

alföldi

TÁRSADALOM

1991

BÉKÉSCSABA

ALFÖLDI TÁRSADALOM 1991

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI KUTATÓCSOPORT

ALFÖLDI TÁRSADALOM

1991

II. kötet

Békéscsaba, 1991

Szerkesztőbizottság

Elnök: Romány Pál

Tagok:

Blazovich László

Csatári Bálint

Fehér András

Hajnal Béla

Köteles Lajos

Nagy J. József

Orosz István

Szentpéteri István

Felelős szerkesztő:

SIMON IMRE

Társszerkesztő:

LENGYEL IMRE

A tartalmi összefoglalók fordítása

Lóczy Dénes munkája

Ábraszerkesztő:

Baukó Tamás

Az ábrákat rajzolta:

Bencsikné Szőke Margit

Kiadja:

**a Békés Megyei Tanács V.B. Tudományos Koordinációs
Szakbizottsága**

Felelős kiadó: Rakonczai János

Borítóterv: Kállai Júlia

Készült 1500 példányban

a Békés Megyei Könyvtár Házinyomdájában

HU ISSN 0866–3963

A CIGÁNYSÁG HELYE AZ ALFÖLD TÁRSADALMÁBAN

Kocsis Károly - Kovács Zoltán *

Annak ellenére, hogy az Alföld egyike a "legmagyarabb" nagytájainknak, peremterületein mégis jelentékeny számban élnek nem magyar etnikumok is, akiknek kétharmada a cigányok soraiból kerül ki.

Míg az alföldi szlovákok, németek, románok és délszlávok, környezetüktől többnyire nyelvi, kulturális igényeiket tekintve térnek el, addig a ma már kb. 130 ezer főnyi, 80-90 %-ában magyar anyanyelvű alföldi cigányság nem cigány környezetétől leginkább életmódjában, társadalmi magatartásában és antropológiai jellegében tér el. A cigányok kisebb részénél a felsorolt eltéréseket még a sajátos cigány kultúra és hagyományok ápolása, a sajátos belső önszerveződés és törvények, valamint a cigány nyelv ismerete is tovább fokozza.

Jórészt ennek köszönhetően a múltban az ún. "cigánykérdést" elsődlegesen szociális és igazságsügyi-büntetőjogi problémának tekintették az Alföldön, csakúgy, mint az ország más részein. Tekintettel arra, hogy nagyrésztük nemzetiségi sajátosságokkal nem vagy alig rendelkezik, a cigányokat mindeddig nem nemzetiségnek, illetve nemzeti kisebbségnek tartották, hanem a társadalom önkéntes szociális gondoskodását igénylő, az európaiaktól eltérő életközösségek halmazának.

Ennek nyomán felmerül a kérdés, hogy kik is tulajdonképpen a cigányok?

Amennyiben az etnikai kategorizálást tekintjük, akkor a hivatalosan nemrég még sajátos kultúrájú és hagyományú etnikai csoportnak nevezett cigányság hazai nemzetiségi státuszának hivatalos elismertetése most van folyamatban. Ha viszont a cigányság mibenlétét, definícióját akarjuk megfogalmazni, akkor a helyzet már jóval bonyolultabbnak tűnik. Az alföldi cigányok többsége, olykor szélsőségesen változtatva saját álláspontján is, nem ismeri el cigányságát, legfeljebb magyar cigánynak (romungri) tartja magát. Ennek érzékeltetésére szolgál az a tény, hogy az 1980-as népszámlálás idején az alföldi cigányoknak mindössze 1,5 %-a (!) vallotta magát cigány nemzetiségűnek, illetve 7 %-a (!) cigány anyanyelvűnek (1. táblázat). Az önkéntes bevallás a cigányok etnikai azonosítására még annyira sem nyújt támpontot, mint az Alföld más nemzetiségeinél (pl. szlovákok, németek, románok). A szakirodalom általában a következő definíciót fogadja el: *cigány az, akit a nem cigány környezete - különböző ismérvek (pl. életmód, antropológiai jelleg) alapján - cigánynak tart* (Kemény I. 1974).

1. A CIGÁNYSÁG HAZAI LETELEPÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ALFÖLDRE

A cigányok ősei feltehetően Indiából származtak, bár az újabb néprajzi, nyelvészeti és embertani kutatások nem zárják ki a cigányok észak-perzsi származását.

* Dr. Kocsis Károly és Dr. Kovács Zoltán, tudományos munkatársak, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest

1. táblázat. A magukat cigány nemzetiségűnek, cigány anyanyelvűnek vallók és a cigánynak minősítettek számának megoszlása az Alföld megyéiben 1980-ban

	Az 1980. évi népszámlás szerint		A megyei tanácsok által 1980-ban cigánynak minősített /M/	N/M %	A/M %	N/A %
	Cigány nemzetiségű /N/	Cigány anyanyelvű/A/				
Bács-Kiskun	206	2281	10070	2,0	22,6	9,0
Csongrád	142	446	6450	2,2	14,5	31,8
Békés	392	961	9300	4,2	10,3	40,8
Szolnok	166	676	21270	0,8	3,2	24,5
Hajdú-Bihar	382	1800	18660	2,0	9,6	21,2
Szabolcs-Szatmár	315	1049	37920	0,8	2,8	30,0
Alföld	1603	7213	103670	1,5	7,0	22,2
Magyarország	6404	27915	341000	1,9	8,2	22,9

Megjegyzés: Az 1980. évi minősített értéket a megyei tanácsok 1978-ra és 1984-re vonatkozó cigányadataiból számítottuk ki.

zását sem. Innen vándoroltak fokozatosan nyugat felé, a népvándorlás egyik utolsó hullámaként (Kiszely I. 1977.).

Magyarországi megjelenésükről az első tudósítás a XIII. századból maradt fenn, nagyobb csoportjaik azonban csak a török hódítás előrenyomulásával indultak el északi irányban a Balkánról, ill. dél-kelet európai kiáramlási központjaikból (a román fejedelemségekből), a Duna mentén és a Kárpátokon át. Így jutottak el hazánkon keresztül Európa más országaiba is (pl. 1418-ban Svájcba, 1427-ben Franciaországba és 1500 körül Angliába). Habár korabeli adatok nem állnak rendelkezésünkre, az valószínűnek látszik, hogy első népesebb csoportjaik a Kárpát-medencében, Erdélyben és az Alföld síkvidékein ütöttek tábor. Erre enged következtetni egyrészt, hogy a hagyományos cigány tevékenységi formáknak (vályogvetés, lótenyésztés stb.) a síkság, alacsony dombvidék jobban kedveztek, másrészt klimatikusán és demográfiaailag is az enyhébb éghajlatú és könnyebben járható Alföld vonzóbbnak bizonyult a nehezen járható, zord hegyvidéknél, a vándorló, sátorozó életmód szempontjából. További térbeli differenciálódást jelentett az Alföld egyes részein belül a helyi munkamegosztásban való jobb beilleszkedés lehetősége is. Az Alföld nagy lélekszámú falvai, nagyobb méretű gazdálkodásukkal kevésbé szorultak rá a kezdetleges cigány iparra (lakatos, drótos mesterségre), mint ahogy az intenzív művelésbe vont termékeny területek szigorú földműves munkája, és a helyi kiscgazdák puritán életmódja sem kedvezett a cigányok tartósabb megtelepedésének. Az 1893-as cigány összeírás megállapítása szerint a cigány "zenész elemnek azonban éppen a zsíros Alföldön van Eldorádója".

A helyi közösségek toleranciája az újonnan érkezőkkel szemben nemcsak azok gazdasági fejlettségével, hanem kulturális és vallási hagyományaikkal, általános értékrendszerükkel is szoros összefüggésben állhatott. Ennek megfelelően Európa nyugati felén már a XVI. század elejétől kezdődően megindultak a cigányüldözések, ami fokozatosan terjedt kelet felé. Angliában 1501-ben, Franciaországban 1565-ben, Dániában és Svédországban 1662-ben, Poroszországban 1711-ben sorra születtek a cigányok megtelepedését szigorúan (néhol halállal) büntető törvények. Magyarországon viszonylag későn a XVIII. század végétől előbb Mária Te-

récia, majd később II. József uralkodása idején vezettek be a cigányokkal szemben diszkriminatív rendeleteket, amelyek tiltották a cigányok egymás közötti házasságát éppúgy, mint a cigány nyelv használatát, s gyermekeiket erőszakkal az állam által kijelölt nevelőszülők gondjaira bízták.

A cigányság társadalmi megítélése, gazdasági és társadalmi integrálódása tekintetében az európai történelem két eltérő típust eredményezett. Amint azt Willy Guy (1975) munkájában megállapítja aszerint, hogy a hatalom milyen álláspontra helyezkedett a bevándorló cigányokkal szemben, Európát két nagy régióra lehet osztani. Létezik egy nyugati fejlődési ág, magába foglalva a nyugat-európai országok többségét, ahol a cigányokat "hasznavehetetlen bevándorlóknak" tekintették, lépten-nyomon akadályokat gördítettek a megtelepedésük útjába, s legfeljebb megtűrték őket. Ezeklen a területeken a cigányok sokáig (helyenként napjainkig) megtartották vándorló, félnomád életmódjukat. Ezzel szemben Kelet-Európában, a Balkánon és Spanyolországban, amely a másik hipotetikus régiót alkotja, a cigányokat gyakorta hasznos jövevényeknek tekintették, s már első feltűnésüktől engedélyezték letelepülésüket. Ez utóbbi régióban ha nem is váltak társadalmilag egyenjogúvá és a társadalom integráns részévé, de legalább elfogadták őket.

A szigorúbb nyugati típusú és a liberálisabb keleti típusú cigánypolitika közötti határvonal hazánkon keresztül húzódott, elkülönítve a Dél-Dunántúlt, az Alföld, az észak-keleti Felvidék és Erdély területét az ország fejlettebb nyugati régióitól. A "nyugati" és "keleti" típusú cigánypolitika közötti különbségek elsősorban a két régió között fennálló mélyebb gazdasági fejlettségbeli differenciákra vezethető vissza (kapitalista iparosodás/feudális paraszti gazdaság), bár emellett kétségtelenül szerepet kaptak társadalmi, történelmi és geográfiai tényezők is. Társadalmi oldalról kiemelnénk a népesség etnikai összetételének fontosságát. Ebből a szempontból külön figyelmet érdemel a magyar többség és a cigány kisebbség, illetve a nem cigány és a cigány kisebbség kapcsolatrendszerének vázlatos áttekintése. A többség-kisebbség viszonyát vizsgálva, aszerint, hogy determinista vagy voluntarista szempontból közelítjük meg a problémakört az alábbi társadalmi jelenségek fordulhatnak elő a kisebbségek életében:

	Determinizmus	Voluntarizmus
Mobilitás	bekebelezés	asszimiláció
Stabilitás	gazdasági elkülönülés (bizonyos szerkezeti függőséggel)	autonómia

E tekintetben az alföldi cigányságot egyfajta szerkezeti függőséggel együttjáró gazdasági elkülönülés jellemezte a legutóbbi időkig, bár kétségtelenül az asszimiláció felé is mutattak bizonyos jelek.

A bekebelezést kizárta a társadalom nagyobbik felében a cigánysággal, illetve annak életmódjával szemben élő erős antipátia, míg az autonómiára irányuló törekvéseket eleve lehetetlenné tette a cigányság kulturális és nyelvi heterogenitása, elaprózott, szórt településviszonya, valamint egy cigány nemzetiségű állam nemzetközi politikai súlyának a hiánya.

A cigányok nyelvi, kulturális identitászavarát illetve a cigány öntudat "statisztikai gyengülését" az Alföldön jól tükrözi például, hogy az 1980-as népszámlálás idején mindössze 7 %-uk (7213 fő) vallotta magát cigány anyanyelvűnek, illetve 1,5 %-uk cigány nemzetiségűnek, az akkor kb. 103 ezerre tehető cigány népességből. Ilyen mértékű statisztikai eltérést nem lehet egyértelműen sem a cigányságon belüli asszimilációs törekvésekkel, sem a felmérés méretéből adódó esetleges pontatlanságokkal magyarázni. Mindez véleményünk szerint - a magyarországi nemzetiségekkel ellentétben - elsődlegesen az általánosan használt és művelt cigány nyelv, valamint az ezzel együttjáró közös nemzeti kultúra szűk körben való ismertségére és az öntudat gyengeségére vezethető vissza.

A kisebb nemzetiségi, etnikai csoportok és a társadalom nagyobbik része között fennálló kapcsolat vizsgálatokor gyakori feltételezés, hogy a kisebbség folyamatos asszimilálódás irányába halad. Az eddigi vizsgálatok és a közvetve levonható nemzetközi tapasztalatok (D. Sibley 1986) alapján azonban ez a feltételezés hibásnak mondható. Az elmúlt évek gazdasági recessziója például igen erős társadalmi szegregáló hatással járt együtt, ami legszembetűnőbben talán a korábbi társadalmon kívüliségből, a társadalom peremére került cigányság fokozódó társadalmi leszakadásában, elkülönülésében nyilvánult meg.

A hazai nem cigány kisebbségek (nemzetiségek) és a cigányok egymáshoz való viszonyát vizsgálva szembevetendő a nemzetiségi (elsősorban német és szlovák) településeknek - az eredeti etnikai struktúra fenntartása érdekében - az idegenekkel, főként cigányokkal szembeni fokozott ellenállása. Ez elsődlegesen abban nyilvánul meg, hogy az alföldi német ill. szlovák lakosságú településeken nem él cigány lakosság, illetve arányuk rendkívül alacsony.

A románok és a cigányok viszonyában - főként a múltban, de az esetek többségében jelenleg is - az előbbieket ellentéte tapasztalható. Annak köszönhetően, hogy az évszázadok során a cigányokkal szemben a Kárpátok térségében a románok voltak - részben életmódbeli hasonlóságuk miatt - a legtoleránsabbak, legnyitottabbak, több románlakta településen az 1980-as népszámlálás idején is az a helyzet állt elő, hogy a cigányoknak a románokhoz való nagyobb vonzódása miatt 30-40 %-kal több volt a magát románnak vallók száma, mint a ténylegesen románnak minősíthetőké (pl. Magyarcsanak, Körösszakál). Erre a jelenségre az 1893-as cigányösszeírás hangsúlyozottan hívta fel a figyelmet.

A történelem oldaláról a másfélszáz éves török hódoltság egyértelműen a török hadak nyomát követő cigány népesség beáramlásának kedvezett a dél-dunántúli és alföldi területekre. Később pedig a török megszállás utáni "emberhiány" is nagyobb türelemre kényszerítette a földesurakat és a helyi hatóságokat a cigányokkal szemben. Sőt ezeken a területeken a cigányok térbeli eloszlását, letelepülését az esetek többségében a helybeli földbirtokos arisztokráciának a cigányokkal szembeni toleranciája határozta meg.

Földrajzi szempontból a már említett törvényszerűsége utalnánk, mely szerint a vándorló életmód, illetve az ahhoz kapcsolódó gazdasági tevékenységi formák szempontjából a síksági, dombvidéki tájak, fő közlekedési utak környéke mindig is kedvezőbb életteret jelentettek a cigányok számára a hegyvidékkel szemben.

Az elmondottak összegzéséeként megállapíthatjuk, hogy az *Alföld* társadalmi, gazdasági és természeti adottságai révén általában kedvező élettérnek bizonyult a *Kárpát-medencébe* érkező cigány bevándorlók újabb és újabb hullámai számára.

2. AZ ALFÖLDI CIGÁNYSÁG TÉRBELI ELOSZLÁSÁNAK VÁLTOZÁSA 1893-TÓL NAPJAINKIG

Hazánkban 1893-ban hajtották végre belügyminiszteri rendeletre, közbiztonsági megfontolásból - Európában elsőként - a cigányok első, részletes, településszintű összeírását. Ebben az időpontban a mai államterületen hozzávetőlegesen 65 000 cigányt számoltak össze, akiknek 43,5 %-a az Alföldön élt (2. táblázat). A legtöbb alföldi cigánynak - csakúgy mint napjainkban - Szabolcs-Szatmár-Bereg megye jelenkori területe adott otthont. Ugyancsak érdemes megemlíteni, hogy a legnépesebb alföldi cigányközösségeket többnyire a dél-alföldi városok (Hódmezővásárhely, Hajdúszoboszló, Szentes, Kecskemét, Szeged stb.) vonzották leginkább, szigetszerűen magukhoz.

A városokban lakó cigányok aránya (20,9 %) az Alföldön messze meghaladta a városi cigányok országos arányát (13,3 %), ami elsősorban a többségében városokba szoruló csongrádi cigányságnak volt köszönhető. De jelentősen növelte az alföldi cigányok korabeli urbanizációs fokát a városokban lakó hajdúsági és jásznagykun-szolnok megyei cigánynépeség magas aránya is (30 %). Ettől függetlenül 1893-ban az Alföld cigányságának közel 80 %-a már állandóan letelepedett falusi lakos volt. A cigányokat legmagasabb arányban tömörítő, az évszázadok során kialakult területek az Alföld északi-keleti részén és a Közép-Tiszavidéken voltak (Jászság keleti, Nagykunság északi része). Ugyanakkor a Dél-Alföld falusi térségeinek nagy részén a cigányok aránya az 1 %-ot sem érte el (1. ábra).

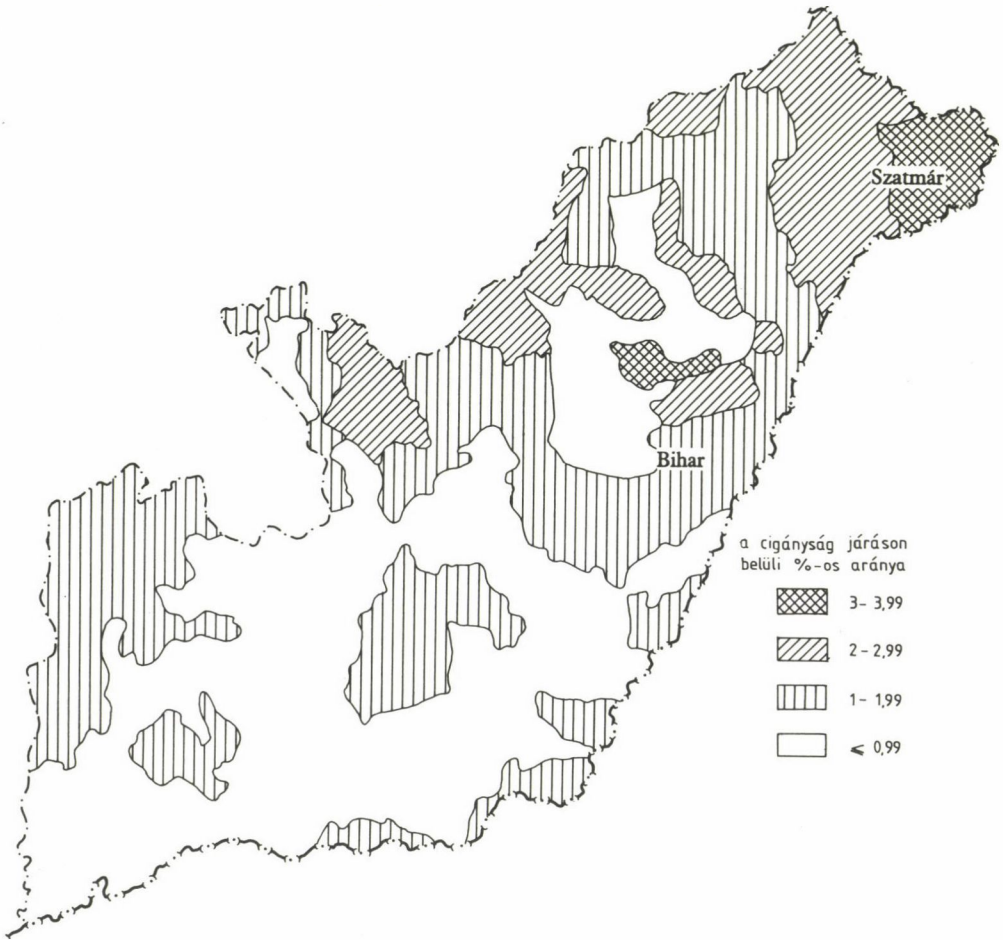
Az elmondottak ellenére az Alföld északi és déli fele között még közel sem volt olyan éles eltérés a cigányok lélekszámát tekintve, mint napjainkban. 1893-ban az alföldi cigányoknak még 39,4 %-a élt délen, szemben az 1986-ban regisztrált 26,1 %-kal.

A cigányság térbeli eloszlása kapcsán az 1893-as cigányösszeírás szöveges magyarázója kitér a település-területek kialakulásának etnikai sajátosságaira is: "...a cigányok leginkább oláh lakta vidékeken vannak legnagyobb számmal. Általában véve elég jól megférnek a magyarral is. A földrajzilag kevésbé rossz helyzetű tótok közt is elegenden vannak, s helyenkint a szerbek között is. A német természet merőben ellenkezik a cigánnyal."

A kulturális identitás szempontjából az a tény, hogy a mai államterületen cigánynak minősítettek 69,6 %-a már ekkor sem tudott cigányul, viszont 88,2 %-uk beszélt magyarul, eredményezte azt, hogy a megkérdezetteknek csak 10,3 %-a vallotta magát cigány anyanyelvűnek. Ezzel szemben a magyar anyanyelvű cigányok aránya 80,6 % volt. A cigányság hasonló részletességű összeírására 1893 óta nem került sor sem az Alföldön, sem pedig hazánk többi részén. Legfeljebb időnként próbálkoztak létszámuk becslésével több-kevesebb sikerrel (1941, 1962, 1971). Sajnos azonban ezek a becslések - ugyanúgy mint az egyéni bevalláson alapuló népszámlálási adatok - meglehetősen bizonytalanok voltak, különösen területi vonatkozásban. Így századunk első felében az alföldi cigányság térbeli eloszlására vonatkozólag csak az anyanyelvi statisztikák nyújthatnak - ingatag - támpontot.

Az 1941-es népszámlálás anyanyelvi adatai szerint az akkor a mai államterületen élt 18 640 cigány anyanyelvűnek mindössze 1/6-a volt az Alföld lakója, csaknem arányosan eloszolva annak északi és déli fele között. Az alföldi cigány anyanyelvűeknek az országos létszámukból való viszonylag szerény részesedése annak volt köszönhető, hogy az alföldi cigányok anyanyelve már akkor is uralkodóan a magyar volt, szemben a dunántúli, jelentős részben román ajkú cigányokkal. A

1. ábra. A cigányok az Alföld járásaiban 1893-ban

magukat cigány anyanyelvűnek vallók száma 1941-ben az Alföld területén Hajdúhadházon (402 fő) és Hódmezővásárhelyen (243 fő) volt a legmagasabb.

A II. világháború végén, a nyilas hatalomátvétel után - a zsidókhöz hasonlóan - a magyarországi cigányok negyede-ötöde a hitleri fasizmus áldozatául esett. E tragikus tény kapcsán megjegyzendő, hogy az alföldi cigányságot a deportálások a gyorsan közeledő front és a korábbi felszabadulásnak köszönhetően, kevésbé érintették a dunántúli társaikhoz képest. A közvetett adatok, valamint a háborús veszteséget követő objektív demográfiai folyamatok alapján törvényszerűnek tekintjük, hogy a II. világháború után, a hivatalos diszkrimináció megszűnésével és az életkörülményekben bekövetkezett általános és rohamos javulással összhangban egy demográfiai forradalom zajlott le a cigányok életében. A cigányok számának rohamos növekedésével párhuzamosan folyt az Alföldön is a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása s ezáltal a hagyományos paraszti társadalom felbomlá-

sa, melyben a cigányoknak jól definiálható, évszázadok alatt kialakult - igaz erősen alárendelt - helye volt. A falusi nem agrár munkahelyek elégtelensége és a tervszerű szocialista (extenzív) iparosítás a helybeli keresőképes korú népesség fiatalabb, innovatívabb részét egyre nagyobb tömegekben kényszerítette a városok felé, elsősorban Budapestre, ill. agglomerációjába, valamint a borsodi, nógrádi és dunántúli iparvidékekre. Hozzávetőleg ebben az időszakban, 1961-ben látott napvilágot az a párthatározat, mely előírta a cigánytelepek felszámolását és az ilyen egészségtelen viszonyok között, a putrikban lakó cigányoknak az adott településre való beköltöztetését.

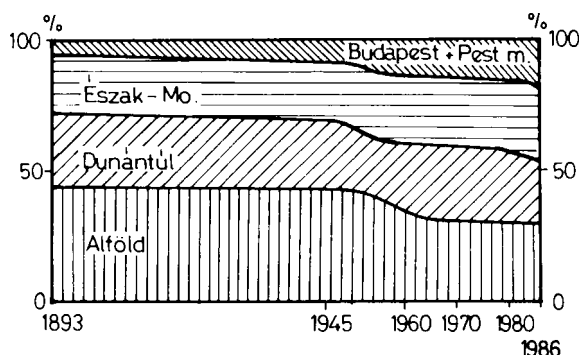
Az 1960-as évek közepétől, a tanácsi hálózaton keresztül megvalósított *telep-felszámolási akció*, mely az akkori cigányság kétharmadát érintette, annak ellenére, hogy hivatalosan a cigányság életszínvonalának emelését szolgálta volna a cigányoknak a nem cigány (magyar) környezetbe való szétszórásával tulajdonképpen egy erőszkas - de mint később kiderült, sikertelen - asszimilációs kísérletet valósított meg. A cigányoknak a putrikból a megüresedett falusi házakba való betelepítése nemcsak növekvő interetnikus feszültségeket eredményezett, hanem - ott ahol tömegesen jelentek meg - lakáspiaci eróziót is, mely a korábbi szelektív elvándorlást meneküléssé fokozta. A falvakban a helyi közösségek bomlási folyamatát az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció tette szinte visszafordíthatatlanná, mely a kis és aprófalvakat gazdasági létalapjaitól, intézményeitől - körzetesítési címszó alatt - megfosztotta, perspektíva nélküliségüket hivatalosan is deklarálta. Ettől kezdve már nemcsak a lokális közösségek kulcsfigurái hagyták el az elsorvasztott településeket, hanem mindenki, akinek anyagi lehetőségei azt lehetővé tették. Helyben jóformán csak az alacsonyabb státusú társadalmi csoportok, többségükben a putrikból a falvakba, a társadalmon kívüliségből a társadalom peremére került, egyre növekvő létszámú cigányság maradt ill. volt kénytelen maradni. Így a cigányság viszonylag csak kisebb része válaszolhatott a tradicionális falusi gazdasági rend, munkamegosztás felbomlására elvándorlással. Akik közülük - informális (rokon, baráti) kapcsolatok révén - megpróbálták, azok is újratermelték helyzetüket, hiszen új lakóhelyeiken, a városokban, főleg Budapesten és agglomerációjában - lakáspiaci versenyképtelenségük miatt - ismét a legkedvezőtlenebb lakáskörülmények közé kerültek. Az alföldi cigányok - elsősorban a férfiak - helybenmaradt részének többsége viszont a kimerítő, a családi életre bomlasztólag ható heti-havi ingázást kellett, hogy válassza, főként az elenyésző falusi munkahelykínálat és rendkívül alacsony szakképzettségük miatt.

Az alföldi cigányság jelenlegi térbeli eloszlását a megyei tanácsok cigánykoordinációs bizottságainak 1986. évi adatai alapján regisztráltuk. Nyilvánvaló, hogy ezzel az adatbázissal szemben értelmezési, módszertani szempontból sok kifogást lehet felhozni, mégsem lehet elzárkózni a használatától, mivel mindmáig ez a legszélesebb körű adatbázis, amelynek segítségével a cigányság települési-földrajzi eloszlásáról képet lehet alkotni. Ennek alapján 1986-ban a kb. 404 ezer főt számláló hazai cigány közösségnek 30,1 %-a, mintegy 122 ezer fő lakott a hat alföldi megye területén (2. táblázat). A cigánynépesség megoszlását átlagosan, nagy régiók szerinti bontásban vizsgálva kiviláglik, hogy miközben az Alföld és a Dunántúl relatív cigánykoncentráció szerepe az elmúlt évszázad során - és különösen 1945 óta - folyamatosan csökkent, addig Észak-Magyarország és főként Budapest és agglomerációjának súlya dinamikusan nőtt (2. ábra). Ennek hátterében nyilvánvalóan az elmúlt negyven év során végbement nagyarányú társadalmi-gazdasági átalakulások, az alföldi tradicionális paraszti társadalom felbomlása, a szocialista

2. táblázat. A cigányok számának változása az Alföld és Magyarország egyes régióiban(1893, 1978, 1984, 1986)

	A cigányok száma			
	1893	1978	1984	1986
Hajdú-Bihar	3680	17000	21990	22702
Szabolcs-Szatmár	8331	36000	41770	44711
Szolnok	5125	21000	21815	22488
É s z a k - Alföld	17136	74000	85575	89901
Bács-Kiskun	4446	10000	10200	15150
Békés	3817	9000	9896	9408
Csongrád	2878	6000	7360	7280
D é l -Alföld	11141	25000	27456	31838
ALFÖLD	28277	99000	113031	121739
Észak-Magyarország	14309	89000	109584	112203
Budapest + Pest megye	4056	50000	63456	74912
Dunántúl	18306	87000	93929	95607
MAGYARORSZÁG	64948	325000	380000	404461
	A cigányok aránya (%)			
	1893	1978	1984	1986
Hajdú-Bihar	1,14	3,1	3,98	4,1
Szabolcs-Szatmár	2,53	7,0	7,13	7,7
Szolnok	1,5	4,8	4,94	5,1
É s z a k - Alföld	1,72	4,72	5,42	5,74
Bács-Kiskun	1,14	1,7	1,81	2,7
Békés	1,07	2,1	2,31	2,23
Csongrád	0,88	1,4	1,62	1,6
D é l -Alföld	1,04	1,7	1,9	2,21
ALFÖLD	1,36	3,26	3,78	4,05
Észak-Magyarország	1,84	6,43	7,92	8,2
Budapest + Pest megye	0,4	1,63	2,1	2,44
Dunántúl	0,82	2,7	2,7	2,98
MAGYARORSZÁG	1,08	3,04	3,56	3,8
	Az országos cigányság megoszlása %			
	1893	1978	1984	1986
Hajdú-Bihar	5,7	5,2	5,8	5,6
Szabolcs-Szatmár	12,8	11,1	11,0	11,0
Szolnok	7,9	6,5	5,7	5,6
É s z a k - Alföld	26,4	22,8	22,5	22,2
Bács-Kiskun	8,8	3,1	2,7	3,7
Békés	5,9	2,8	2,6	2,4
Csongrád	4,4	1,8	1,9	1,8
D é l -Alföld	17,1	7,7	7,2	7,9
ALFÖLD	43,5	30,5	29,7	30,1
Észak-Magyarország	22,0	27,4	28,8	27,7
Budapest + Pest megye	6,2	15,4	16,7	18,5
Dunántúl	28,3	26,7	24,8	23,4
MAGYARORSZÁG	100%			

2. ábra. A magyarországi cigányság megoszlása régióként (1893–1986)

iparosítás, valamint a nyomában járó urbanizáció ált. A cigányok térbeli eloszlása, mint ahogy arra már az előzőekben is utaltunk, magán az Alföldön belül sem egyenletes. Közel 75 %-uk (90 ezer fő) a három észak-alföldi megyében él (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben). Tovább árnyalja a képet, hogy az itt élő cigánynépesség közel fele (kb. 45 ezer fő) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében koncentrálódik. Ennek megfelelően ez a viszonylag magas természetes szaporodású, de tartósan nagy vándorlási veszteség sújtotta megye az, ahol főként a szelektív migráció miatt a cigányok fokozatosan növekvő aránya jelenleg az Alföldön a legmagasabb értéket képviseli (7,7 %) (2. táblázat). A dél-alföldi megyékben élő cigányok átlagos arányát (1,6-2,7 %) Jász-Nagykun-Szolnok megye értéke is messze fölülmúlja (5,1 %).

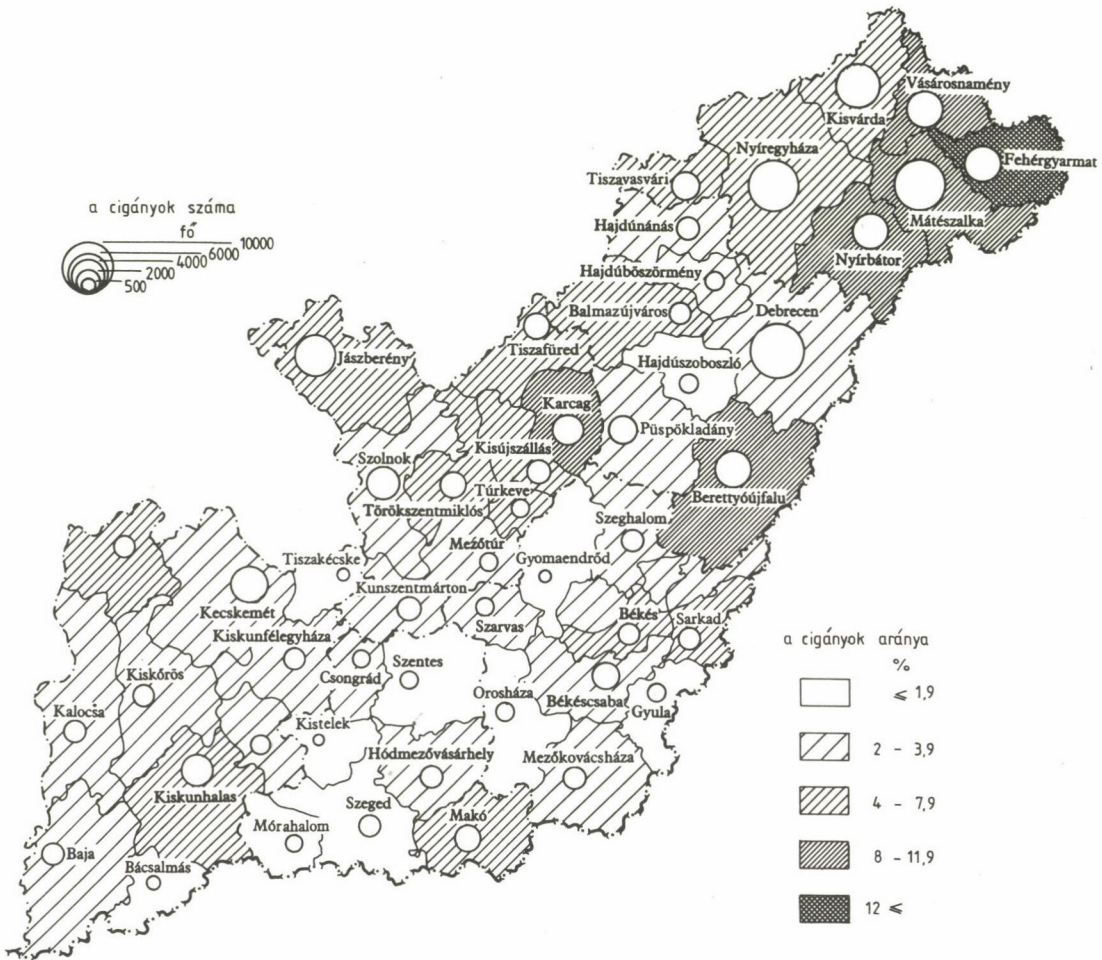
Az alföldi cigányság térszerkezet alapján kibontakozó regionális és megyei szintű képet tovább pontosíthatja a cigányok eloszlásának városkörnyékek szerinti vizsgálata (3. ábra). A legtöbb cigány lakos (10-11 ezer fő) a mátészalkai, debreceni, nyíregyházi városkörnyékek területén él, szemben a mórhalmi, gyomaendrődi, bácsalmási és tiszakécskei városkörnyékekkel, ahol számuk elenyésző (150 fő alatti) (3. táblázat).

Az alföldi cigányság hagyományos településterületein találjuk azokat a városkörnyékeket is, ahol arányuk már a 10 %-ot is meghaladta (Fehérgyarmat, Vásárosnamény, Mátészalka és Karcag városkörnyéke). A cigányok az alföldi 4 %-os átlagukat meghaladó arányban élnek még Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egyéb területein, emellett Berettyóújfalu, Sarkad, Békés, Makó, Kiskunhalas, Kunszentmiklós környékén, a Nagykunság északi részén és a Jászságban is.

A cigányság térbeli eloszlásáról pontosabb képet adhat a települési szintű vizsgálat. A legnagyobb létszámú cigányközösségek elhelyezkedését vizsgálva feltűnik, hogy amíg száz évvel ezelőtt többségük a Dél-Alföld városaiba koncentrált, addig napjainkban többségük már észak-alföldi településekhez, és érdekes módon nem csupán városokhoz kötődik: Debrecen, Hodász, Karcag, Nagyecsed, Szolnok stb. (4. táblázat).

A megyei tanácsok adatai szerint 1986-ban nem volt olyan alföldi település, ahol a cigányok aránya meghaladta volna az 50 %-ot. Viszont 12 olyan falu is akadt - kivétel nélkül az Észak-Alföldön - ahol arányuk 25-50 % közötti volt, ezek: Tiszacsécse, Tiszabó, Zsurk és társközsége, Kispalád, Hódos és társközsége, Tiszabura stb. (5. táblázat).

3. ábra. A cigányok száma és aránya az Alföld városkörnyékeiben (1986)

3. táblázat: Az alföldi városkörnyékek cigánysága 1986-ban

A cigányok száma		A cigányok aránya	
Mátészalka	10748	Fehérgyarmat	13,76%
Debrecen	10498	Vásárosnamény	12,33%
Nyíregyháza	9849	Mátészalka	12,0%
Jászberény	6490	Karcag	10,66%
Berettyóújfalú	5683	Berettyóújfalú	8,22%
Fehérgyarmat	5473	Nyírbátor	8,1%
Vásárosnamény	4778	Tiszavasvári	7,9%
Nyírbátor	4767	Sarkad	7,6%
Kisvárdá	4608	Törökszentmiklós	7,3%
Kecskemét	4148	Jászberény	7,2%

4. táblázat. Az Alföld legnagyobb cigányközösségei

1893		1986	
1. Hódmezővásárhely	551	1. Debrecen	3770
2. Hajdúszoboszló	488	2. Kecskemét	3062
3. Szentés	470	3. Hodász és tk.	2517
4. Kecskemét	453	4. Karcag	2468
5. Szarvas	421	5. Kiskunhalas	2339
6. Szeged	407	6. Nagyecsed és tk.	1930
7. Jászapáti	362	7. Szolnok	1915
8. Nyíregyháza	308	8. Hadháztéglás	1800
9. Békéscsaba	307	9. Szeged	1500
10. Karcag	304	10. Makó	1495

tk. = társközségek

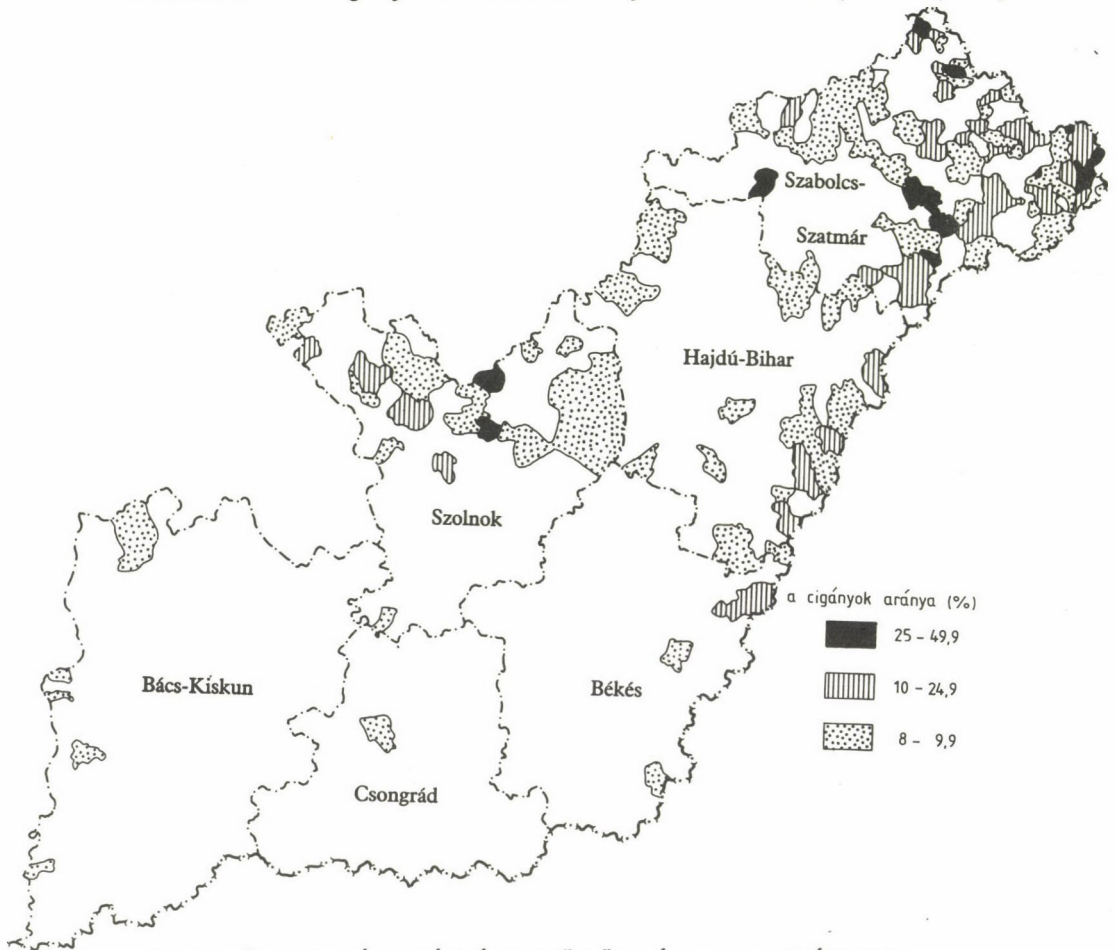
5. táblázat. Az Alföld cigányokat legnagyobb arányban tömörítő települései (1986)

Település	Megye	A cigányok aránya (%-ban)
1. Tiszacsécse	Szabolcs-Szatmár	46,6
2. Tiszabő	Szolnok	45,1
3. Zsurk és tk.	Szabolcs-Szatmár	45,9
4. Kispalád	Szabolcs-Szatmár	38,6
5. Hodász és tk.	Szabolcs-Szatmár	38,3
6. Tiszabura	Szolnok	36,8
7. Tiszakerecsény	Szabolcs-Szatmár	35,0
8. Tiszabездéd	Szabolcs-Szatmár	29,8
9. Nyírpilis	Szabolcs-Szatmár	29,6
10. Tiszaberek	Szabolcs-Szatmár	26,9

tk. = társközségek

Az alföldi cigányok döntő többsége (61 %) azonban olyan településen élt, kisebbséget alkotva, ahol arányuk még a 10 %-ot sem érte el az össznépelességen belül. A cigányok településnagyság szerinti országos megoszlását vizsgálva kitűnik, hogy legmagasabb arányban az 500 és 1000, illetve az 1000-2000 lakosú kis- és aprófalvak kategóriájában vannak képviselve. Ez határozottan érvényes az Alföldre, nem utolsó sorban a népes cigánylakossággal rendelkező szatmári aprófalvak jóvoltából. A településnagyság szerinti megoszlás már eleve jelzi, az alföldi cigányok életkörülményeinek kedvezőtlenységét. Legnagyobb síkvidéki tájunk, az Alföld cigánynépelességének térbeli eloszlása kapcsán tehát elmondhatjuk, hogy a cigányokat jelentős arányban tömörítő települések továbbra is - az egy évszázaddal korábbi helyzethez hasonlóan, bár arányaiban egyre növekedve - az Alföld keleti-északkeleti periferiáin (Bihar, Szatmár, Észak-Szabolcs), valamint a Közép-Tisza-vidéken található (4. ábra).

4. ábra. Az Alföld cigányokat 8% fölötti arányban tömörítő települései (1986)

3. AZ ALFÖLDI CIGÁNYSÁG ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK VÁZLATA

Az életkörülmények színvonala a termelőágazatok fejlettségének, a településhálózati adottságoknak, a közlekedési helyzetnek, a jövedelmi viszonyoknak stb. függvénye (Beluszky P. 1981).

A második világháborút követő négy évtizedből sajnos nem áll rendelkezésünkre közvetlen adat a cigányok demográfiai és lakásviszonyaira, általános életkörülményeire vonatkozóan. Az egyre súlyosbodó cigánykérdés lényegének felismerése híján a statisztikák ugyanis - nem kis részben a központi hatalom tudatos asszimilációs politikájával összhangban - nem tettek különbséget a cigány és nem cigány háztartások között. Ennek ellenére az 1970-es évek elejétől kezdve szép számmal láttak napvilágot a cigányok életével, szociális problémáival foglalkozó tanulmányok (Horváth M. 1970, Kemény I. 1974, Bodnár L. 1981, 1982 stb.), melyek elsősorban reprezentatív felméréseken alapultak és közvetve jól tükrözik a cigányok hátrányos helyzetének gyökereit, melyre itt röviden utalni szeretnénk. A kedvezőtlen életkörülmény, és az ezzel együttjáró hátrányos helyzet relatív fogalom,

melyet a lakosság is elsősorban relatív helyzetként él meg. Az alföldi cigányság hátrányos társadalmi helyzetét tovább súlyosbítja, hogy anyagi, kulturális lemaradásuk nem csupán a helybéli magyarokhoz viszonyítva jelentős, hanem az ország más tájain, az ipari centrumokban, valamint a fővárosban élő társaikkal szemben is. A probléma gyökerét abban látjuk, hogy a cigányság alacsony iskolai végzettsége, az átlagost jóval meghaladó családnagysága, ugyanakkor azt el nem érő jövedelmi helyzete révén a marginális helyzetű társadalmi csoportok közé tartozik, s mint ilyen nemcsak a munkaerő és ingatlanpiacon szenved el hátrányokat, de térbelileg is periférikus régiókba szorul vissza, a többszörösen hátrányos helyzetű településekbe.

Az alföldi cigányok hátrányos életkörülménye főként azért tűnik kilátástalannak, mert térbelileg egy önmagában is periférikusnak számító régió belül foglalnak el periférikus helyzetet, melyet tovább súlyosbítanak a kis- és aprófalvas településstruktúrából eredő alapellátási gondok.

Demográfiai szempontból nagyon súlyos problémát jelent a családtervezés hiánya. Bodnár Lóránd 1976-os felmérése szerint a Szabolcs-Szatmár megyei cigány nők egynegyede az ötödik, vagy többedik gyermekét szülte. A cigányság elvesztési aránya átlag kétésfél-háromszorosa a nem cigány lakosság elvesztésének. Reprezentatív felmérések szerint a cigányok természetes szaporodása a falvakban 35 ezrelék körül mozog, amely a népességgrobbanás gondoljaival küszködő fejlődő országok értékével egyezik meg.

Az elégtelen táplálkozás és egészségtelen életmód következtében ugyancsak magas a koraszülések és a csecsemőhalandóság aránya a cigányok körében, ami már eleve hátrányos kezdetet jelent a cigánygyerekek életében. A nagy gyermekáldás és az erős rokonsági rendszer révén a cigánycsaládok átlagos nagysága jóval fölülmúlja az országos átlagot. "Általában tehát a cigányok által lakott lakások csaknem felében több család él együtt." (Kemény I. 1976) Igen gyakran előfordul, különösen az észak-alföldi megyék rurálisabb cigánysága között, hogy egy lakásban három nemzedék él együtt.

A cigányság életkörülményei és társadalmi szegregációja szempontjából az egyik leglényegesebb mutató a *telepen, ill. a nem telepen élő cigányok aránya*. Az 1960-as évek elején a hazai cigánynépességnek még több mint 2/3-a élt gettószerűen elkülönülő telepen. Ez az arány az 1961-es pártatározat ill. a nyomában beinduló telepfejlesztési kampány révén radikálisan lecsökkent, bár az országban korántsem egyenletesen. Napjainkban az ország cigánylakosságának hozzávetőleg 20 %-a él telepen, vagy telepszerű képződményben, többségükben az Észak-Alföldön és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Az Alföld déli megyéi ilyen vonatkozásban is kedvezőbb helyzetben voltak az északiakkal szemben, hiszen a zömmel a városokba és egyéb központi jellegű településekbe koncentrálódó cigánykolóniák felszámolása kevesebb problémát jelentett, mint az apró- és kisfalvas területeken.

A kultúra és oktatás vonatkozásában szeretnénk rávilágítani arra a tényre, hogy egy népcsoport vagy réteg beilleszkedése ill. szegregációja a szélesebb értelemben vett társadalomban nagymértékben függ annak kulturális, fejlettségi szintjétől. A magasabb szintű szakképzettség és kultúra az előfeltétele a társadalmi munkamegosztáson belüli kedvezőbb pozíció elérésének, ezáltal a jobb kereseti lehetőségeknek, magasabb életszínvonalnak és nem utolsósorban a hatalmi hierarchiába való bejutásnak. A kultúrkormányzat sorozatos erőfeszítései következtében 1985-re a nyolc általánost elvégzett cigánygyerekek aránya 50 %-ra emelkedett

hazánkban, az 1960-as évek elején ez az arány még 2-3 %-os volt. Hátrányt szenvednek ilyen vonatkozásban is a kis- és aprófalvakban élő nyírségi és szatmári cigánygyerekek, mivel ezekben a településekben az oktatáshoz szükséges minimális infrastruktúra sincs megoldva.

A fő problémát nem is annyira az általános iskolai oktatás mint az azt követő továbbtanulás jelenti. Az általános iskolát befejezetteknek még 37 %-a kezdi meg tanulmányait valamilyen középfokú oktatási intézményben, azonban a fokozatos lemorzsolódás miatt csak kevesen jutnak szakképzettséghez. Az alacsony színvonalú szakképzettség egyenes következménye, hogy a munkába álló cigány fiatalok jelentős része csak alacsony kvalitású munkakörökben helyezkedhet el, segéd vagy betanított munkásként. Ezek többnyire a recesszió által leginkább sújtott ágazatok (építő-, textil-, élelmiszeripar stb.) legrosszabbul fizetett, és legegészségtlenebb állásai.

A kedvezőtlen életkörülmények természetes velejárója a lakosság növekvő elvándorlása. Az 50-es évektől kezdődően az országos méretű foglalkozási átrétegződés és a nyomában járó urbanizálódás révén tömegesen költözött a cigányság Budapestre és környékére, valamint a jelentősebb ipari központokba (Miskolc, Ózd, Salgótarján, Pécs stb.) a magasabb bér, jobb megélhetés reményében. Akik szülőföldjüket nem tudták vagy nem akarták valami oknál fogva elhagyni, azok inkább a munkásszálláson és az ingázás családbomlasztó nehézségeit választották. Ebben az országos méretű vándorlásban a Nyírség, Szatmár, Bihar és a Közép-Tiszavidék vált a legnagyobb cigánykibocsátó régióvá az országban, az ipari városokban ódöngő, lumpenproletárok legfőbb utánpótlási forrásává.

Végezetül a jövőben érvényre jutó tendenciákkal kapcsolatban a nemzetközi tapasztalatok alapján elmondható, hogy egy gazdasági recesszió sietteteti a falusi cigányság városokba történő beáramlását. Így az USA-ban a nagy gazdasági világválság idején a cigány szolgáltatások iránti lanyhuló kereslet tömegével sodorta a falvakból a nagyvárosokba a cigányokat.

Számos jel arra mutat, hogy az 1980-as évek végén az egyre nehezedő megélhetés és csökkenő helyi munkalehetőségek miatt az alacsony szakképzettségű cigány munkanélküliek számának növekedésével párhuzamosan hazánkban is felerosódott a cigányok elvándorlása a falusi térségekből. Az alföldi cigányok elsőként a megyeszékhelyek és nagyobb központok (Nyíregyháza, Debrecen, Szolnok, Fehérgyarmat stb.), végül Budapest és agglomerációjának ingázó településeibe (Érd, Gyál stb.) költöznek, ahol rokonaiknál bejelentés és munka nélkül tengődve, gyökértelenül a társadalom peremére sodródva, súlyos társadalmi konfliktusok és problémák forrásai.

IRODALOM

- ARDAY L. - HLAVIK GY. 1988: Ethnic groups in contemporary Hungary. - Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest. 107. p.
- BELUSZKY P. 1981: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. - Alföldi Tanulmányok pp. 131-157.
- BODNÁR L. 1981: A mátészalkai járás cigánylakosságának korösszetétele és nemek szerinti megoszlása. - Demográfia pp. 541-552.
- BODNÁR L. 1982: A cigányok családtervezésének helyzete napjainkban. - Szabolcs-Szatmári Szemle 3. pp. 33-41.
- CSONTOSI J. 1877: Adalékok a magyarországi cigányok történetéhez. - Századok, pp. 454-456.
- ERDŐS K. 1958: A magyarországi cigányság. - Néprajzi Közlemények, pp. 152-173.
- GUY, W. 1975: Ways of Looking at Roms, the case of Czechoslovakia. - In: F. Rehfisch (ed): Gypsies, Tinkers and Other Travellers. - Academic Press, 303. p.
- HORVÁTH M. 1970: A cigánykérdés megyénkben. - Szabolcs-Szatmári Szemle 1. pp. 5-12.
- KEMÉNYI I. 1974: A magyarországi cigány lakosság. - Valóság 1. pp. 63-72.
- KEMÉNYI I. 1976: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. - MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 291. p.
- KISZELY I. 1979: A Föld Népei 1. Európa. - Gondolat Kiadó, Budapest, 735. p.
- KOCSIS K. - KOVÁCS Z. 1989: Cigánynépességünk megoszlása. - Élet és Tudomány 27. pp. 852-855.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. - 1895. Magyar Statisztikai Közlemények IX. Budapest, 98. p.
- REMELLYAY G. 1869: A cigányok bevonulása hazánkba és Európa tartományaiába. - Hazánk és a Külföld, 43. p.
- SIBLEY, D. 1986: Persistence or change? conflicting interpretations of peripheral minorities. - Environment and Planning, D. Society and Space 4. pp. 57-70.
- TURÓCZI K. 1952: A cigányság társadalmi beilleszkedéséről. - Valóság 6.

THE GYPSIES IN THE ALFÖLD SOCIETY

Károly Kocsis - Zoltán Kovács

In the Alföld ethnic minorities are abundant and two-thirds of them are Gypsies. The about 130 000 Alföld Gypsies, 80-90 per cent of Hungarian mother tongue, do not primarily differ from Hungarians in their language spoken but their social behaviour.

As early as the 13th century Gypsies appeared in Hungary, but larger groups only came with the advance of the Turks in the 15th century. In the Alföld the spatial distribution of Gypsies is characterized by concentration in towns a hundred years ago and dispersion into the E-NE peripheries and the Mid-Tisza region nowadays.

The occupational restratification of the last years and the ensuing urbanization involved the movement of Gypsies in masses to Budapest and environs and to the major industrial centres. However, because of more difficult living conditions and reducing local employment an increasing number of the low-qualified Gypsies lose their jobs and this also contributes to their migration from rural areas to major centres. Living unemployed and isolated from society they are facing severe social conflicts.

AZ EGYSÉG ÉS MEGOSZTOTTSÁG NÉHÁNY JELE A DÉL-ALFÖLDI SZLOVÁK MOZGALOMBAN (1920-1944)

Tóth István *

Dolgozatunkban a dél-alföldi szlovákság 1920 és 1944 közötti történelmének néhány mozzanatát dolgozzuk fel. Munkánk során a levéltári dokumentumokon kívül az e tárgykörben bőséges forrást adó Szekerka hagyaték (elsősorban levelezés) anyagát vettük alapul, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a szakirodalmat és sajtóanyagot mellőztük volna.¹ Mindenekelőtt két *ellentétes tendencia* - az egység és megosztottság - érvényesülését ill. meghiúsulását próbáljuk meg bemutatni a dél-alföldi, ezen belül elsősorban a békéscsabai szlovák mozgalomban.

Az 1920 után kialakult helyzet mindenképpen arra adhatott okot, hogy a nagyobb létszámú alföldi szlovákság - mely az akkori ország szlovákságának több mint 60 %-át tette ki -, elszakítva a jelentős bácskai szlovákságtól, valamint a Felvidéktől, az *erős egységben* lássa majd nemzetiségi boldogulásának lehetséges útját.²

Ám ez az egység - ha némelyek felismerték is ennek szükségességét - nem jött létre megyére kiterjedően, csupán helyileg, egy-egy község illetve városrész szintjén. Ennek az elkülönülésnek vetett véget egy rövid időre a Szlovák Nemzeti Egységpárt (SZNEP, 1941) s az őt időben követő Szlovák Antifasiszta Front (SZAF, 1945). Dolgozatunkban előbb az egységesítő törekvéseket, majd a megosztottság jellemzőit és tényezőit mutatjuk be.

1. AZ EVANGÉLIKUS EGYHÁZ EGYSÉGESÍTŐ TÖREKVÉSEI

Kezdetben a felszín alatt ugyan, de a maga módján, az egyházi élet szervezésén keresztül az egyház, illetve annak képviselői igyekeztek az egység feltételeit megteremteni, megalapozni. Először is felismerték - köztük elsőként Dr. Szeberényi Lajos Zsigmond -, hogy szűkös a szlovák nyelvű hazai olvasmány. Ez ösztönözte őt még 1919 őszén a "Cabiansky Kalendár" elindítására, illetve az egyház keretén belül amatőr színjátszás támogatására.³ A tisztánlátáshoz tartozik az is, hogy mindezeket Szeberényi Lajos Zsigmond nem elsősorban a nemzetiséghez való tartozás magasfokú öntudatából, hanem a hivatásához tartozó rendíthetetlen humanitárius beállítottsága miatt támogatta. Ebbe beletartozott az is, hogy mindig támogassa és elismerje az anyanyelv használatát s az általa átörökített nemzeti ségi kultúra ápolásának jogát.⁴

Békés és Csanád megye területén lévő szlováklakta településeken hasonlóképpen vélekedtek az egyház képviselői. Így azt lehet mondani, hogy a Bányake-

* Tóth István, történész-muzeológus, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

rületi Egyházmegye Békési főesperessége területén a Szeberényi-féle magatartás érvényesült, amely nem kis részben a család és egyes családtagok tekintélyének volt köszönhető. Az *anyanyelv használata az egyházi élet területén* a Trianon utáni években számos településen pl. Tótkomlóson, Mezőberényben, Békéscsabán, Nagybánhegyesen még általánosan elfogadott s csak annyi engedményt figyelhetünk meg, hogy az egyházi jegyzőkönyvek kétnyelvűek, illetve magyar nyelvűek. A misék és prédikációk, de még a vasárnapi iskolák s katekizációk is főként szlovák nyelven hangoztak el. Így tehát az egység az anyanyelv használata terén az egyházon belül egy ideig létezett. Ez egy - az evangélikus tudaton kívül - kohéziós erőt mutatott. Ám 1925 után a helyzet kezd itt is megváltozni. Egyre több községben kényszerítik az egyháziakra a magyar nyelvű istentiszteleteket, amelynek csak kevés helyen állnak ellent, pl. Mezőberényben, Tótkomlóson, Pitvaroson.⁵

A másik egységesülést elősegítő tényező az *amatőr színjátszó mozgalom* és az iskolán kívüli *anyanyelvi művelődés* mind szélesebbé tételében lelhető fel. Ám ez is a régi gyökerekhez való visszatérést, illetve az újjáéledést jelentette, hiszen az amatőr színjátszás a dualizmus korában válik honossá e vidéken is. Ebben élenjáróként említhetjük Tótkomlóst és Nagylakot, ahol már 1908-tól folyik rendszeres amatőr színjátszás. Bár vannak adataink arra is, hogy Nagybánhegyes - egykor Tótbánhegyes - község lakosai ez idő tájt szintén tevékenyen kapcsolódtak be a szívét, lelket melengető - ám képességeket is próbára tevő mozgalomba.⁶ Békéscsabán valahogy nem tudott korán gyökeret verni ez a műfaj, így csak 1929. március 17-vel datálhatjuk elindulását, szintén az egyház, főleg Szeberényi Gusztáv ev. lelkész segítségével.⁷ Majdnem egy év múlva került sor a folytatásra, ugyancsak vallásos témájú színdarabbal. Ettől az évtől kezdve azonban elindult útjára a világi színművek előadása, s itt már többen vállalnak szervező szerepet, így Pluhár Mihály és Dorkovics Mihály, majd Szekerka János, a Duna fivérek és végül Zahorán Máttyás.⁸ Ugyanakkor, amikor az amatőr színjátszás kiszélesedik, elkezdődik a rivalizálás is, amely érdekcsoportokra osztja a vállalkozó, aktívabb szlovák fiatalokat. Így egykoron az egyház égisze alatt közösen szervezkedők (Pluhár Mihály, dr. Kvasz György, Dorkovics Mihály, Szekerka János, Duna fivérek, Kerepeczky András, Baukó György, Gercsi János) csakhamar három csoportra oszlottak. A kapcsolatot persze továbbra is fenntartják az egyházzal, mint a legalitás egyik biztos pontjával.

A három csoport meghatározó személyiségei egy ideig a következők: Pluhár és Dorkovics, Szekerka és Zahorán, valamint a Duna fivérek és később Zahorán. Ők voltak a vezéregyéniségek, akik a színjátszó mozgalmon kívül egyáltalán a kulturális tevékenységről és a nemzetiségi mozgalomról is eltérően gondolkodtak. Sok esetben felvetődött az egyéni érdek előtérbe helyezése, a "vezérszemélyiség" bizonygatása. Ennélfogva, ha mégoly számottevően is gyarapodott az amatőr színjátszásnak hódoló szlovák ifjak létszáma, mégsem eredményezte a nemzetiségi mozgalom egységesülését és erősödését. A mozgalom gyengeségére utaló jelként foghatjuk fel 1928-ban Pluhár és Dorkovics indítványának bukását szlovák Kulturális Egyesület létrehozására. Igaz, hogy ez az elképzelés nem az anyanyelvi kulturálódásra vágyók megosztottságán bukott el, hanem a közigazgatás bürokratián. Az alapítás, a létrehozás szándéka valós igényt takart. Ebben a korban az egyetlen legalisnak elismert, szlovák nemzetiségnek szánt egyesület a budapesti székhelyű Tót Közművelődési Társulat volt. Ennek aktivitásával, érdekképviselésével úgy tetszik, hogy az alföldi szlovákság elégedetlen volt.⁹ Ebből a felismerésből fakadhatott Baukó Györgynek az a merész vállalkozása, hogy *a már múlt század vége óta*

létező Egyházi Könyvkereskedés mellett egy másik szlovák könyvkereskedést nyisson, mint a Szlovákiai Tranoscusius Könyvkereskedő és Könyvkiadó Vállalat békéscsabai bizományosa. Ez a könyvkereskedés gyűjtőhelyévé vált a különböző nézeteket valló csoportoknak is, s mint ilyen, az összekovácsolódást segítette elő. Tehát a kultúra terjesztése a szlovákok anyanyelvén már feltartóztathatatlanul haladt előre az olvasókhoz.

A kulturális mozgalom erősödését támogatta kimondatlanul is az egyház egy újabb kezdeményezése. 1931 márciusában Pitvaroson Saguly János esperes lelkész indítja útjára az Evanjelický Hlásnik című *egyházi lapot*, amely Saguly János nyugdíjba menetele után csakhamar Békéscsabára költözött. Ezt a lapot is Szeberényi Lajos Zsigmond szerkesztette, s tevékenysége eredményeként egy-két év elteltével már nem kizárólag egyházi személyek írták. Viszonylag szépszámú, 5-6 fős - s egyre gyarapodó - külső szerzői gárda alakult ki körülötte. Mivel nemcsak kiadni kellett a lapot, de terjeszteni is, ezért egyre több személy került vele kapcsolatba nem csupán Békéscsabán, de a környező szlovák településeken is. S nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy ezzel kialakult a nyelv művelés egyik alapvető feltétele: szlovák nyelven lehetett olvasni. Ám további igények jelentek meg: már *világi jellegű folyóiratra* is vágytak a szlovák nemzetiségű lakosok. Ez 1934-ben valóra is vált, az évente tízszer megjelenő Slovenska Rodina című lapnak majdnem teljes öt évfolyama jelent meg 1938 szeptemberéig.¹⁰ Megjelentetéséhez jogi segítséget kétségkívül Dr. Kvasz György - korábban csabai ügyvéd - nyújtott¹¹, de finanszírozása semmiképp sem volt megoldható hazai forrásból. Ehhez nyújtott segítséget különböző illegális utakon a Pozsonyban székelő Szlovák Nemzeti Tanács külföldön élő szlovákokkal foglalkozó részlege. Valószínű, hogy a szerkesztőség távlati célkitűzése az önfinanszírozás volt, ám ezt sajnos nem sikerült megteremtenie. Részben azért, mert utcai árusítási engedélyük nem lévén, a terjesztés csak megrendelés formájában vált lehetségessé. Ennek ellenére Békéscsaba közeli és távoli vidékén helyi megbízottak segítségével megoldották a terjesztést. A rendőrhatalóság erre számítva szigorúan ellenőrizte kiküldöttjei útján, hogy szabályos-e vagy sem a terjesztés módja. Így lassan a terjesztéssel foglalkozók részben rákényszerültek az illegális konspirációs módszerekre. Békés és Csanád megyei településeken összesen 45 fő aktivistát sikerült az ügynek megnyerni. Ezek az aktívabb emberel: képezték alapját a majdan párttá szerveződő Szlovák Nemzeti Egységpártnak, ezáltal Békéscsaba és tágabb környéke mintegy felkészült a pártalakításra.¹² Mindez persze nem jelentette azt, hogy pusztán várakozással, avagy lapterjesztéssel töltötték az éveket.

2. KEZDEMÉNYEZÉSEK A MOZGALOM EGYSÉGES PROGRAMJÁNAK KIDOLGOZÁSÁRA

A harmincas évek a felsorolt kezdeményezések mellett már a konkrét politikai programok, sérelmek megfogalmazásának időszaka is. Ezek a programok jól mutatják a továbbra is megoldatlanul maradt kérdéseket.

1932-ben Osgyán Béla gépészműnök és Dr. Kvasz György ügyvéd beadvánnyal fordult a vármegye közgyűléséhez, amelyben követelték az iskolai oktatásban a szlovák nyelv bevezetését, a gyakorlatban meglévő joghátrányok kiiktatását és gazdasági, művelődési-kulturális időszakos lap engedélyezését. Az Osgyán Bélának adott esetleges válaszról nincs tudomásunk¹³, Dr. Kvasz Györgyöt viszont

a helyi ügyvédi csoport visszavonásra kényszerítette.¹⁴ Miután emiatti elégedetlenségének a Slovenszky Tyzdenník c. lapban - amely Pozsonyban jelent meg - hangot adott, a Szegedi Ügyvédi Kamara hazaárulás vádjával illette és kizárta soraiból. Kvasz rövidesen Csehszlovákiába emigrált. Ám mielőtt távozott volna, titokban engedély nélkül kinyomatta Gálik János nyomdájában (Petőfi nyomda) 14 oldalas broszúráját "Szlovák szabadság - a magyarországi szlovákok követelése" címmel.¹⁵ A Pluhár-Szekerka-Kvasz csoport tagjai a nyomda előtt őrkdtek, hogy a nyomtatást senki se zavarhassa meg.

A *röpirat* kitér a népesség összetételének taglalására, az egyházi életre és az iskolákra, a szlovákok jogaira, s mindezek végén a szlovák követelésekre. Az anyag Békés megyét - mint a legtöbb szlovák nemzetiségű lakost számláló megyét - mintaértékűnek fogja fel, az itt fennálló helyzetet tipikusnak tartja.

Az egyházi életben többséggel a szlovák nyelv használatát konstatálja ugyan, viszont az *oktatásról elszomorító a véleménye*. Azonkívül, hogy nemcsak a nemzetiségi, hanem az általános emberi szempontok szerint is elfogadhatatlannak tartja, kiemeli: "A tanítás akkor egészséges és helyes irányú, ha az a tanulók anyanyelvén történik. Igaz, minden állampolgárnak el kell sajátítania az állami nyelvet s nincs senki, aki el ne fogadná az állami nyelv tanítását, de éppen ilyen természetes és jogos a kisebbségek anyanyelvén való tanítás, ami nálunk a Szlovák." A szlovák nyelv teljes körű hiányát panaszolja az iskolatípusok mindegyikében.

A szlovákok jogi helyzetével kapcsolatban megjegyzi, hogy bár sok törvény és rendelet látott napvilágot velük kapcsolatban, az azokban rögzített egyenjogúság nem érezhető a hivatalokban. A szlovák nemzetiség nagy része e tekintetben felvilágosítatlan s így nem is tudja, milyen jogokkal élhet.

A rendelkezések tömör ismertetése után pedig a jogokkal való élésre szólítja fel nemzetiségi honfitársait. Befejezésül frappáns tömörségű követeléseket fogalmaz meg 3 fő pontban:

1. *Iskolai kérdések*: egyházi és állami iskolák minden típusában a szlovák nyelv oktatása kötelező tantárgyként szerepeljen.

2. *Egyesületi élet*: kívánatos, hogy ne akadályozzák meg egy szlovák művelődési egyesület alapítását Békés megyében. Ez senkinek sincs hasznára és nem is értelmes magatartás, ha a kérelmek az illetékes helyeken elintézetlenek maradnak.

3. *A sajtó kérdése*: kívánatos lenne a szlovákok számára Békés vármegyében egy gazdasági - társadalmi lap engedélyezése.

S amint láttuk, két évvel később a Slovenska Rodina az utolsó követelést próbálta teljesíteni. Persze az időszaki lapok sorában látott napvilágot ez is, amelyekhez - évi 10 megjelenés esetén - nem kellett engedélyhez folyamodni. Mindössze bejelentési és kaucionális kötelezettségük volt.

Látható, hogy a szlovákok igényei az 1930-as évek elejére már túllépték az egyház nyújtotta kereteket, saját világi lapra vágytak. A meglévő egyházi ifjúsági egyesületen kívül a megyét - sőt a délvidéket is - átölelő kulturális egyesületért küzdöttek, s az iskoláztatás minden szintjén anyanyelvük használatát követelték.

Mindezek az igények programformát öltöttek, de a programként való megfogalmazás mégsem jelentette a mozgalom egyesülését. Dedinszky Gyula is úgy vélekedik, hogy a "Spolok" a 30-as évek közepére a torzsalkodások eredményeként és az egyház védőszárnyaival már elégedetlenek széthúzása miatt válik ketté és hullik szét.¹⁶ A Szekerka hagyatékban található egy feljegyzés arról, hogy létezett egy harmadik csoport is, amely főként a 30-as évek végén különült el.¹⁷

A fentiekből érzékelhető, hogy elkésve íródott az 1939. február 5-én keltezett két levél, amely az eddigi legfrappánsabb s a legszélesebb körű megfogalmazása az alföldi szlovákság igényeinek. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ez a két, tartalmában azonos levél eljutott két címzettjéhez, a miniszterhez illetve Dr. Szeberényi Lajos Zsigmondhoz. Az aláírásokkal ellátott gépelt levelek ugyanis a Szekerka hagyatékban találhatók.¹⁸ A 12 pontos programszerű követelés már tartalmazott olyan elemeket is, amelyek majd csak az 1941: V. tc-ben kapnak törvényes elismerést. Ez a törvénycikk rögzíti, hogy valamely nemzetiséghez való tartozás nem lehet semmiféle üldözés alapja s oka a hivatalok részéről.

Az elkésést valószínűleg felismerték - erre utal a levelek el nem küldése. A felismerést a világ s leginkább a közép-európai politikai helyzet is előidézhette.

1938 júniusában tér haza Csehszlovákiából Szekerka János. A magával hozott anyagok között található olyan szlovák nyelvű propagandaanyag, amely arról tanúskodik, hogy a cseh politikai vezetés akkor még bízott az angol-francia garanciákban s a Szovjetunióban, mint nagyhatalom és szláv rokon segítségével.¹⁹

Ám az 1938 augusztusi müncheni egyezmény ezeket a reményeket hiú ábrándokká tette, az említett fogalmazvány, amelyen erősen érezhető Szekerka János hatása is, pedig fél évvel később született. Így azok az intenciók, amelyekkel Szekerka valószínűleg hazaérkezett, már érvényüket veszítették.

Magyarország szlovák lakossága 1939-ben jelentősen gyarapodott a visszacsatolt felvidéki részeken élőkkel. Ez a jóval nagyobb népesség már más jellegű szervezetbe való tömörülést igényelt, az eddig elszórta szerveződő szlovákoknak egy hatékony, erős *érdekképviseleti és politikai szervezetre* volt szükségük. Ezt a szerepet igyekezett betölteni az 1939 óta működő Szlovák Egység, amely csak 1941-ben kapott pártszerveződési engedélyt *Szlovák Nemzeti Egységpárt* néven, mivel ekkorra a magyar kormányzat által nemkívánatos szélsőséges elemek - főként a Hlinka Párt hívei és a többi szélsőjobbosak - kiszorultak a vezetésből s a szervezésből.²⁰

A II. világháború után a SZNEP tagjainak jelentős része ellen eljárás indult, mivel egyesek a pártot a Volksbundnál is fasisztábnak tartották. Egy 1946. június 28-án Mezőberényben keltezett ilyen témájú jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a kihallgatottak mindegyike a szlovák kulturális lehetőségek miatt lépett be. Amikor pedig úgy látták, hogy nem az elképzeléseiknek megfelelően alakul a pártélet, akkor kiléptek.²¹ Eddigi kutatási tapasztalataink is azt támasztják alá, hogy nem homogén jobboldali párról van szó, hanem három irányzatból állt - jobbszárny, centrum, balszárny -, amely balszárny tagjaiként szociáldemokrata és illegális baloldali elemek is résztvettek a kulturális tevékenységben. A működés helyi feltételei persze nem voltak mindenütt azonosak. Pl. még 1943-ban is a mezőkovácsházi járás főszolgabírája a pártszerveződési engedély ellenére zaklatja és tevékenysége miatt folyamatosan bünteti Schléger Andrást, a nagybánhegyesi aktivistát.²²

Az előzőekben az egységesítő vagy az arra alkalmas eseményeket és folyamatokat próbáltuk felvázolni. A továbbiakban a 30-as évektől megfigyelhető, a megosztottságot előidéző és tükröző történéseket vesszük sorra. Dokumentumainkat főképp a helyi sajtóban megjelent írások és eredetiben fennmaradt levelek, főljegyzések alkotják, kiemelkedő fontosságú - több esetben nélkülözhetetlen - a Munkácsy Mihály Múzeum Szekerka hagyatéka.

3. A MEGOSZTOTSÁG NÉHÁNY JELE

Az első nyilvánosságra került, a megosztottságra utaló jel egy újságcikk 1929-ből. Ekkor jelenik meg a Békés megyei Közlönyben "A Népegyletnek nem kell a Szlovák Kultur Egylet" c. írás. Ez közli a Népegylet elnöke, Blahut János és jegyzője, Sipiczki János által aláírt jegyzőkönyvi kivonatot, melyben magyar érzelemről árulkodó érveléssel hivatalosan kijelentik, hogy nem tartják szükségesnek a tisztán Szlovák Egyesület létrehozását.²³ E kijelentés tünetértéke jelentőségét az adja, hogy a Népegylet már régebben, a dualizmus idején alakult s zömmel szlovák lakosok alkották. 1923-ban a felülvizsgálatok során addigi működésük ellen kifogás nem volt, így ismét zavartalanul működhettek.

További elkülönülésre utal a csoportosulásokban, *színi előadásokban szereplők és a kirándulásokon résztvevők létszáma*, valamint változása is. 1932-ben a színi előadásban résztvevők a Szekerka csoportban 20 főt számláltak. Ugyanakkor az egyházi dalárdában résztvevők száma 58 fő. Ez a létszám persze tartalmazza a Pluhár féle csoportot is.²⁴ 1933 nyaratól Szekerka szervezésében a városi Ligetben 5 alkalommal csoportos nyílttéri éneklést rendeztek, ahol 16 és 24 fő közötti létszámokban vettek részt általában. E tevékenységükkel szemben is megjelenik az ellenkezés - konkurencia formájában. A magyar evangélikus Melanchton kör tagjai folyton zavarták őket, túl kívánták "üvöltöni" dalolásukat. Szekerka szerint - föl sorolása alapján tudjuk -, szlovák nevű, elmagyarosodott szlovákok voltak ezek a próbálkozók.

Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy itt nem csupán nemzetiségi viszályról van szó, hanem akadályozhatta ezt a kezdeményezést az egyház őrzőszármái alól való kilépés szándéka is. Ugyanezen év őszén még hét alkalommal találkozott a mintegy 30 fős kis csoport, amely viszonylag stabil magnak számított.²⁵ Ám ez a stabilnak vélt mag 1934 júliusára *szétesőben* volt. Az 1934. július 21-én kelt feljegyzés részletesen közli a békéscsabai megosztott ifjúság vitáját s a meg nem értés okát. Ebből világosan kiderül, hogy a Duna fivérek, valamint Hrabovszky Mihály és Gercsi János által előkészített egyleti puccs sikerült, a vezetésből Mekis javaslatára Kerepeckyt, Baukót és Szekerkát kizárták. Távollétükben s az ő megkérdezésük nélkül döntöttek így. Hibájukul rótták fel, hogy élénk kapcsolatot tartottak fenn az említettek a szlovákiai Nemzeti Tanáccsal, amelyet az Evangélikus Szlovák Ifjúsági Egyesület tagjai kompromittálónak tartottak magukra nézve. A feljegyzésben azt is megfigyelhetjük, hogyan lép felszínre az akamokság, az egy-egy személy, illetve adott személyek önmagukat előtérbe helyező, vezető egyéniségként feltüntető tevékenysége. Nem túlzunk akkor, ha még elmarasztalóbb - s a mozgalom "nimbuszából" kicsit lefaragó - következtetéseket vonunk le. Ugyanis a szövegben szereplő "kint voltak" és "ott kint" (tanvo boli, ta von) kifejezések egyértelműen Szlovákiára vonatkoznak. Ám a fentebb említett "kompromittáltság" már szóba se került, amikor az új vezetők közül kívánt kiutazni egy-egy személy. A tények ismeretében ez nem meglepő. Tudta a tagok mindegyike, hogy a Pozsonyból kapott illegális pénzekből lehet a minimális szükségleteket kielégíteni, s gyülekezéseiket vonzóbbá tenni - ahol szerényen, de néha-néha étel s ital is volt. Ezekkel a pénzekkel a vezetés gazdálkodott. A "puccsot" elkövetők ezt a lehetőséget maguknak szerették volna kisa-játítani. Tehát a dolgoknak van egy ilyen háttérmagyarázata is, amely a pénzvágy, a pénzirtoklás jeleit mutatja. Természetesen a kizártakat és leváltottakat "ha úgy viselik magukat", majd tiszteletbeli tagokként visszaveszik. Azokat a tárgyi eszkö-

zöket, amelyeket ők jártak ki (kerékpár, harmonika, gitár, mandolin), természetesen az új vezetés megtartja.

1934-ben a Kubo és az Auto c. darabokat tanulták a műkedvelő ifjak. Hrabovszky Mihály, aki Pely Jánossal beszélgetett, kijelentette: "... ha ezt a darabot lejátszuk, kimegyek - mármint Szlovákiába." Erre Pely: "... akkor én is magával megyek." Hrabovszky: "Nem Pely úr, maga itt marad. Minek jönne, hiszen én maga helyett is elintéztem mindent! - ...azokkal az urakkal majd elbeszélgetek."

Az önjelöltség jó példáját adta Hrabovszky akkor is, amikor kifejti: "Ha újra is lesz választva minden tisztég, de az elnök csak ő lehet." Indoka egyszerű: "Ha a sültgesztenyét én kapartam ki, csak nem hagyom másnak megenni."²⁶ A szakadásnak a jegyzőkönyv egy része szerint azért is meg kellett történnie, hogy a rendőrség megnyugodjon s a hatóságok elnézőbbek legyenek, mivel a mozgalom idősebb, tapasztaltabb mozgatói (Baukó, Szekerka, Kerepeczky) egyértelműen ekkor már a Gyuska féle baloldali szervezkedés felé orientálódnak.

A 30-as évek második felében Szekerka hosszabb időt töltött távol Békéscsábától. Budapesten dolgozott, illetve Csehszlovákiában volt. Levezetéséből győződhetünk meg arról, hogy a helyi dolgokról viszonylag jól informált volt. Elküldött leveleiből kiderül, hogy továbbra is jelentékeny, befolyásoló tényező maradt a kis csoporton belül. 1937 szeptember 14-től 1938 június elejéig tartózkodik Csehszlovákiában. Itt dolgozik, az utolsó időszakban a Szlovák Nemzeti Tanács (Náradná Rada) egyik hivatalában foglalkoztatják. Így a vezetők közül Granatier Anton mérnök s a Szlovák Liga titkára, Tresnak Ladislav is közvetlen kapcsolatban álltak vele. Ugyanezen emberek tartották a kapcsolatot a többi békéscsabai szlovák vezetővel is. Ezáltal Szekerka előnyös helyzetben volt, tudta hogy kik, milyen céllal fordultak az említett szervezetekhez.

Pontos feljegyzéseket vezetett Szekerka az *anyagilag vonatkozású kiadásokról* és a beszélgetésekről is. Ebből derül ki, hogy a színdarabok rendezésében ugyan Zahorán Mátyás elvülhetetlen érdemeket szerzett, de ehhez az eredményességhez tartozott az is, hogy a betanulás, felkészülés ideje alatt három alkalommal - 1937. nov. 11-16., 1938. febr. 17-én, 1938. április 20-29-én - járt Pozsonyban. E három alkalommal mindössze 1463 Pengő támogatást s útiköltséget kapott kulturális célokra.²⁷ És mindig megállapítható, hogy nem tudott elszámolni a teljes összeggel. Így volt ez 1934-ben Szekerkával is, de ugyanez látható Baukó és Dorkovics, valamint Bagyinka János esetében is.

Ezek a hiányok okozták az egyre inkább bizalmatlanságot árasztó légkört és mérgecsitették el az addig még tűrhető emberi kapcsolatokat. Szekerka össze tudta vetni a korábban történt hazai eseményeket a Pozsonyban leadott beszámolókkal. Nem véletlen tehát, hogy az aszinkronitásokról beszámolt Tresnaknak, amiben Tresnak összeférhetetlenséget, torzalkodó magatartást látva figyelmeztette Szekerkát. Aki Tresnák által is ismert tényeken keresztül kimutatta, hogy a legtöbb referátum a békési szlovákok helyzetéről pletyka. Zahorán és Dorkovics, valamint Bagyinka esetén keresztül azt is bizonyította, hogy kevés információt adtak, s ezeket is csak akkor, amikor pénzübeni támogatást helyeztek kilátásba. Amikor pedig felvették a juttatást - kulturális célokra - haladéktalanul elutaztak. Idehaza pedig a legkülönbözőbb esetekben - Szlovák Család (Slovenska Rodina) és egyes színdarabok fedezeténél - pénzszüke uralkodott el. Hankó János egy 1937-ben és egy 1938-ban kelt leveléből, valamint Dorkovics "Ödön" álnéven írt leveléből 1938 elejéről, Szekerka Baukónak írt leveléből és Dorkovicsról rögzített feljegyzéseiből egy *kusza, rendkívül szövevényes, zűrzavaros helyzet* bontakozik ki.²⁸ Jól dokumen-

tálható, hogy a pozsonyi - már említett - szervezet egyes személyeknek több ezer pengőt kitevő összeget juttatott, melyekből a már elindított Slovenská Rodina c. lapot is kellett volna támogatniuk. Ám a pénzek a családi háztartásokban felszívódtak. Ettől kezdve a támogatások kezdtek elmaradni külföldről.

Részben ennek tudható be, hogy a szlovák mozgalom - akkor, amikor annak Csehszlovákia is hasznát látta volna (1938) - már kisebb érdekcsoportok formájában felaprózódva, személyi ellentétekkel súlyosbítva létezett. Ez az áldatlan helyzet indíthatta a pozsonyi vezetőket arra, hogy Szekerkát - 1938 szeptemberéig meghosszabbított útlevele ellenére - már 1938 júniusában hazatanácsolják, úgymond rendet rakni. Feladata volt a szétforgácsolódott szlovák mozgalmat összefogni és felkészíteni a következő időszak jelentőségteljes feladataira. E tevékenységnek volt része a Baukó vezette könyvkereskedés átvétele, működésének intenzívebbé tétele.²⁹ Az üzlet kulcsfontosságú jelentőségét ez is kitűnően bizonyítja.

A pozsonyi szlovák vezetők ugyanis elvárták a nehéz időszak ellenére, hogy a magyarországi szlovákok nyíltan, hangosan hallassák hangjukat. Ehelyett családjuk sorsának féltését adták válaszul, nem maradt ki a hivatkozásokból az sem, hogy a noszogatókkal a "börtönbe kergetik" őket. Ebben pedig csakis Szekerka kezét látták, aki szokásához híven mindekitől határozott kiállást, szlováksága melletti fellépést várt el. Ezekért a dolgokért bárkivel és bármikor hajlandó volt összeveszni. Így tett ő Zahorán Mátyással, Baukó Györggyel, Dorkovics Mihállyal s a legtöbb olyan emberrel, akiket "csendestársnak", túlzottan óvatoskodónak tartott.

1938 tavaszán pedig úgy tűnt, hogy az egység érdekében képes lesz ő is változtatni előző mentalitásán. Ezt látszott igazolni egyetértő válasza, amelyet Zahorán Mátyásnak adott a "Sárga csikó" c. színmű bemutatása után. Előzőleg ugyanis Zahorán közölte vele, hogy beszélt Dunáékkal az egyesülésről s ők igent mondtak rá. Zahorán még hozzátette, hogy természetesen továbbra is két ifjúsági csoportot képeznek, csak bizonyos közös dolgokat intéznek együtt.³⁰ Ennek később az lett az eredménye, hogy a Duna csoport beolvadt a Szekerka csoportba. Ám Szekerka személye egy idő múltán ismét túlzottan durvának, fellengzősnek hatott a többiek szemében. Ezért amikor 1939. június 6-án az egyesületből éjszaka hazafelé tartott Szekerka - olvashatjuk az erről rögzített feljegyzésében - Zahorán és még néhányan a volt Duna csoportból körbefogták. Veréssel fenyegették, miközben mindenféle bűnét és hibáját a fejére olvasták, dühüknek időközönként lökdöséssel adtak nyomatékot. Csalónak nevezték Kerepeczkyvel és Gercsivel együtt, hozzátették: "... Az egyletüket pedig szétverjük, már dolgoznak rajta a IV. kerületben is. ..." A feljegyzés teljes szövege hűen tükrözi a tettelegességtől sem megriadó szellem eluralkodását.³¹ A Gyulai Járásbíróságnak címzett, alá nem írt másodpéldányú kópiából tudjuk azt is, hogy egymást is feljelentgették. Zahorán Mátyást például az 1938-ban megrendezett prágai Sokol (magyar megfelelője: "Levente") olimpián tett állítólagos hazafiútlan kijelentéseiért jelentették fel 1939. június 17-én. A helyzet konszolidációját valószínű hogy nem eredményezte Ján Durcek (Gyurcsek) Pozsonyból való megérkezése 1939 szeptemberében sem, bár az ekkor készült fotók már együtt mutatják a volt haragosokat s ellenérdekű csoportokat is. Elképzelhető, hogy e látogatás elősegítette a későbbi közeledést a rivalizáló felek között.

4. ÖSSZEZEGÉS

Összegezve a fenti eseményeket azt fogalmazhatjuk meg, hogy a 20-as évek dicséretes törekvéseiből csak gyenge hajtások nőttek, erős törzsű fa nem fejlődött ki. Ennek a ténynek több oka is volt. Az egyiket jól illusztrálva bemutattuk, ez pedig az *erkölcsi és emberi gyengeség*. A másik tényező, hogy *nincs a vizsgált időszak két és fél évtizede alatt olyan személy*, aki képes lett volna a sok irányba ható egyházi és világi törekvéseket egészebe foglalni, akit tekintélyénél fogva vezetőjüknek is elismertek volna a többiek. Ehelyett szinte mindenki erőnek erejével vezető kívánt lenni. Harmadik tényező pedig a *rendőrség és a közigazgatás szívós fellazító tevékenysége*, amely sok esetben a fenyegetés - csábítás kombinált módszereivel hozzájárult a megosztottság növeléséhez. A háborús viszonyok között általában véve mindenféle gyülekezés nehézségekbe ütközik, ennek ellenére a szervező munka tovább folytatódott. Igaz, hogy 1940. szept. 20-25 között, az erdélyi bevonulás előtt minden jelentősebb vezetőt letartóztattak s Orosházán fogva tartottak. Ezt csak Szekerka kerülte el, aki ekkor már egy másik könyvkereskedést nyitott Budapesten. 1941 decemberében viszont már szindarabot adnak elő a csabai szlovák fiatalok Kerepeczky András vezetésével.

Mindezek persze csak apró fellángolásai a szlovák mozgalomnak, s már nem hatnak olyan széles körben, mint az várható lett volna.

A csabai szlovákság sorsára is jobbára a nagypolitika által kialakított új viszonyok hatottak döntően. A mozgalom irányát már egy centralizált jobboldali pártszerveződés szabta meg a 30-as évek végétől. Ez viszont még nem jelentette a szlovák lakosság totalitárius jobboldali hajlandóságát. Erre a kísérletre jó példák vannak Szálasi Ferenc és a csabai Macák, valamint Pluhár Mihály és a pesti "Látnok" c. lap főszerkesztője, Kövér Ibrahim György esetében.³² Ezt a tisztán szlovák nemzetiségi mozgalom alapján állók (Kerepeczky, Baukó, Gercsi, Dorkovics és Szekerka) egyértelműen kalandorságnak tekintették s elvetették. A harmincas évek végén tapasztalható szerteágazó tapogatózások s a belső ellentétek tovább nehezítették az egységes fellépést. Az egység egyes jegyei, szimbólumai azért kétségkívül léteztek: pl. a Gercsi János által 1932-ben írt csabai szlovákok himnusza, amelyet Szekerka zenésített meg 1933-ban. Ez a szerzemény valóban rendelkezett a himnusz minden jellemzőjével. Méltóságteljes hangzása, nemzetiségi büszkeséget árasztó szövegezése hűen tükrözte a csabai szlovákság önértzetességét. Az igazi átütő erővel bíró nemzeti mozgalomhoz mindez azonban kevésnek bizonyult.

JEGYZETEK

1. A feldolgozás alatt álló Szekerka hagyaték a Munkácsy Mihály Múzeumban található Békéscsabán. A szerző abban a szerencsés helyzetben van, mint az anyag egy részének gyűjtője, részese lehet a feldolgozásnak. Hivatkozásainkban a következő rövidítést használjuk: M.M.M. Tort.Gyűjt. - Szekerka hagy.
2. Kovács A. 1936: A tótok helyzete Csonka-Magyarországon. - Budapest, 45. p.
3. Dedinszky Gy. 1987: A szlovák betű útja Békéscsabán. - Békéscsaba, 293. p. Dedinszky Gy. 1973: Emlékezés a Cabiansky Kalendárra (1920-1948) - Békési Élet 1. pp. 131-139.
4. Mindezt azért tartottuk fontosnak itt kifejteni, mivel élete során Szeberényi Lajos Zsigmondot, de a Szeberényi család felmenő és lemenő ágán egyaránt még más családtagokat is a "plánszlávizmus" vádjával bélyegezték meg. Meggyőződésünk, hogy ez nem helytálló. Bővebb kifejtését másik dol-

- gozat kereteiben kíséreljük meg. A Szeberényi családról irandó s előkészületben lévő munka jelentős részben az 1989 áprilisában a Munkácsy Mihály Múzeum birtokába jutott családi hagyatéki együttesre alapozódik.
5. BmL - Békés vármegye főisp. ir. 180/1922., 684/1922.
 6. Kulik, A. 1982: Slovenské ochotnícké divadlo v Tótkomlósi (1907-1947). - Matica Slovenska, Martin.
 7. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - A nemzetiségi mozgalom képei. Ez a darab egy vallásos témájú színmű s címe "Prokla". Szeberényi Gusztáv ezirányú elévülhetetlen érdemeit Szekerka két, ceruzával írt feljegyzéseiben is megörökítette.
 8. Tóth I. 1986: Adalékok a Békés megyei szlovákok anyanyelvi művelődéséhez (1919-1939). - In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1. 281-282. o.
 9. Tóth I. 1986: Im: pp. 279-280.
 10. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Ltsz. 88.4.1.-31. Itt megtalálható a teljes kiadás.
 11. M.M.M. tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Kvasz György levele Szekerka Jánoshoz.
 12. BmL - Orosházi Járás főszołgabírójának iratai 1/1934. Tótkomlós község elnöki iratai 2/1934 eln.
 13. BmL - Békés vármegye alispánjának iratai 9558/1932.
 14. Békés megyei Közlöny 1932. május 31. 3. p.
 15. Kvas, J. 1932: Slovenská sloboda. Poziadavky slovákov v Madarsku. - 14. p. ("Petőfi" nyomda) M.M.M. Tört. Gyűjt. Ltsz.: 88.26.7.
 16. Dedinszky Gy. 1987: im: pp. 27-28.
 17. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Zahorán Mátyás levele Szekerka Jánoshoz. 1938. március 1.
 18. A miniszterhez írott levelet 14 személy írta sajátkezűleg alá: 1. Ján Sekerka, 2. Jano Hudák, 3. Ondrej Kerepecky, 4. Ján Gerci, 5. Juraj Svetlik, 6. Ján Mazán, 7. Juraj Tejsi, 8. Matej Zahorán, 9. Ján Soboslaji, 10. Ján Mótovszky, 11. Matej Kovac, 12. Ondrej Hudák, 13. Pavel Kovác, 14. Ján Kerepeckzi.
 19. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - "Felhívás minden hű Cseh, Szlovák és Kárpátukrán egységért". 1938. május 15-én dátumozott Szekerka kézírásával, szlovák nyelvű 4 oldalas röplap térképekkel.
 20. Tilkovszky L. 1964: A magyar-szlovák viszony és szlovák nemzetiségi mozgalom Magyarországon a bécsi döntés után (1938-1941).- In: Századok 3. pp. 383-416.
 21. Négyoldalas gépelt jegyzőkönyv Szekerka János a SZAF (Szlávok Antifasiszta Frontja) főtákkára mint a jegyzőkönyvvezető aláírásával. 14 ember meghallgatása 1946. jún. 28 és 30. között, Mezőberényben. Tisztázni óhajtották, hogy az SZNEP fasiszta szervezet volt-e vagy sem.
 22. BmL - Mezőkovácsházi járás főszołgabírójának ir. 49/1944 eln. Schléger András levelei (9 db) - Kerepecky Andrásnak címezve 1943. nov. 1. - 1944. febr. 26-ig.
 23. Békés megyei Közlöny 1929. január 20. 3. p.
 24. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - 2 db névsorokat tartalmazó irat, egyik a színjátszók nevét és más adatait tartalmazza (stencilezett). A másik gépelt kézirat ceruzás kiegészítésekkel az énekar tagjainak címeit sorolja fel.
 25. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Szekerka János tintával írt kézírásos, részletes jegyzetei 12 oldal terjedelemben 1933. júl. 30-tól 1933. október 2. között, 15 db fénykép van még beragasztva.
 26. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - 2 oldalas gépelt jegyzőkönyv 1934. júl 21-én: "Rövid jegyzőkönyv a megosztott szlovák ifjúság első üléséről. Lejegyezte Kerepecky András." Szlovák nyelvű.
 27. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Szekerka János feljegyzései Pozsonyban Zahorán Mátyásról 1938 áprilisában. Dorkovics Mihályról 1938 márciusában és Baukó Györgyről 1937 novemberében, valamint Bagyinka János levele 1938. január 13-ról.
 28. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Hankó János levele 1937. nov. 10. és 1938. febr. 13., "Ödön" (Dorkovics) 1938. febr. 28., Szekerkának Baukóhoz írt levele (1937 november) és Dorkovicsról készült feljegyzés (1938 március).
 29. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Szekerka feljegyzése a kereskedés átvételéhez szükséges intézkedésekről 1938. márciusában.
 30. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Zahorán Mátyás levele Szekerkának Pozsonyba. 1938, márc. 1-én.
 31. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Szekerka János feljegyzése, szlovák nyelvű gépelt kézirat.
 32. M.M.M. Tört. Gyűjt. - Szekerka hagy. - Kerepecky András szlovák nyelvű levelei Szekerka Jánoshoz 1937. II. 28-án és 1937. III. 11-én.

SIGNS OF UNITY AND SPLITS IN THE SLOVAK MOVEMENT OF BÉKÉSCSABA (1920-1944)

István Tóth

The Slovak minority in the town studied dates back to times prior to the Ottoman Occupation of Hungary. Their activity as a national minority was considerable even a hundred years before. Therefore, author starts from the hypothesis of ideal unity and then attempts to list the supporting or contradicting literature to this thesis. The approach is a special one: the personal correspondance of public figures of the period and primary archival and museum sources are also consulted.

Its importance may lie in the fact that this is a first attempt to make the investigation from within. The general analyses of the social layers involved are well known at the level of (political) history. In his previous papers, author has studies the attitude of the local society to this, thus the exploitation of the already explored sources from another aspect was an obvious opportunity.

The activity of the church in preserving national spirit and the increasingly formulated temporal demands are equally mentioned. Elements poiting towards unity are revealed. However, he is forced to state that these plans fail in practice. As reasons personal feudes, conflicts and immoral accentuation of individual interests are emphasized - for which ample documentation can be cited.

ADATOK ÉS TÉNYEK A MAGYAR-CSEHSZLOVÁK LAKOSSÁGCSERÉRŐL

(Különös tekintettel a Délkelet-Alföldre)

*Kugler József **

Az 1946. február 27-én megkötött magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény létrejöttének körülményeit, valamint belpolitikai fogadtatását csaknem teljes egészében feldolgozta a hazai történeti kutatás.¹ A lakosságcsere lebonyolításáról, elsősorban a lebonyolítást végző szervek tevékenységéről is jelent már meg több tanulmány.² Ugyanakkor nem vagy alig foglalkoztak a kicserélendő népességgel, annak vagyoni helyzetével, területi elhelyezkedésével stb. E rövid dolgozat ezt a célkitűzést szeretné megvalósítani, a levéltári adatokat összevetni a népszámlálási eredményekkel, illetve értékelni a különböző forrásokból származó adatokat. Az elemzések elkészítését megnehezíti az a körülmény, hogy az 1946-48 között keletkezett hivatali (Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság és a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság) statisztikákat csak korábbi (1930., 1941. évi) vagy későbbi (1949) népszámlálási eredményekkel lehet összehasonlítani, s ez valamelyest csökkenti az adatok értékelhetőségét. Vizsgálódásaimat elsősorban a Délkelet-Alföldre alapoztam, ugyanis e rövid dolgozat része annak a hosszabb terjedelmű tanulmánynak, amely a lakosságcsere térségi történetét dolgozza fel.

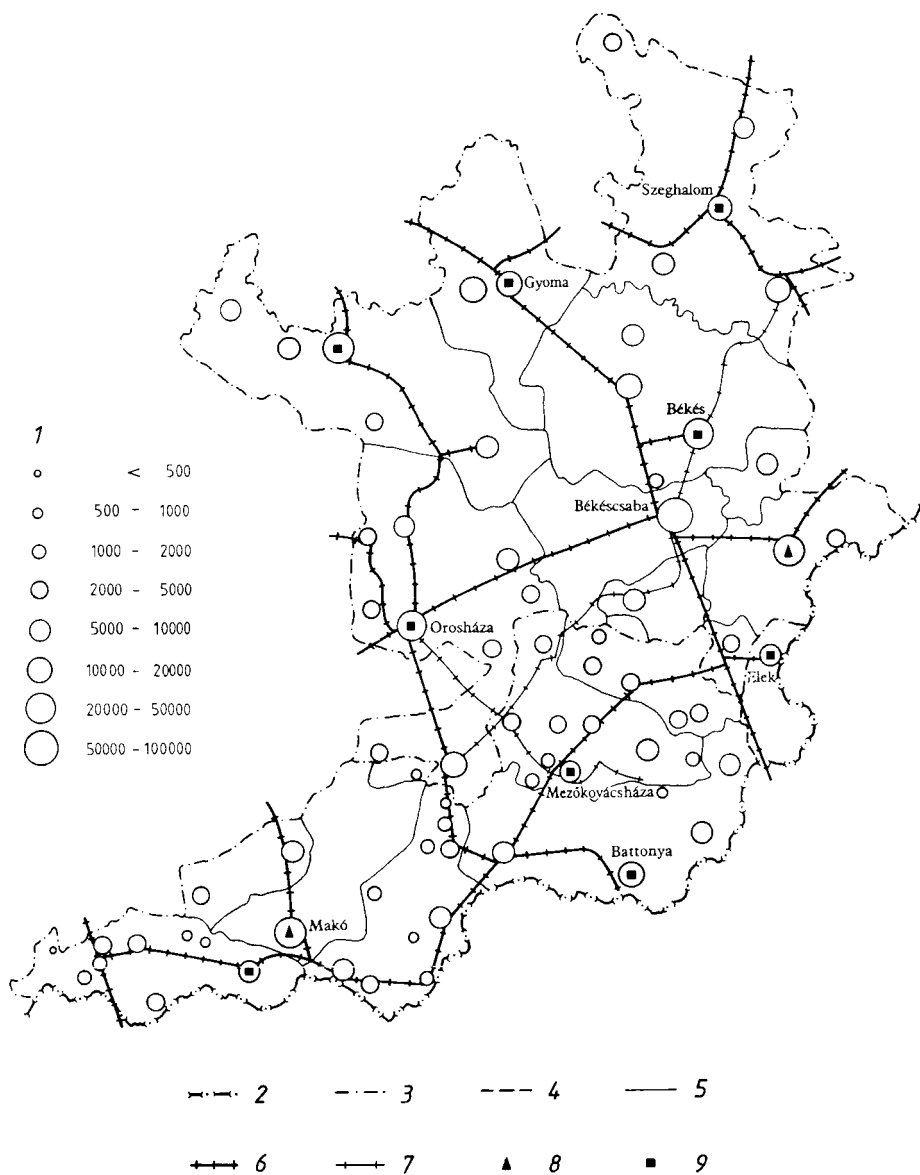
1. A CSEHSZLOVÁK ÁTTELEPÍTÉSI BIZOTTSÁG (CSÁB) TEVÉKENYSÉGÉNEK EREDMÉNYEI A STATISZTIKA TÜKRÉBEN

A mai Magyarország délkeleti részén, az egykori Békés és Csanád vármegyék területét is magában foglaló Körösök vidékén a XVIII. század elejétől élnek szlovákok (1. ábra).³ Sőt e terület újbóli benépesítésében a magyarok mellett éppen a szlovák etnikum vett részt legnagyobb arányban. A XVIII. századi alapítású településeket, amelyek népessége zömmel a mai Közép-Szlovákiából (az egykori Hont, Nógrád, Zólyom vármegyékből) származó lutheránus vallású volt, további a XIX. és a XX. században alakult szlovák vagy részint szlovák települések követék.⁴ Az új községek lakói azonban már nem a Felvidékről kerültek az Alföldre, hanem jórészt a XVIII. századi anyatelepülések bocsátották ki fölös népességüket, vagy pedig magának az anyatelepülésnek a külterületi határából önállósodtak.⁵

A szlovákok lélekszáma térségünkben a XIX. század végéig gyorsan emelkedett, annak ellenére, hogy a már említett településeken kívül a Kárpát-medence más vidékein is szerencsét próbáltak. Így egyebek mellett alföldi eredetű szlovák telepések alapították Nyíregyházát vagy az egykori Arad megyei Mokrát is. A térségből (Délkelet-Alföld) történő elvándorlás mellett főleg a XX. század elejétől a magyarsághoz történő asszimiláció érezte hatását (1. táblázat).⁶ Az 1910 és

* Kugler József, tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba

1. ábra. A Délkelet–Alföld közigazgatási beosztása 1946-ban

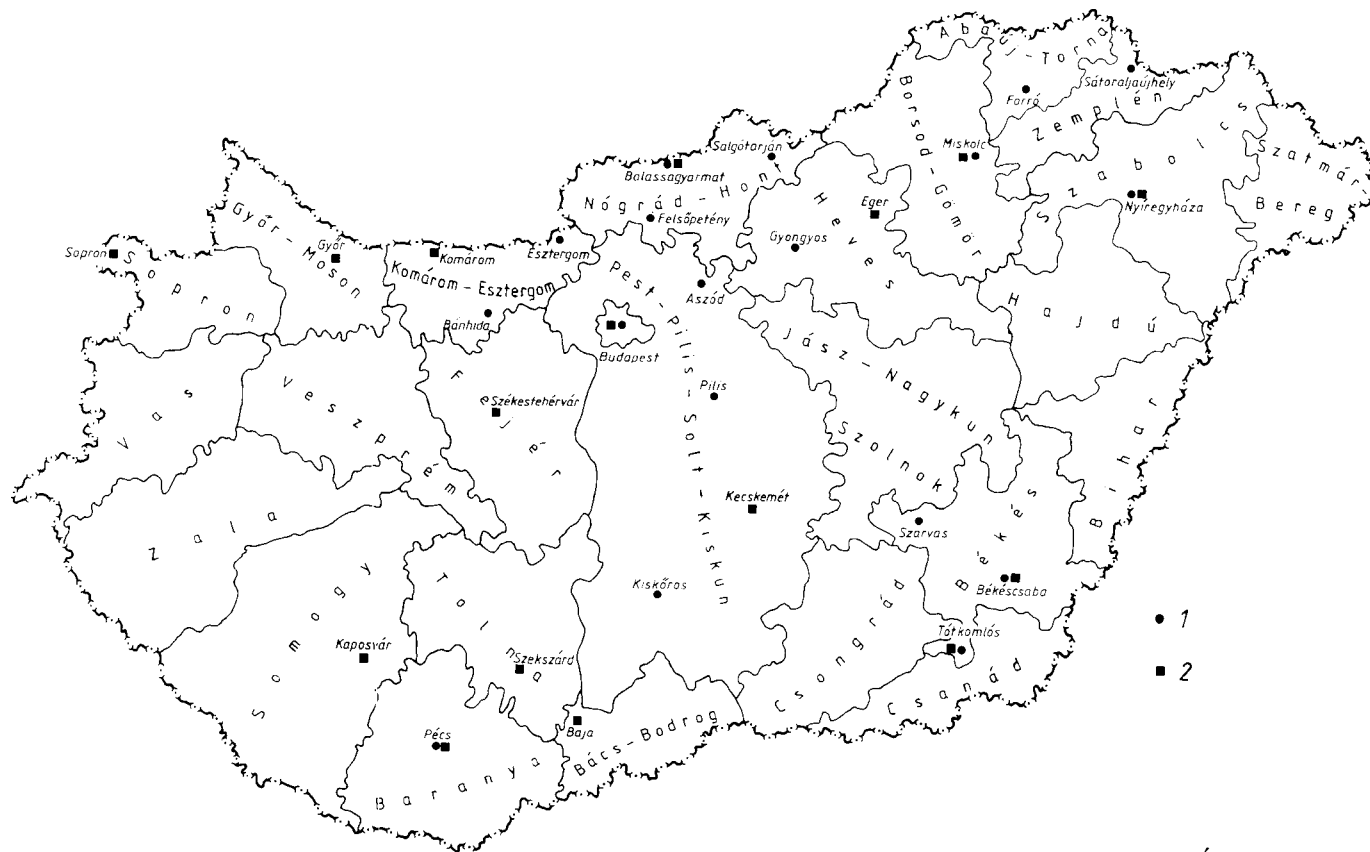

1: a település népességszáma, 2: országhatár, 3: megyehatár, 4: járáshatár, 5: városhatár, 6: vasút, 7: keskeny nyomtávú vasút, 8: megyeszékhely, 9: járási székhely.

1. táblázat. A délkelet-alföldi szlovákság lélekszámának alakulása 1910 és 1941 között, ill. az áttelepülésre jelentkezők száma (1946).

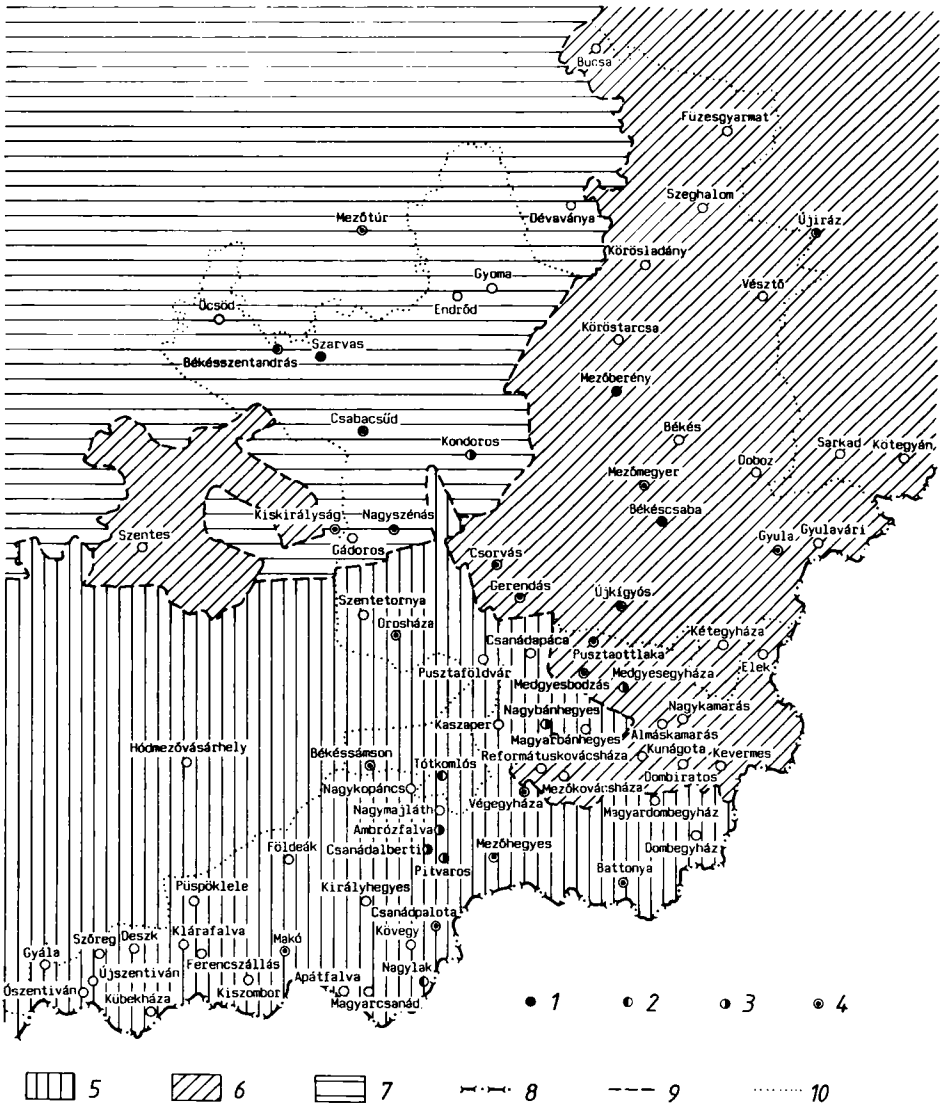
	Terület km ²	A jelenlevő néesség 1910	Ebből szlovák anyanyelvű	Jelenlevő néesség, 1941	Ebből			Áttelepülésre jelentkező
							szlovák nemzeti-ségű	
Békés v. m.	3.681	298.710	66.770	338.974	75.983	35.624	5.900	24.776
Csanád–Arad–Torontál v.m.	2.003	158.894	12.282	177.391	14.385	11.962	4.285	9.732
Délkelet–Alföld összesen	5.684	457.604	88.952	516.365	90.368	47.586	10.185	34.508
Magyarország többi része	87.389	7.149.367	76.285	8.803.627	179.915	28.334	6.504	61.216
Magyarország összesen	93.073	7.606.971	165.237	9.319.992	270.285	75.920	16.689	95.724

2.ábra. A Csehszlovák Áttelepítési Kormánybizottság (CSÁB) és a Magyar Áttelepítési Kormánybizottság (MÁK) körzetközpontjai

1: a CSÁB körzetközpontjai,
2: a MÁK kirendeltségei.

3. ábra. A délkelet-alföldi szlovák v. szlovákok által is lakot települések, valamint a CSÁB körzetek

1: XVIII. századi elsődleges alapítású, 2: XVIII. századi másodlagos alapítású, 3: XIX. századi másodlagos alapítású, 4: A XIX-XX. században telepítéssel, v. bevándorlás során létrejött szlovák községek; CSÁB körzetek: 5: XVI.sz. Tótkomlói körzet, 6: XV. sz. Békéscsabai körzet, 7: XIV. sz. Szarvasi körzet; 8: országhatár, 9: CSÁB körzet határa, 10: megyehatár.

1941 közötti több mint 20 ezres csökkenés elsősorban a Békés megyei közösségeket érintette, míg Csanádban alig változott a szlovák anyanyelvűek száma. A dél-kelet-alföldi szlovákság döntő többségében (mint már jeleztem) evangélikus vallású volt. A XVIII. század közepén érkező katolikus szlovák telepések leszármazottai Békéscsaba második világháború előtti katolikus népességének legalább felét (kb. 5-6 ezer fő) jelentették, jóllehet akkor már legtöbbször magyar anyanyelvűnek vallották magukat.⁷ Rajtuk kívül még Végegyházán, valamint a Bihar megyei Újirázon éltek gyorsan asszimilálódó szlovák eredetű római katolikusok. Endrőd és Békésszentandrás római katolikus vallású, szlovák etnikumú népessége már a reformkorban teljesen beolvadt a községben élő hasonló vallású magyarságba.

Az egyezmény I. cikkelye biztosította a lehetőséget: „Minden Magyarországon állandó lakóhelyel bíró szlovák és cseh nemzetiségű személy, aki az alább meghatározott feltételek mellett a Csehszlovákiába való áttelepülésre irányuló szándékát kinyilvánítja, áttelepíttetetik anélkül, hogy a magyar kormány ezt megakadályozza.”

2. táblázat. Az csehszlovákiai áttelepülésre jelentkezett magyar állampolgárok lélekszáma, szlovák nyelvismerete, foglalkozási összetétele CSÁB körzetek szerint

	Jelentkezettek lélekszáma		A szlovákul beszélők		jelentkezési lapok száma
	csehszlovák adatok	magyar adatok	száma	százalék	
I. Budapesti	9350	9446	7660	81,1	5095
II. Pilisi	2980	2997	2228	74,3	1264
III. Aszódi	5283	5272	3899	74,0	2176
IV. Kiskőrösi	2641	2667	1304	48,9	1188
V. Esztergomi	7386	7863	5321	67,7	3053
VI. Bánhidai	6502	6577	2628	40,0	2876
VII. Felsőpetényi	2212	2233	1615	72,3	902
VIII. Balassagyarmati	1460	1453	923	63,5	629
IX. Salgótarjáni	2181	2109	1736	82,3	1959
X. Miskolci	6100	6037	4620	76,5	2704
XI. Forrói	612	610	384	63,0	237
XII. Sátoraljaújhelyi	2470	2617	2186	83,5	1053
XIII. Nyíregyházi	6065	6036	3870	64,0	2691
XIV. Szarvasi	5691	5661	5482	96,8	2408
XV. Békéscsabai	17266	16808	15785	93,9	6853
XVI. Tótkomlói	12956	12975	12646	97,5	6071
XVII. Gyöngyösi	3308	3390	2108	62,2	1359
XVIII. Pécsi	958	973	540	55,5	363
Összesen	95421	95724	74935	78,3	42881

2. táblázat folytatása

Foglalkozási összetétel (a jelentkezési lapok alapján)													
	Őstermelő (földműves)	százalék	A földművesek közül			Napszámok	százalék	Iparos, kereskedő, bányász, közlekedésben dolgozó	százalék	Értelmiségi (közalkalmazott, szabad foglalkozású)	százalék	Háztartásbeli	százalék
			1 – 5	5 – 20	20 – 100								
			kat. holdas mezőgazdasági ingatlanal rendelkezik										
I.	73	1,5	50	22	1	653	12,8	2236	43,9	1215	23,8	918	18,0
II.	528	41,8	498	30	-	228	18,0	207	16,4	52	4,1	249	19,7
III.	809	37,2	699	110	-	312	14,3	639	29,4	166	7,6	250	11,5
IV.	222	18,7	114	103	5	649	54,6	165	13,9	42	4,3	110	9,2
V.	128	4,2	112	16	-	1233	40,4	1086	35,6	200	6,6	406	13,2
VI.	311	10,8	198	104	9	962	33,4	901	31,3	228	8,0	474	16,5
VII.	392	44,5	252	133	7	320	35,5	76	8,4	45	5,0	69	7,6
VIII.	209	33,2	118	91	-	106	16,9	142	22,5	89	14,1	83	1,3
IX.	1280	65,2	1192	84	4	190	9,7	306	15,5	67	3,4	116	5,9
X.	304	11,3	241	56	7	969	35,8	725	26,8	379	14,0	327	12,1
XI.	99	41,7	17	7	75	-	-	57	24,1	26	11,0	55	23,2
XII.	147	14,0	93	50	4	468	44,5	132	12,5	152	14,4	154	14,6
XIII.	770	28,6	429	299	42	773	28,7	386	14,4	186	6,9	576	21,4
XIV.	496	20,7	229	258	9	1120	46,5	278	11,5	150	6,2	364	15,1
XV.	1465	21,4	957	492	16	1458	21,3	2519	36,8	580	8,5	831	12,0
XVI.	1731	28,4	1261	439	31	2336	38,4	595	9,8	120	1,9	1289	21,2
XVII.	31	2,3	30	1	-	789	58,1	207	15,2	146	10,7	186	13,7
XVIII.	21	5,8	16	4	1	64	17,6	172	47,4	64	17,6	42	11,6
Ösz.	9016	21,0	6506	2299	211	12630	29,4	10829	25,3	3907	9,1	6499	15,2

yozná." Ugyancsak az egyezmény tette lehetővé, hogy a csehszlovák kormány ún. Különbizottságot küldjön Magyarországra az áttelepítés propagálására, a jelentkezők összeírására és a későbbiekben pedig az átköltöztetés lebonyolítására (1. melléklet). E bizottság mintegy hat hétig (ápr. 15-ig) folytathatta rádió, sajtó és nyilvános gyűléseken keresztül agitációs tevékenységét (kizárólag cseh és szlovák nyelven). Továbbá az egyezmény aláírásától számítva három hónap állt (máj. 27-ig) rendelkezésre a jelentkezési ívek átvételére. Ezt a határidőt még egy hónappal meg is hosszabbították.⁸

Az ún. Különbizottságot vagy hivatalos nevén Csehszlovák Áttelepítési Bizottságot (CSÁB) valószínűleg már a kétoldalú (magyar-csehszlovák) tárgyalások idején megszervezhették, ugyanis a február 27-i aláírást követő napokban viharos gyorsasággal épült ki a CSÁB központja ill., vidéki körzetei (2., 3. ábrák).⁹ Néhány szlovák tudományos munka is alátámasztja azt a tényt, hogy különösen az önálló szlovák állam fennállása idején a történészek, demográfusok kiemelten foglalkoztak a határaikon kívül rekedt szlovákság kérdésével. Jan Svetoň nemcsak a bécsi

3. táblázat. Az áttelepülésre jelentkező magyar állampolgárok (visszamaradó) ingatlanainak legfontosabb adatai CSÁB körzetek szerint

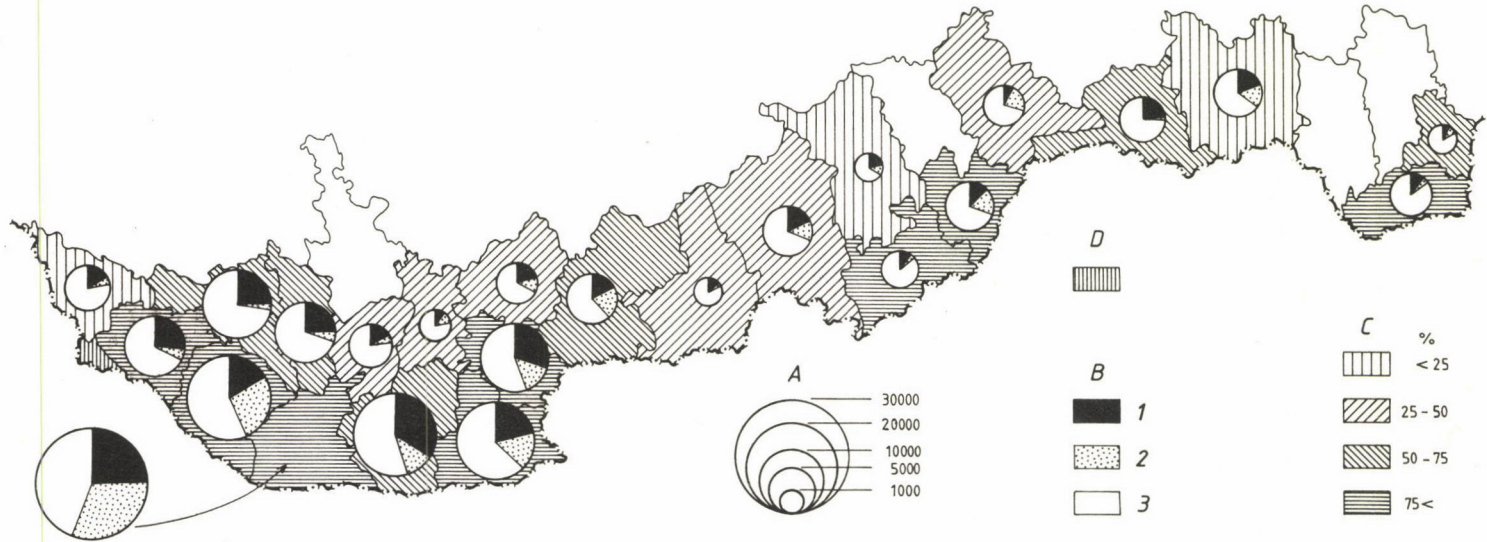
Körzet	Összes ingatlan		Saját ingatlan		Juttatott ingatlan	
	kh	□-öl	kh	□-öl	kh	□-öl
I. Budapesti	2089	95	1905	1135	183	560
II. Pilisi	1191	501	442	614	748	1487
III. Aszódi	2303	511	1389	230	914	281
IV. Kiskőrösi	1914	1536	1353	453	561	1110
V. Esztergomi	1669	793	1584	1212	84	1181
VI. Bánhigai	3307	1525	2687	970	620	555
VII. Felsőpetényi	2006	541	1255	340	751	201
VIII. Balassagyarmati	1421	834	1066	894	354	1540
IX. Salgótarjáni	1986	642	1593	945	392	1297
X. Miskolci	1628	1214	1527	701	101	513
XI. Forrói	110	932	68	1067	41	1465
XII. Sátoraljaújhegyi	1435	945	1100	969	334	1576
XIII. Nyíregyházi	5531	801	4168	528	1363	273
XIV. Szarvasi	4401	1095	1839	603	2562	492
XV. Békéscsabai	8656	977	4711	751	3945	226
XVI. Tótkomlói	11893	149	7001	582	4891	1167
XVII. Gyöngyösi	293	503	227	83	66	420
XVIII. Pécsi	227	336	121	1196	105	740
Összesen	52068	1157	34044	473	18024	684

3. táblázat folytatása

Körzet	Az összes ingatlanból származó		Lakóház			Lakás	Tanya	Üzlet, műhely	Üzem, gyár
			Saját	Juttatott	Mellék-épület				
	kh	□-öl	db						
I. Budapesti	1958	491	304	9	79	1806	12	284	8
II. Pilisi	1037	1165	250	-	250	600	-	-	-
III. Aszódi	1943	681	388	3	952	285	2	-	-
IV. Kiskőrösi	1319	1265	326	1	167	288	3	6	-
V. Esztergomi	1294	583	445	-	561	1920	-	3	-
VI. Bánhigai	2659	736	665	17	1343	854	-	8	2
VII. Felsőpetényi	1451	106	253	2	576	638	-	-	-
VIII. Balassagyarmati	967	335	190	-	356	116	-	12	1
IX. Salgótarjáni	1304	648	225	-	167	396	-	17	1
X. Miskolci	1245	1378	944	8	625	1685	-	2	2
XI. Forrói	95	153	24	-	33	99	-	-	-
XII. Sátoraljaújhegyi	376	868	248	-	253	586	1	1	2
XIII. Nyíregyházi	5005	168	681	9	1002	235	-	31	1
XIV. Szarvasi	4075	402	466	20	251	1844	80	12	-
XV. Békéscsabai	7848	395	1468	95	3162	1719	204	72	10
XVI. Tótkomlói	11319	698	2061	33	1826	1190	235	65	3
XVII. Gyöngyösi	211	340	334	-	413	402	20	16	1
XVIII. Pécsi	208	139	19	1	38	258	-	1	-
Összesen	44321	1391	7001	191	12034	23921	557	530	31

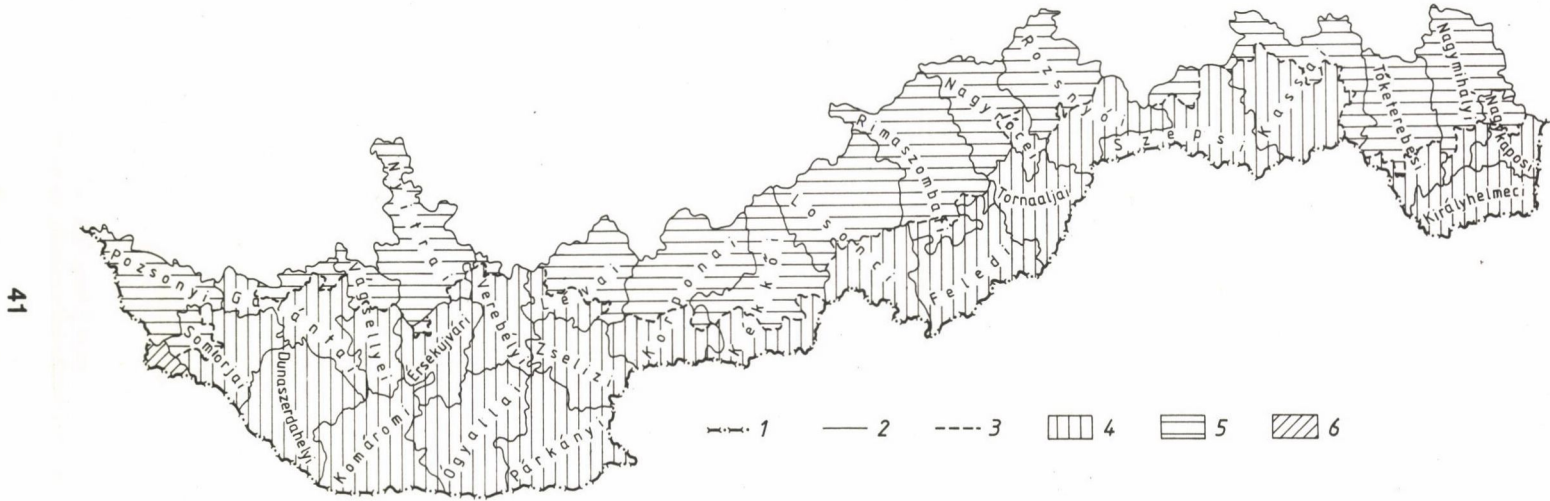
4. ábra. Az áttelepítésre kijelölt magyarok aránya járásonként

40

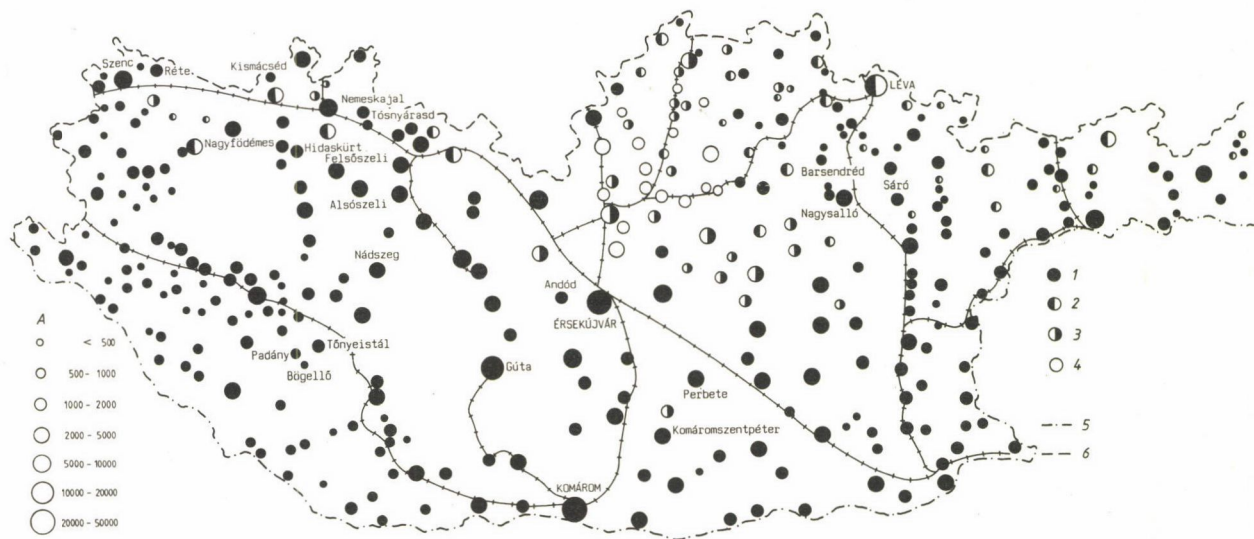
- A: A járás magyar nyelvű népessége az 1930. évi népszámláláskor;
 B: Az áttelepítésre kijelöltek aránya (1946)
 1: V. cikkely szerint,
 2: VIII. cikkely szerint,
 3: A Csehszlovákiában maradók;
 C: A járás magyar nemzetiségű népességének aránya (1930);
 D: Az 1947. évi párizsi béke által Csehszlovákiának ítélt pozsonyi hídfő

5. ábra. Szlovákia déli részének közigazgatási beosztása 1938-ban

- 1: az ún. trianoni országhatár,
 2: járáshatár,
 3: az 1938. évi bécsi döntés utáni határ,
 4: az 1938. évi bécsi döntés után Magyarországhoz visszakerülő területek,
 5: az 1938. évi bécsi döntés után Szlovákiában maradó területek,
 6: az ún. pozsonyi hídfő (1947-től Szlovákia része).

6. ábra. A Duna menti (Szlovák-) alföld és környékének nemzetiségi (anyanyelvi) viszonyai az 1941. évi népszámlálás alapján (települések szerint)

- A: A települések népességének száma,
 1: a magyar anyanyelvűek aránya 90% felett,
 2: a magyar anyanyelvűek aránya 50-90% között,
 3: a szlovák anyanyelvűek aránya 50-90% között,
 4: a szlovák anyanyelvűek aránya 90% felett,
 5: országhatár,
 6: a bécsi döntés utáni magyar-szlovák határ,

4. táblázat. A csehszlovák hatóságok által magyarországi áttelepítésre kijelölt felvidéki magyarok lélekszáma, foglalkozási összetétele járások szerint

Járások	Az V. cikkely alapján kijelöltek lélekszáma		A kijelöltek közül	
	Csehszlovák adatok	Magyar adatok	Eltartott	Önálló foglalkozású személy
1. Pozsony város és járás	3705	3677	2332	1345
2. Somorjai	6997	7051	5158	1893
3. Dunaszerdahelyi	6002	6344	4089	2255
4. Komáromi	13760	12797	10133	2664
5. Galántai	10097	10099	5909	4291
6. Vágsellyei	5198	6959	4404	2555
7. Érsekújvári	3043	3309	2123	1186
8. Óngyali	12809	12427	8468	3959
9. Párkányi	7993	8010	4995	3015
10. Verbélyi	832	887	560	327
11. Lévai	2546	2545	1723	822
12. Zselizi	7141	7227	4534	2693
13. Ipolysági	2580	2580	2087	593
14. Kékkői	1433	1433	545	888
15. Losonci	3173	3228	2243	985
16. Feledí	2522	2522	1729	793
17. Rimaszombati	1339	1341	648	693
18. Tornaaljai	2014	2123	1444	679
19. Rozsnyói	1108	1103	692	411
20. Szepesi	4005	3864	2768	1096
21. Kassa város és járás	2984	28832	1539	1293
22. Királyhelmecei	2990	3145	2368	777
23. Nagykaposi	676	795	570	225
24. Egyéb szlovákiai járás	-	-	-	-
25. Összesen	105047	106398	70960	35438

4. táblázat folytatása

	Az önálló foglalkozású személyek közül				A VIII. cikkely alapján kijelöltek lélekszáma		
	Óstermelő, földműves	„Testi munkás” iparos, bányász, gyári munkás, kereskedő stb.	Értelmiségi, közalk., szabad foglalk., nyugdíjas	Háztartásbeli és ismeretlen	1-4 §	5. §	1-5 §
1.	51	819	374	101	1329	-	1329
2.	1516	198	77	102	1543	29	1572
3.	1637	279	148	191	10449	12	10461
4.	1583	629	260	192	16580	10	16590
5.	3049	477	316	458	1062	48	1110
6.	1638	500	79	338	1547	-	1547
7.	555	206	230	195	1103	27	1130
8.	3139	310	150	361	3961	96	4057
9.	2330	304	115	255	6149	246	6395
10.	270	16	16	24	1052	25	1077
11.	602	91	103	2	1388	46	1434
12.	2193	207	50	243	3426	-	3426
13.	325	89	79	1	3511	229	3740
14.	780	1	13	85	427	27	454
15.	591	178	89	127	2427	-	2427
16.	547	107	62	77	838	82	920
17.	207	109	81	296	413	23	439
18.	434	90	60	95	3142	-	3142
19.	110	159	91	51	288	397	3205
20.	805	113	21	107	236	35	271
21.	296	454	274	279	2033	382	405
22.	574	104	38	64	1266	23	1289
23.	169	27	15	14	1003	99	1102
24.	-	-	-	-	5494	101	-
25.	23441	5476	2741	3792	73187	1927	75114

5. táblázat. Az ún. ingatlancsere-névjegyzék alapján összeállított birtokstatisztikák

Áttelepülések		Az ingatlancsere-névjegyzékben szereplő		Hátrahagyott házak, tanyák		Mg-i ingatlan (szántó+ egyéb)		Szőlő		A visszahagyott ingatlan (mg-i+szőlő) nagysága (kh)							A család fő foglalkozása	
Hová	Honnan	családok	személyek	száma	Ebből egész	kh	□-öl	kh	□-öl	0-1	1-3	3-5	5-10	10-20	20-50	50-	mg-i	egyéb
		száma																
Békéscsaba	Érsekújvár	100	320	96	92	1070	600	-	-	29	8	5	15	25	17	1	65	35
	Andód	84	363	86	71	678	19	-	-	3	8	14	40	16	3	-	82	2
	K.szentpéter	96	340	96	95	1131	1200	54	1100	2	-	1	38	43	12	-	95	1
	Perbete	160	590	160	159	1457	800	17	800	4	9	2	66	53	6	-	157	3
	T., P., A. *	159	629	156	156	2310	1450	-	-	3	1	3	73	45	29	5	153	6
Tótkomlós	Alsószelei	96	330	78	69	860	1320	-	-	3	12	29	22	20	8	2	88	8
	Felsőszelei	160	621	140	129	1026	764	-	-	7	14	38	58	35	8	-	143	17
	Tósnýárasd	96	426	91	80	970	1544	-	600	5	3	7	46	30	5	-	83	13
	Nádszeg	32	169	24	19	161	1200	-	-	1	2	10	18	1	-	-	31	1
	Nagyfödemes	32	208	21	18	308	1033	-	-	2	-	2	25	-	2	1	31	1
	Hidaskürt	32	169	29	24	444	1233	-	-	5	4	2	10	3	7	1	27	5
Pitvaros	Szenc (Réte)	148	557	138	126	1357	14	30	899	34	7	5	43	45	14	-	101	47
	Kismácséd	32	162	31	29	317	1372	-	-	-	-	1	18	11	2	-	32	-
Kondoros	Nagysálló	159	482	130	93	1751	419	99	1288	4	6	11	70	51	14	3	150	9
Csabacsüd	Nagysáró	31	111	29	27	293	1532	-	1453	4	2	3	11	9	2	-	28	3
	Barsendréd	3	8	3	3	21	800	-	800	1	-	-	1	1	-	-	2	1
Mezőberény	Gúta	132	613	116	111	1029	1447	-	-	16	21	14	48	26	7	-	121	11
ÖSZESEN		1552	6098	1424	1301	15193	748	204	540	123	97	167	602	414	136	13	1389	163

* T. P. A.: Tónye, Padány, Alistál

5. táblázat folytatása

Áttelepülések		Az ingatlan-csere-név-jegyzékben szereplő		Hátrahagyott házak, tanyák		Mg-i ingatlan (szántó+ egyéb)		Szőlő		A visszahagyott ingatlan (mg-i+szőlő) nagysága (kh)							A családtag foglalkozása	
Hová	Honnan	családok	személyek	száma	Ebből egész	kh	□-öl	kh	□-öl	0-1	1-3	3-5	5-10	10-20	20-50	50-	mg-i	egyéb
		száma	száma															
Érsekújvár	Békéscsaba	96	462	96	90	326	356	-	300	46	15	5	18	11	1	-	72	24
Andód		84	322	62	52	256	315	-	-	49	10	5	14	6	-	-	81	3
K.szentpéter		96	459	53	46	392	150	-	800	40	19	7	30	-	-	-	94	2
Perbete		160	747	59	53	569	549	-	-	71	22	16	47	4	-	-	150	10
T., P., A.		159	763	99	85	567	44	-	-	77	24	13	37	8	-	-	159	-
Alsószelei	Tótkomlós	96	373	64	62	275	1491	-	1598	16	23	49	8	-	-	-	76	20
Felsőszelei		160	573	141	131	593	1403	1	336	29	40	56	26	8	1	-	143	17
Tósnyárasd		96	434	98	96	553	1066	6	854	12	17	38	16	9	4	-	68	28
Nádszeg		32	102	22	22	119	1033	5	-	7	5	14	5	1	-	-	26	6
Nagyfödemes		32	117	19	18	81	6	-	300	11	7	11	3	-	-	-	27	5
Hidaskürt	Pitvaros	32	113	30	28	358	730	-	141	7	2	10	4	3	6	-	28	4
Szenc (Réte)		150	540	110	105	453	65	17	675	49	32	38	28	3	1	-	78	72
Kismácséd		32	162	21	21	152	500	24	1000	4	6	10	12	-	-	-	18	14
Nagysalló	Kondoros	145	616	64	61	868	145	-	300	28	6	36	51	24	-	-	126	19
Nagysáró	Csabacsúd	31	115	15	15	127	440	-	150	8	6	4	10	2	1	-	26	5
Barsendréd		3	13	1	1	9	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	2	1
Gúta	Mezőberény	123	497	125	116	985	354	10	1095	18	13	22	39	25	6	-	124	4
ÖSZESEN		1532	6414	1079	990	6688	647	57	1149	474	252	336	347	104	19	-	1298	234

6. táblázat. Az ingatlancsere-névjegyzékben szereplő települések főbb mezőgazdasági adatai

Település			Terület	Ebből	Polgári népesség	Lakóházak száma	Az összes földbirtokok száma
			kh	kh			
Bars-Hont vm.	Barsendréd	1.	3408	3198	887	147	168
	Nagysalló	2.	5589	4939	2727	647	787
	Nagysáró	3.	2584	2114	1094	23	247
Komárom vm.	Alistál	4.	2342	1648	1137	233	378
	Bögellő	5.	1436	720	400	75	110
	Felistál	6.	1291	1005	318	62	166
	Padány	7.	2955	1857	767	142	294
	Tónye	8.	1580	1268	373	76	185
	Gúta	9.	20402	7950	12160	2179	2235
	K. szentpéter	10.	8515	6402	3201	631	991
	Perbete	11.	7437	6095	4003	902	965
Nyitra-Pozsony vm.	Andód	12.	1873	1062	1466	261	330
	Érsekújvár	13.	12599	10463	21903	3356	1831
	Alsószeli	14.	4563	2929	2573	547	675
	Felsőszeli	15.	6881	6108	4145	659	973
	Galánta	16.	3249	2976	4305	739	485
	Hídaskürt	17.	4091	3586	1781	286	535
	Kismácséd	18.	1387	1133	833	142	200
	Nádszeg	19.	3983	3079	3293	535	670
	Nagyfödémes	20.	7274	6247	3507	657	712
	Nemeskajal	21.	2074	1649	1606	321	353
	Réte	22.	1745	1540	1395	280	375
	Szenc	23.	6445	5537	5559	999	979
	Tósnýárasd	24.	1088	975	672	125	223
	Nemeskosút	25.	2638	2430	1375	263	277
Békés vm.	Csabacsúd	26.	11663	9028	2734	579	1213
	Kondoros	27.	15723	14579	7483	1593	1500
	Békéscsaba	28.	50901	44106	52404	9233	7636
	Mezőberény	29.	25444	20530	14578	4101	3408
	Tótkomlós	30.	9679	7970	10993	3035	2536
Csanád- Arad és Temes vm.	Pitvaros	31.	2273	1865	2843	646	693

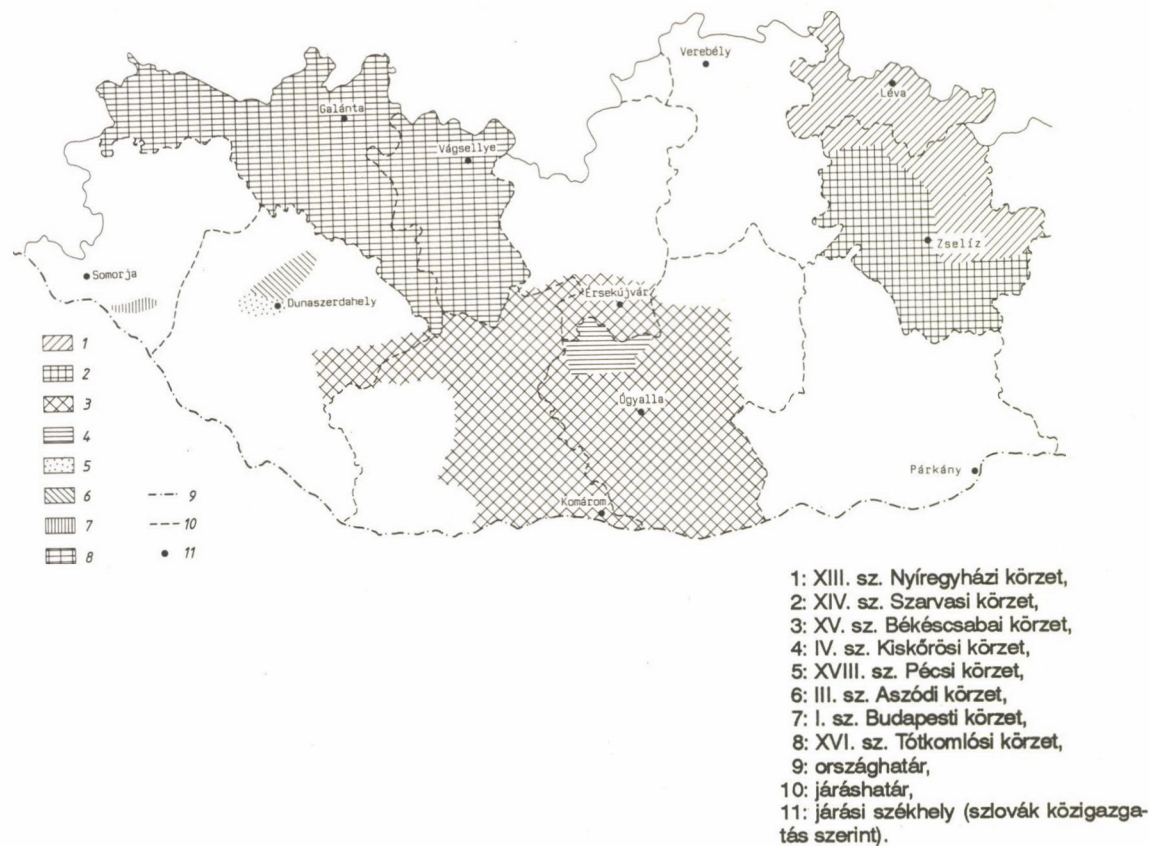
6. táblázat folytatása

	A földbirtokok száma birtoknagyságcsoporthoz szerint								A földbirtokok területének százalékos megoszlása birtoknagyságcsoporthoz szerint					A haszonbérlet terület aránya (%)
	0-1	1-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100-1000	1000-	0-5	5-20	20-50	50-100	100-	
	kat. holdas földbirtokok száma								kat. holdas földbirtokok területének aránya					
1.	20	57	35	24	18	6	8	-	6,4	17,6	20,2	13,9	41,9	
2.	252	287	117	84	38	6	3	-	17,4	38,9	20,2	6,7	16,8	
3.	65	124	33	11	7	4	3	-	12,3	14,8	8,9	8,6	55,4	
4.	86	199	51	20	16	4	2	-	23,7	26,7	20,2	12,2	17,2	
5.	27	44	18	11	5	1	4	-	9,6	20,6	11,0	3,9	54,9	
6.	46	65	2	19	11	2	1	-	17,5	35,9	26,3	10,8	9,4	
7.	72	141	38	22	11	7	3	-	14,1	20,3	9,9	16,6	39,1	
8.	45	80	21	18	15	5	1	-	16,1	27,2	28,6	20,4	7,7	
9.	837	872	311	144	61	4	2	4	8,9	17,6	7,0	1,1	65,4	
10.	261	352	149	136	77	12	4	-	12,4	35,0	28,2	9,1	15,3	
11.	322	284	187	104	61	2	4	1	12,7	35,0	24,2	1,7	26,2	
12.	35	214	50	21	7	2	1	-	38,7	34,4	12,3	8,0	6,6	
13.	807	429	270	188	113	18	6	-	10,5	37,6	27,2	9,2	15,5	
14.	268	239	84	54	22	4	4	-	15,1	29,5	12,4	6,3	36,7	
15.	330	394	115	82	41	6	5	-	17,3	27,8	17,1	4,6	33,2	
16.	260	130	43	25	22	2	3	-	10,9	21,8	21,1	3,7	42,5	
17.	161	228	68	41	27	3	7	-	15,4	26,7	18,0	3,9	36,0	
18.	56	70	41	24	6	2	1	-	17,3	44,4	13,7	12,7	12,0	
19.	210	274	108	53	15	9	1	-	20,0	37,7	10,1	17,1	15,1	
20.	138	274	117	87	72	18	6	-	10,4	28,3	30,4	16,5	14,4	
21.	138	132	53	21	5	-	4	-	18,9	31,4	6,9	-	42,8	
22.	136	155	54	19	5	5	1	-	25,2	38,1	8,9	24,5	6,3	
23.	448	324	83	56	53	5	10	-	15,4	21,2	24,6	5,0	33,8	
24.	69	91	37	17	7	2	-	-	25,6	43,4	19,3	11,7	-	
25.	116	100	24	12	15	5	5	-	11,6	13,4	16,3	12,3	46,4	
26.	171	767	15	88	59	14	8	1	16,9	17,3	14,8	7,6	43,4	14,8
27.	498	472	187	195	128	10	8	2	8,7	26,6	23,5	4,2	37,0	31,7
28.	4071	1702	619	621	487	102	32	2	10,4	26,4	29,0	13,3	20,9	23,9
29.	1415	948	409	351	240	34	10	1	11,6	31,5	29,1	8,5	19,5	19,7
30.	1430	665	192	152	84	10	2	1	20,5	36,1	23,9	6,2	13,3	16,3
31.	332	218	92	43	7	-	1	-	29,5	53,5	7,4	?	9,6	6,3

7. táblázat. Az ingatlancsere-névjegyzékben szereplő délkelet-alföldi települések néhány adata (az 1941. évi népszámlálási, ill a kitelepülésre jelentkezők visszamaradó ingatlanvagyonára)

Település	Össznépesség	Szlovákul beszél	Szlovák anyanyelvű	Szlovák nemzetiségű	Áttelepülésre jelentkezett		A jelentkezők ingatlana				Saját ingatlan				Juttatott ingatlan			
					Jelentkezési lapszám	személy	összesen		ebből szántó		összesen		ebből szántó		összesen		ebből szántó	
							kh	öl	kh	öl	kh	öl	kh	öl	kh	öl	kh	öl
Csabacsúd	2734	2024	120	-	328	796	1069	180	977	746	354	241	294	857	714	1539	628	1489
Kondoros	7483	4534	44	2	343	826	952	297	936	1086	107	1526	106	276	844	371	830	810
Békéscsaba	52404	30090	16781	3239	5334	11339	5341	114	4759	112	3038	651	2465	924	2302	1063	2293	788
Mezőberény	14578	4941	3162	594	842	1780	374	671	355	741	244	405	226	741	130	266	129	-
Tótkomlós	10993	9612	8296	722	2170	4479	3452	345	3295	36	1932	600	1780	365	1519	1325	1514	1271
Pitvaros	2843	2726	2576	821	1157	2570	2732	50	2531	548	1693	1320	1493	218	1038	330	1038	330

7. ábra. A magyarországi szlovákok letelepítésének tervezete a Duna menti (Szlovák-) alföldön

döntés után Magyarországhoz visszakerült területek szlovák etnikumát térképezte fel, hanem számba vette a trianoni országterületen élőket, sőt az 1880-at követő fél évszázad asszimilációs veszteségeit is.¹⁰ Mindenesetre a CSÁB vidéki körzeteit (területi hivatalait) azokban az országrészekben is berendezte, ahol az 1941. évi népszámlálás nem vagy alig talált szlovák anyanyelvű személyt. Így pl. az észak-magyarországi régióban 1941-ben még a hatezret sem érte el a szlovák anyanyelvűek száma, de megnyerésüket (az áttelepülésre) 7 központból irányították.

A második világháború utáni magyar-csehszlovák kapcsolatoknak, így a népességcserének is egyik sarkalatos pontja a kisebbségek lélekszáma, számbavételük módja. Éppen az évezredes magyar-szlovák együttélésből adódóan igen nagy lélekszámú magyar-szlovák "kevert vagy vegyes etnikumú" népesség alakult ki. Az asszimilációs tendenciák a XIX-XX. században - az ismert történelmi okokból - elsősorban a magyarságnak kedveztek, de pl. Nyitra és Kassa környékén a szlovák elem olvasztotta magába a magyarságot. Sőt a korábbi évszázadokban (XVII-XVIII. sz.) a felvidéki nyelvhatár módosulása leginkább a magyarság visszaszorítását jelezte.¹¹ Azt is el kell fogadnunk, hogy a dualizmus időszakában elsősorban a nemzetiségi (nemcsak szlovák) oktatás terén a magyar kormányzat részéről érvényesült egyfajta beolvasztási kísérlet, bár korántsem olyan mértékben és eredménnyel, mint ahogyan azt a szlovák vagy más történelmi munkák állítják.¹²

A lakosságcsere során szlovák részről felmerült annak az igénye - és ezt széles körben propagálták is -, hogy a magyarországi szlovákok lélekszámát a megbízhatatlan magyar statisztikai adatok miatt a származás alapján kell megállapítani.¹³ Míg a Szlovákia területén élő magyarokét hűen visszaadják (esetleg még a magyarok javára torzítanak is) az 1930. évi csehszlovákiai összeírások. Az az álláspont, miszerint a származás szerinti magyarországi szlovák népesség száma 1946-ban azonos volt az 1930. évi szlovákiai népszámlálás magyar népességével (kb. fél-fél millió) számomra (számunkra) tarthatatlan. Egyrészt az 1930. évi csehszlovákiai számsorok semmivel sem voltak objektívebbek mint az 1930., ill. 1941. évi magyarországiak.¹⁴ Másrészt pedig a szlovák politikusok, demográfusok mind a Szlovákiában, mind pedig a Magyarországon élő magyar-szlovák eredetű közös népet (mindkét oldalon több százezer személy) azok megkérdezése nélkül egyoldalúan a szlovák etnikumhoz számították, vagyis nem voltak hajlandók e "vítás" népesség "megosztásáról" tárgyalni. Ugyanakkor azt is látnunk kell - és a dolgozatban erre még visszatérek -, hogy a népszámlálási adatokat (anyanyelvi, nemzetiségi) körültekintően kell értelmezni.

A körzeteket legtöbb esetben a magyar közigazgatási határok figyelmen kívül hagyásával szervezték meg, és a legjelentősebb népességű és szlovák etnikummal rendelkező (Budapest, Békéscsaba városok) mellett néhány egészen kicsiny falut is (Felsőpetény, Forró) körzetközponttá emeltek. A kezdetben kialakított 16 körzetből rövidesen 18 lett, melyből 3 (XIV., XV., XVI.) volt a Délkelet-Alföldön.¹⁵

A XIV. számú Szarvasi körzet szlovákságának gerincét a névadó mezőváros mellett két község (Kondoros, Csabacsüd) alkotta. Békés megye Szarvasi és Gyomai járását, továbbá Jász-Nagykun-Szolnok megye csaknem egészét, valamint Csongrád megye keskeny északi sávját fogta össze.

A szlovák anyanyelvű lakosság számát tekintve a XV. számú Békéscsabai körzet volt a legnépesebb, ugyanis a csabai szlovákok a II. világháború előtti népszámláláson a trianoni országterület szlovák anyanyelvű népességének ötödét jelentették. E körzethez tartozott Békéscsaba városon kívüli, Békés megye északi és keleti fele: a Szeghalmi, a Békési és a Gyulai járások, továbbá az egykori Arad megye

Magyarországon maradt része néhány csanádi községgel. Végül még idesorolták Bihar megye területének döntő hányadát is. A körzetközponton kívül két jelentősebb szlovák közösséget kell megemlíteni, Mezőberényt és Medgyesegyházát.

A XVI. számú Tótkomlói körzet tevékenysége Csanád megye mintegy 4/5 részére, Békés megye Orosházi járásának középső és déli sávjára terjedt ki, de e körzetben írták össze a Csongrád megyei jelentkezők nagyobbik hányadát is. Szentés város enklávészerűen a Békéscsabai körzethez kapcsolódott. Tótkomlós mellett négy kifejezetten szlovák népességű településen (Ambrózfalva, Csanádalberti, Pitvaros, Nagybánhegyes) élt a terület szlovákságának több mint 80 százaléka.

Dolgozatomnak ugyan nem célkitűzése, hogy közvetlenül értékelje a CSÁB működését, agitációs tevékenységét, de úgy vélem, néhány gondolattal erre is utalni kell. A Magyarországra érkező, a kitelepülés mellett agitáló szónokok között a szlovákiai politikai élet szinte minden árnyalata képviseltette magát. Békés megyében még a szlovák történelemben oly végzetes szerepet játszó Hlinka-párt tagjai is felbukkantak, Szlovákia újbóli önállóságának programját hangoztatva.¹⁶ De nem hiányoztak a gyűlésekről többek között Szlovákia Kommunista Pártjának vezetői sem. Laco Novomeský Békéscsabán, Gustáv Husák pedig Budapesten biztatta áttelepülésre hallgatóságát.¹⁷ A hazai történelmi szakirodalom elsősorban a CSÁB tevékenységének visszatetszést kiváltó vonásait vizsgálta.¹⁸ Az agitátorok valóban nem riadtak vissza a rémhírek terjesztésétől sem. Pl.: A Szlovákiába kiköltözni nem akarók figyelmét a magyarországi németek sorsára hívták fel. Tudniillik ha most (1946-ban) nem mennek el önként a magyarországi szlovákok, akkor később majd a magyar hatóságok (esetleg) erőszakkal telepítik ki őket, vagy vagyonukat elkozzozva szórják szét Magyarország különböző részein. A németek sorsa most beteljesedik - olvasható a sorok között. Nem akartak szót fogadni a háború alatt az anyaország hívó szavának, most aztán karhatalommal szedik össze és küldik Németországba őket.¹⁹ A szónokok, a röplapok, a plakátok elsősorban azt hangsúlyozták, hogy az anyaország (Csehszlovákia) szívesen fogadja a történelem évszázadai során szétszóródott fiait, és gyakran emlegették, hogy az átköltözők a világ egyik legfejlettebb, a háborúban győztes államának polgárai lesznek. (Ez akkor, 1946-ban többé-kevésbé igaz is volt.) Míg a Magyarországon maradók évtizedekig csak a jóvátételt fizetik az egyre növekvő inflációs terhek alatt. A kitelepülésre jelentkezők legtöbbje elsősorban a maga és családja sorsának jobbrafordulását remélte elérni a Szlovákiába költözéssel.²⁰ A CSÁB agitációs munkáját hatékonyan támogatta a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja.²¹ A szervezet lapja a Sloboda, melynek szerkesztői között szlovákiai újságírók is voltak, tág teret adott az áttelepülést támogató írásoknak, riportoknak.²² A Viharsarok hétről-hétre nemcsak nyomon követte a Sloboda Békés és Csanád megyei vonatkozású cikkeit, hanem állandó vitapartnere is volt. Nem egyszer korábbi iskolatársak, jó ismerősök vonták kérdőre egymást a szembenálló táborok szószólójaként.²³

Mindenképpen szólni kell még a magyar közigazgatási hatóságok és a politikai pártok helyállásáról is a lakosságcsere idején. Jóllehet napjainkban már számos kritikával illetjük az 1944-48 között tevékenykedő baloldali pártok (elsősorban az MKP) tevékenységét. De a helyi magyar-szlovák ellentétek lecsillapításában, a felkorpácsoló szlovák nacionalizmus megszelídítésében az MKP Békés megyei és békéscsabai városi szervezetei, ill. leginkább ezeknek szlovák származású vezetői és tagsága igen derekas munkát végeztek.²⁴

A csehszlovák kormány 1946. június 14-én adta át a magyar kormánynak azok-

nak a szlovákoknak vagy szlovák származású személyeknek a névsorát, akik élni kívántak az áttelepülés lehetőségével.²⁵ A jelentkezési lapok feldolgozása, felülvizsgálata Magyarországon egy újonnan létrehozott kormányiszervre, a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosságra (MÁK) hárult. Az 1946. július 12-én megalakult, és a Földművelési minisztérium felügyelete alá tartozó kormánybiztosság vezetője Jócsik Lajos lett, aki maga is a két világháború között Csehszlovákiában élő nemzetiségi író volt.²⁶ A későbbiekben az 1947-től meginduló tényleges cserét, az átköltözés lebonyolítását is e szerv végezte. A fővárosi központ megalakulása után néhány héttel sorra állították fel a vidéki kirendeltségeket is.²⁷ A kitelepülő szlovákok által lakott térségeken kívül, néhány olyan térségben is (Szekszárd, Győr, Sopron) létrehoztak kirendeltségeket, ahol jelentős számú német élt. Ugyanis 1946 januárja óta folyt a magyarországi németek kitelepítése, akiknek visszamaradó ingatlanjait (vagy inkább annak egy részét) a felvidéki családok letelepítésére kívánták felhasználni.²⁸

A jelentkezési ívek tüzetes átvizsgálásának elsősorban az volt a célja, hogy indokolatlanul (nem az egyezmény szellemének megfelelően) egyetlen magyar állampolgár ne települjön át. Természetesen ha Csehszlovákia egyoldalúan vállalta az elköltözni vágyó befogadását, vagyis helyette szlovákiai magyart nem jelölt ki kötelező magyarországi áttelepítésre, akkor a távozás elé a magyar hatóságok nem gördítettek akadályt. A kitelepülésre jelentkezettek létszám ellenőrzése, szlovák származásának, nyelvtudásának megállapítása, vagyoni állapotának felmérése igen jelentős munkát rótt a közigazgatási hatóságokra és a MÁK központjára, valamint vidéki kirendeltségeire. Többek között 1946 július végétől a MÁK utasítása alapján a községi és városi elöljáróságok sorra beidéztek a közigazgatási területükön állandó lakóhellyel bíró kitelepülni szándékozókát, akik a magyar hatóságok előtt is megerősítették vagy visszavonták kitelepülési szándékukat, egyúttal rákérdeztek még a jelentkezők nemzetiségére is.²⁹

A kitelepülésre jelentkezettekről a MÁK központja 1946 végén, 1947 elején készítette el a különböző összegző statisztikákat. Így a már említett lélekszámon kívül azt is megállapították, hogy a Magyarországról kiköltözni kívánóknak több mint ötöde nem beszél szlovákul (2. táblázat).³⁰ Ez az arány a három délkelet-alföldi körzetben alig volt néhány százalék, vagyis a teljesen elmagyarosodottak jobbra más régiókból jelentkeztek. Békés és Csanád megyében - véleményem szerint - az is fokozta a szlovák anyanyelv továbbélését, hogy legtöbb (szlovák lakta) településen elsősorban az evangélikus egyház kezelésében a két világháború között kétannyelvű (magyar, szlovák) elemi iskola működött. Emellett nem volt lebecsülendő az iskolán kívüli szlovák nyelvű művelődés sem.³¹

A foglalkozási szerkezetet tekintve megállapítható, hogy az önállóak (18 éven felüli személyek) között igen sok (több mint negyede) a napszámos. Viszonylag alacsonynak tűnik a földművesek (20 százalék körüli) aránya. Feltételezhető, hogy az agrártérségek, így a Délkelet-Alföld napszámosai között számos olyan földműves (haszonbéres, idénymunkás) lehetett, aki nem rendelkezett mezőgazdasági ingatlannal. Arányaiban ugyan nem nagy, de számszerűségében egy igen jelentős kis- és középparaszti réteg (5-20 kh.) is foglalkozott az áttelepülés gondolatával. (Kb. 2300 család, 10 ezer fő.) A Magyarországon visszamaradó kis- és középparaszti birtokok több mint fele Békés és Csanád megye területén volt.

Az ingatlanok kb. 2/3 része volt saját tulajdonú, a többi az 1945. évi földreform során került az új gazdáik kezébe (3. táblázat).³² A Szarvasi, Békéscsabai és Tótkomlói körzetből kitelepülő paraszti lakosság az összes visszamaradó szántóte-

ület több mint felét birtokolta. Kevés az öszeírt tanya. Feltételezhető, hogy az alföldi régióban a tanyák egy részét lakóházként írták össze. Legtöbb kitelepülő azonban csak lakással (lakásbérlettel) rendelkezett. A nyilvántartott saját tulajdonú lakóházak minőségi különbségeiről - az összegző adatokból - nem tudunk következtetéseket levonni.

A MÁK által folytatott vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy 1946 nyarától az év végéig, ill. 1947 elejéig több mint 20 ezer személy vonta vissza kitelepülési szándékát.³³

2. A SZLOVÁKIAI TELEPÍTÉSPOLITIKA IRÁNYELVEI

A második világháború befejezésekor, ill. a csehszlovák közigazgatás visszaállításakor a Csehszlovákia területén élő magyarság lélekszáma legalább 700-750 ezer volt. A közel háromnegyed milliós magyar etnikum létezését a következő adatok is alátámasztják. (Noha az 1930. évi csehszlovák népszámlálás még 600 ezer magyart sem regisztrált.³⁴) Az 1938. évi felvidéki népösszeírás viszont a Magyarországhoz visszakerülő népességet 1041 ezer főben jelölte meg, kik között 879 ezer személy volt magyar anyanyelvű. Ha ezekből a számadatokból levonjuk a Kárpátalján (Ung, Bereg és Ugocsa megye) élőket, mintegy 690 ezres lélekszámú magyarságot találunk a Pozsony megyétől Zemplén megyéig húzódó területsávon.³⁵ Az első bécsi döntés utáni határokon kívül kb. 100 ezer felvidéki magyar rekedt, jóllehet az önálló Szlovákia hivatalos adatai szerint csak 57 913 volt az állam területén élő magyarok lélekszáma.³⁶ Így a háború után újjáalakuló Csehszlovákia területén 1940 körül kb. 800 ezer magyar élt. A zömmel magyar anyanyelvű és kultúrájú felvidéki zsidóságnak csaknem teljes pusztulása mintegy 60 ezer fővel csökkentette a magyarságot.³⁷ A Csehszlovák kormánysszervek 1945 és 48 között ennek a 700-750 ezres magyarságnak a teljes felszámolását tűzték ki célul. E terv is része volt annak a politikai elgondolásnak miszerint az újjászerveződő Csehszlovákiának homogén nemzeti állammá kell válnia, mégpedig (Kárpátalját kivéve) az 1937. évi országterületen.³⁸ A csehszlovák ellenállás miatt a nagyhatalmak sem karolták fel a néprajzi határok kialakítását. A közel 3 milliós németiség kitelepítése nemzetközi jóváhagyással meg is történt. A szlovákiai magyarság kiutasítását azonban nem hagyták maradéktalanul jóvá az Európát újjarendező hatalmak, és a kérdés megoldására kétoldalú tárgyalásokat javasoltak. E tárgyalások eredményeként született meg a már említett lakosságcsere-egyezmény. Így Csehszlovákia egyebek mellett jogot kapott arra, hogy a Magyarországról áttelepülni szándékozó szlovákok lélekszámával azonos számú szlovákiai magyart jelöljön ki kötelező magyarországi áttelepülésre (V. cikkely), ill. csehszlovák hatóságok által "háborús bűnösnek" nyilvánított magyarokat családtagjaikkal együtt (VIII. cikkely) egyoldalúan telepítse Magyarországra.³⁹ A lakosságcsere-egyezmény megkötéséig a vagyonelkobzások, internálások miatt mintegy 26 ezer felvidéki őslakos magyar lépte át a trianoni országhatárt, rajtuk kívül még több tízezer olyan személy is visszatért Magyarországra, akik 1938 és 1944 között költöztek a felvidéki településekre.⁴⁰

A csehszlovák kormánysszervek 1946. aug. 26-án nyújtották át Magyarországnak azon magyaroknak a névjegyzékét, akiket ill. családtagjaikat a lakosságcsere folytán, ill. "háborús bűnösneként" kívántak áttelepíteni. A MÁK már korábban (1946. aug. 1.) létrehozta Pozsonyban az áttelepítendőek érdekeinek védelmére az ún. Meghatalmazotti Hivatalt.⁴¹

A szlovákiai magyarság egy kisebb része, mint láttuk, menekülteként volt kénytelen elhagyni szülőföldjét. Más részük engedve a csábításnak az 1946. június 17-től kezdődő hetekben reszlovakizált. A csehszlovák hatóságok ugyanis miután látták, hogy a lakosságcsere-egyezmény keretében nagyon kevés (kb. 180 ezer fő) magyart lehet áttelepíteni, lehetőséget adtak arra, hogy a magukat szlovákká nyilvánító magyarok visszakapják állampolgári jogait, amelyeket a kassai kormányprogram (1945. ápr. 5.) vont meg tőlük. Mintegy 400 ezer magyar jelentkezett e program keretében, és vállalta fel új szlovák nemzetiségét. Kb. 300-320 ezer személy kérelmét el is fogadták.⁴² 1946 nyarán kb. még mindig 300-350 ezer olyan magyar maradt Szlovákia területén, akik következetesen ragaszkodtak nemzeti identitásukhoz. Közülük választották ki a csehszlovák kormányzervek a már említett V. és VIII. cikkely szerinti áttelepítendőket. De e magyar rétegből toborozták (mintegy 60 ezer fő) azokat a családokat is, akiket 1946. nov. 15. és 1947. febr. 23. között cseh-morvaországi munkára irányítottak.⁴³

Még ha az 1930. évi népszámlálás adatait vesszük alapul, akkor is látjuk, hogy Szlovákia déli járásait többségében magyarok lakták. 8 járásban 75 százalék feletti volt részarányuk (4-5. ábra).⁴⁴ A második világháború előtti utolsó csehszlovák népszámlálás magyar nemzetiségű népességének járásonként közel felét-harmadát jelölték ki magyarországi áttelepítésre, sőt a Komáromiban még ennél is nagyobb arányban állapították meg az átköltözők lélekszámát. Fontos célként merülhetett fel - csehszlovák részről - az áttelepítendőek kijelölésénél az a követelmény, hogy a Pozsonytól - Ipolyságig húzódó néhol 40-60 km szélességű színmagyar területsávot minél jobban fellazítsák (6. ábra).⁴⁵ Amíg a csere keretében átköltözők teljes egészében a déli járásokból származtak, addig "háborús bűnösöket" egész Szlovákia területéről regisztráltak. Az áttelepítésre kijelöltek közül elsősorban az ún. V. cikkelyeseket kell számba vennünk, ugyanis a többiek (VIII. cikkelyesek) áttelepítésére gyakorlatilag alig került sor.⁴⁶

A foglalkozási szerkezetet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a magyarországi kitelepülőknél sokkal szélesebb paraszti réteget jelöltek ki a csehszlovák hatóságok. Továbbá a napszámosok csaknem teljes egészében hiányoznak az áttelepítendőek közül. Az önálló foglalkozással rendelkezők arányát tekintve, jelentős eltérések tapasztalhatók az egyes járások között. A Galántaiban 40 százalék, ellenben a Komáromiban csak 20 százalék körüli az említettek részaránya. Nincs utalás - az iratok között - arra, hogy a paraszti családok esetén kiket tekinthetünk önállónak. Pl.: a három generáció együttélése esetén csak a földtulajdonnal rendelkező nagyszülők számítanak annak, míg az ingatlant használó középnemzedék eltartóként vagy háztartásbeliként szerepel. Az értelmiségiek hányada viszonylag nem magas. De ha meggondoljuk, hogy közülük elsősorban a nemzeti tudat formálásában meghatározó rétegeket (papokat, tanítókat) irányították Magyarországra, akkor a veszteség sokkal nagyobb.(4. táblázat)⁴⁷ Hiszen a visszamaradó magyarok szellemi vezetőiket veszítették el. Nem lehetett utolsó szempont a magyar értelmiségiek kijelölésénél az sem, hogy a magyar és magyar jellegű városok, közigazgatási központok (Pozsony, Kassa, Érsekújvár, Komárom) etnikai jellegét minél inkább átforgalmazzák.

3. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS AZ ÚN. INGATLANCSERE- VAGY IKRESÍTÉSI NÉVJEGYZÉKEKRŐL

A kicserélendő népesség vagyoni helyzetének és területi elhelyezkedésének tanulmányozásához további segítséget nyújtanak az ún. ingatlancsere vagy ikresítési névjegyzékek.⁴⁸ E jegyzékeket a szlovák hatóságok (a Telepítési Hivatal szakemberei) szerkesztették a Magyarországról áttelepülni szándékozók képviselőinek bevonásával.⁴⁹ Egy-egy ív általában 30-32 felvidéki magyar és ugyanannyi magyarországi szlovák család (gazdasági egység) ingatlanvagyonának adatait állította egymás mellé. Feltüntetve a családok pontos lélekszámát, címét, a családtagok nevét, születési évét, családi állapotát és a családfő foglalkozását is. Továbbá jelölték még a hátramaradó ingatlanokat (ház, tanya), illetve ezeknek a család által birtokolt részarányát. A földvagyon esetében csak a szőlőt választották külön, míg a szántót, rétet, legelőt stb. összevontan (kat. holdban) kezelték. A mennyiségi adatoknál túl a föld minőségéről (aranykorona értékéről) nem közöltek kimutatást.⁵⁰

Milyen adatok alapján készültek ezek a jegyzékek? A felvidéki magyarok ingatlannyilvántartása eleve a csehszlovák hatóságok kezében volt, a Magyarországról kitelepülni szándékozók pedig a toborzás során kitöltött jelentkezési lapon (ún. Szlovák lapon) jelezték visszamaradó ingatlanjaikat.⁵¹ A jegyzékek összeállítása 1946 őszén (október és december között) úgy történhetett, hogy a kitelepülni szándékozó családok mellé kerestek egy-egy ún. "ikerpárt" a reszlovakizálásnak ellenálló magyar családok közül.

A szlovák telepítési szervek célja e nyilvántartások megalkotásával az volt, hogy az átköltözések lehetőség szerint rendezetten és szervezeten történjenek. A magyar fél, a pozsonyi meghatalmazott valószínűleg 1947 elején kapta kézhez az ikresítési íveket, és ezeknek az ismeretében készítette elő a magyar családok átköltöztetését.⁵² Így példáulúv április 9-én a tényleges csere megkezdésekor az A/B 34-6-16 sz. jegyzék alapján egyidőben kezdték ingóságaiik vagonba rakását a Csánád megyei Pitvaros szlovákjai, ill. a Galántai járáshoz tartozó Nagyfödemes és Magymácséd magyarjai. (Mindkét helyen kb. 30-30 család, 130-130 személy.) Mire a pitvarosi kitelepülők április 12-re Szlovákiába értek, addigra a földemesiek és a mácsédiak már Magyarországon voltak.⁵³ (A későbbiekben 1947 nyaratól az említett ívek alkalmazása ellenére - számos ok következtében - felborult a ki- és be-telepítés rendje.

A napjainkban még megtalálható ingatlancsere-névjegyzékek száma nem nagy. A meglévők közül az 52 délkelet-alföldi vonatkozásúról készítettem egy rövid összegzést, jóllehet egyik délkelet-alföldi településről sem volt teljes a lista. A kondorosi kitelepülőknek majdnem háromnegyed részét, a tótkomlósiaknak mintegy 40 százalékát, a berényieknek, a csabaiaknak és pitvarosiaknak negyedét, a csabacsúdjieknek pedig alig több mint hatodát tüntetik fel a megtalálható ívek (5. táblázat).⁵⁴ (Ez az arány az összes kitelepülésre jelentkezettek számához van viszonyítva.) Természetesen az ingatlanl nem rendelkező áttelepülni szándékozókrol nem készültek ilyen kimutatások. Az átnézett jegyzékek összességében több mint 1500 magyar és majdnem ugyanennyi szlovák család, illetve mindkét részról 6000-6500 személy adatait tartalmazza. Ez a népesség az áttelepülésre jelentkezők közel 7, az áttelepítésre kijelölt (V. cikkely) magyaroknak pedig 6 százalékát jelenti. Ha térségek szerint vizsgáljuk az adatokat, akkor még jobb arányokat kapunk. A három délkelet-alföldi körzet kitelepülőinek majdnem ötödéről, a Pozsonytól - Ipoly-ságig húzódó területsáv kitelepítendőinek ugyanakkor csak alig tizedéről készültek

(találhatók meg) az említett ingatlannyilvántartások(6.táblázat). A jegyzékekben szereplő magyarországi szlovákok még pontosabb társadalmi összetételének megállapításához ismernünk kellene, hogy a hátramaradó földvagyon milyen arányban volt saját tulajdonú, ill. juttatott. A Kondoros - Nagysalló ingatlancserénévjegyzékek adatában mindenképpen bennfoglaltatik a juttatott földmennyiség is, hiszen az íveken majdnem 900 kh. szerepel, míg egy másik jelentés szerint a saját tulajdonú ingatlan alig volt több mint 100 kh. (7. táblázat).⁵⁵ Mezőberény esetében viszont ellentmondás tapasztalható. Az ikresítési ívek szerint ugyanis a 128 kitelepülő berényi család majdnem 1000 kat. h.-nyi területet birtokolt, míg más források szerint még 400 kat. h. sem volt a visszamaradó földtulajdon. Itt valószínű elírás történet az összegző számsorok összeállításánál, mivel Mezőberény, Békéscsaba és Tótkomlós után a legtöbb felvidéki családot (kb. 200 család 852 személy) fogadta a megyében, és letelepítésükre német ingatlant alig használtak fel.⁵⁶ Így egyértelmű, hogy a szlovák ingatlanokat kapták meg a betelepülő magyarok, miután számottevő nagybirtokkal sem rendelkezett a község. Megítélésem szerint a saját tulajdonú föld a mezőberényiek esetében nem 226 kat. h., hanem 1226 kat. h. volt.

A birtokok tulajdon szerinti megkülönböztetésének nincs gyakorlati jelentősége, hiszen a kitelepülés tényével az ingatlan a magyar államra szállt, s így ezt fel lehetett használni a felvidéki családok letelepítésére.⁵⁷ A felvidéki magyarok birtokvagyonra egyértelműen saját tulajdonú volt, miután az 1945 utáni szlovákiai agrárforradalom kizárólag a nemzeti szempontokat szolgálta.⁵⁸

Ugyanakor a földreform magyarországi végrehajtása során sem a kormányzat, sem pedig a megyei és községi szervek nem szorították háttérbe a (németek kivételével) a nemzetiségi lakosságot. Igazolja ezt az a tény, hogy a mezőhegyesi állami birtokból több szlovák falu lakossága is részesült. Így a pitvarosiaknak 1507, a csanádalbertieknek 500, az ambrózfalviaknak pedig 402 kat. holdat mértek ki.⁵⁹

A névjegyzékek és a későbbi szállítási tervek szerint a Békés és Csanád megyei jelentkezőket a Dunamenti Alföldön (Szlovák-Alföldön) kívánták letelepíteni. A Dunától északra elterülő, a Pozsony, Nagyszombat, Nyitra, Léva és Ipolyság által határolt mintegy 7 ezer km²-nyi síkvidéki, ill. enyhén dombsági területen található Szlovákia legnagyobb kiterjedésű és legjobb minőségű termőföldje. A térség középső és déli színmagyar része az első bécsi döntés után visszakerült Magyarországhoz. Az 1941. évi magyar népszámlálás elsősorban Érsekújvártól északra jelzett több, Léva és Galánta környékén pedig kevesebb szlovák vagy szlovákok által lakott falut. Miután az említett terület Szlovákia élelmezése szempontjából kulcsfontosságú volt, ezért a szlovák hatóságok a földműveléshez értő alföldi kitelepülőkkel igyekeztek pótolni a fejlett mezőgazdasági kultúrával rendelkező magyar paraszti családokat. A közel hasonló természeti adottságok mellett, számos lényeges különbség is volt az Alföld és a Duna menti alföld között. A Duna északi mellékfolyói által feltöltött síkságon az intenzív gazdálkodás alapját a cukorrépa-termesztés, a kertészkedés, az istállózó vagy egyes helyeken (folyók mentén) legeltető állattenyésztés (elsősorban szarvasmarha-tartás) jelentették. Különösen a két világháború közötti években lendült fel az árutermelés, hiszen az akkori Európa egyik élenjáró országának piacát látta el élelemmel.

Az alföldi jó minőségű, de kötöttebb talajokon a búza- és kukorica termesztés, valamint a sertéshízlalás képezte a gazdálkodás gerincét. A dualizmus időszakában a fővárost Araddal és Nagyváradot a tengerparttal összekötő vasútvonalak által átszelt térség jelentős fejlődést könyvelhetett el. A huszas évektől azonban fo-

kozatosan a megkissesbedett területű ország periferiájává vált. A vasútvonalak megépítése Békéscsabát a múlt század utolsó harmadától a Körösvidék gazdasági központjává emelte. Az 1918-ban városi jogot nyert település a trianoni békét követő évtizedekben a határokon kívül eső Arad és Nagyvárad korábbi gazdasági szerepét is betöltötte. Békéscsaba fejlődésével azonban Békés és Csanád megye egyetlen települése sem tudott lépést tartani. Az urbanizálódás viszont nem volt olyan ütemű, hogy szűkebb-tágabb környezetének feleslegessé váló munkaerejét magához vonzza.⁶⁰ A gazdasági élet változása hatással volt a szlovákság (első-sorban a békéscsabai) társadalmi szerkezetének alakulására is. Jóllehet a városban 1941-ben még mindig 40 százalék körüli a mezőgazdaságból élők aránya, de az ipar és építőipar már a népességnek negyedét, a közlekedés-kereskedelem pedig ötödét tartotta el. Más települések (nemzetiségre való tekintet nélkül) nem tudták Békéscsaba fejlődését követni, s így legtöbb békés-csanádi mezőváros vagy falu népességének közel kétharmad része mezőgazdasági foglalkozású volt. Ennél jobb arányt csak két megyeszékhely (Gyula és Makó) tudott felmutatni.⁶¹

A településhálózat is másként alakult a két térségben. A Duna mentére minde- nek előtt a kis- és középfalvak voltak a jellemzőek, kiegészülve néhány népesebb mezővárossal (Szenc, Gúta, Galánta, Dunaszerdahely stb.), illetve a közigazgatási, ipari, közlekedési központot jelentő "igazi" városokkal (Komárom, Érsekújvár, Léva). A délkelet-alföldi szlovákság nagyobbik hányada ugyanakkor a nagyhatáru mezővárosokban élt. (Közigazgatási értelemben csak Békéscsaba rendelkezett városi jogállással.) A Csanád megyei kitelepülők általában a későbbi alapítású (XIX. sz.) telepítvényes (kis- és közép) falvakban éltek.

Egyetlen egy mezőváros, Gúta volt a felvidéki települések közül ún. alföldi jelle- gű. Nagy kiterjedésű (több mint 20 ezer kat. h.) határán majdnem 12 ezren éltek, közülük is minden harmadik tanyasi lakos volt.⁶² A gútai magyar gazdákat a me- zőberényiekkel és medgyesegyháziakkal ikresítették (7. ábra)⁶³ A békéscsabai szlovákok letelepítésére Érsekújvárat és Komáromot jelölték ki. Jobbára a csabai tanyákról jelentkező parasztszaládokat és mezőgazdasági munkásokat a két vá- rost övező falvakba irányították. A jegyzékek szerint még a távolabbi Dunaszerda- helyi járásba is kerültek csabai telepések. A Szarvasi körzethez tartozó kondorosi és csabacsúdi jelentkezők "ikerpárjai" a zselizi járás magyar lakosai lettek. A tót- komlói körzetbelieket (Tótkomlós, Pitvaros) pedig a mátyus földi magyarokkal ik- resítették.

A vizsgált (ikresítési) névjegyzékek szerint a paritás elve egyáltalán nem érvé- nyesült. Hiszen a Magyarországon visszamaradó földingatlan még a felét sem érte annak, amit az áttelepülésre kijelölt magyarok Szlovákiában hagytak. A békéscsa- bai kitelepülőknek harmad annyi ingatlanjuk sem volt, mint a felvidéki "ikerpárjaik- nak". Kiegyenlítettnek látszik ugyanakkor a hátramaradó földtulajdon Mezőberény és Gúta esetében.

A házak, tanyák számában is a felvidékiek javára mutatkozik mintegy 30 száza- léknyi eltérés. Bizonyos, hogy minőségileg is előnyösebbek (jobb kivitelezésűek) voltak a felvidéki lakó- és gazdasági épületek.⁶⁴

A Magyarországról elköltözni kívánók (Délkelet-Alföld) kétharmad része - a jegy- zékek tanúsága szerint - házzal, házrészszel rendelkező földnélküli vagy törpebir- tokos (0-5 kat. h.) volt.⁶⁵ Mellettük egy viszonylag jelentős számú kisparaszti réteg (5-10 kat. h.) is kérte áttelepülését. Sőt még néhány középparaszti család sem ide- genkedett az átköltözéstől.

Csehszlovák részről viszont leginkább az 5-20 kat. h. közötti földműves réteg

kijelölését szorgalmazták, és nem kevesen (10 százalék) voltak a 20 kat. h. feletti gazdák sem. A reszlovakizációs csábításnak ellenálló, házzal, földdel rendelkező családok aligha kerülhettek el az ikresítési ívek összeállítóinak figyelmét. A 29 érsekújvári és a 34 szenci "nincstelen" (0-1 kat. h.) többsége olyan jómódú iparos volt, akik több szobás házzal, műhellyel rendelkeztek, de foglalkozásukból adódóan mezőgazdasági ingatlant nem birtokoltak.

A Délkelet-Alföldről kitelepülő nagyobb számú "nem mezőgazdasági foglalkozású" családfő nem a térség, ill. a kitelepülők magasabb urbanizációs szintjét jelzi. Hanem számos olyan tótkomlói és pitvarosi törpe- és kisbirtokost, akik a mezőhegyesi cukorgyár vagy a ménesbirtok alkalmazottjai is voltak, munkásként jegyezték be.

Elsősorban a csabai földművesek neve mellett gyakran szerepelt az általuk korábban bérelt föld nagysága is. (Családonként 5-50 kat. h., összességében pedig mintegy 3-4000 kat. h.) A városból igen sok (kb. 200-220) olyan család is Szlovákiába kívánt költözni, akinek nem vagy csak nagyon kevés saját földje volt, de haszonbéresként, bérlőként már a korábbi évtizedekben tapasztalatot szerzett a gazdálkodásban. Általában ezek a családok rendelkeztek a föld megműveléséhez szükséges ingóságokkal (igásállat, szerszámok). Békéscsabán és (Pitvarost kivéve) a többi vizsgált településen egyébként a két világháború között jelentős területeket adtak ki tulajdonosai bérletként, vagy haszonbérbe (6. táblázat).⁶⁶ Ha az ingatlancsere-névjegyzékben szereplő települések korábbi birtokviszonyait tekintjük át, akkor láthatjuk, hogy mind a felvidékiek, mind pedig az alföldiek határából igen jelentős hányadot (20-60 %) foglalt el a kis- és középparaszti gazdaság. Néhány felvidéki településen (Bögellő, Gúta, Nagysáró stb.) kiugróan magas volt a 100 holdon felüli birtok, pontosabban e birtokcsoport által elfoglalt terület részaránya. Ezek az adatok azonban nem minden esetben jelentették a nagybirtok túlsúlyát. Pl. Gúta határának közel felét a kötött községi és közbirtokossági földek alkották. E zömmel legelőből és kisebb részben erdőből álló földterület a mezővárosi közösségé volt. Az egykori Pozsony megyei falvakban, mezővárosokban (Nemeskosút, Galánta) pedig több száz holdas kincstári birtokokat tartottak számon.⁶⁷

Miután a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. február 27-i rendeletével már elkobozta a németek, a magyarok és a szlovák árulók 50 ha-nál (kb. 90 kat. h.) nagyobb földbirtokait, így a lakosságcsere keretében a Telepítési Hivatal a magyar kis- és középparaszti földek megszerzését kívánta elérni.⁶⁸

A gazdasági, vagyoni és társadalmi következtetések levonásán túl az ingatlancsere-névjegyzékek néhány már korábban ismertetett etnikai jelenségre újból ráirányítják a figyelmet.

Kondoros és Csabacsúd községek elmagyarosodó szlováksága néhány kivételtől eltekintve az 1941. évi népszámláláskor - feltehetően minden kényszer nélkül - magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallotta magát. E népességből 1946-ban mintegy másfélezer szlovákként jelentkezett áttelepülésre. A MÁK szerint az egész szarvasi körzetből (amelyhez a két település is tartozott) mindössze 170 személy nem tudott szlovákkul, vagyis a többi jelentkezőt lényegében elfogadták a magyar hatóságok az egyezmény keretében kitelepülőnek. Csak e két község esetében mintegy 1500 olyan magyar állampolgár készült távozni az országból szlovákként, akiket 1941-ben magyarként tartottunk számon.

Azt sem lehet pontosan megállapítani, hogy a Mezőberényből elköltözni szándékozó közel 1800 személy mindegyike vajon azok közül került-e ki, akik ill. családtagjaik az 1941. évi népszámlálásnál szlovák anyanyelvűnek vallották magukat.

Minden bizonnyal a kitelepülők között képviselve volt az a több mint 2 ezer szlovák eredetű, evangélikus berényi is, akik 1941-ben (saját elhatározásukból) magyar anyanyelvet és nemzetiséget választottak. (Ugyanilyen kételkedést támaszthatunk a Békéscsabáról jelentkezők esetében is.) Sőt Mezőberényben már a századfordulótól kezdve (ha nem is nagy számban) összeházasodtak az evangélikus németek és szlovákok. Így a kitelepülésre jelentkező utódok között lehetnek (voltak) olyan személyek is, akik 1941-ben német anyanyelvűnek vagy nemzetiségűnek regisztráltatták magukat.⁶⁹

A névjegyzékekben szereplő családnevek szintén a két nép évezredes összeolvadását tükrözik. Míg az alföldi szlovákok között számosan viseltek magyar családnevet, addig a felvidéki magyarok között nem kevésnek szláv hangzású vezetékneve volt. Feltehető, hogy a szlovák hatóságok jónéhány általuk renegátnak bélyegzett, szlovák őssel is rendelkező felvidéki magyart köteleztek áttelepülésre, miután azok a végsőkig kitartottak magyarságuk mellett.⁷⁰

Elsősorban az ingatlancsere-névjegyzékek, de a MÁK statisztikák is alátámasztják azokat a korábbi megállapításokat, miszerint a kicserélt népesség vagyoni (helyzete) állapota igen nagy mértékben különbözött.⁷¹ Az ikresítési névjegyzékek kézzelfoghatóan jelezték a magyar telepítési szerveknek, hogy a felvidékiek minimális életfeltételeinek biztosítására messze nem elegendők a visszamaradó szlovák birtokok és jobb híján elkobzott (elkobzandó) német paraszti ingatlanokat is igénybe kell venniük. (Miután a magyar kormányzat ragaszkodott a népcsere önkéntességéhez, és nem kényszerített szlovák családokat az ország elhagyására.)

A levéltári összegző adatok - mint láttuk - gyakran egymásnak is ellentmondanak. A kicserélt népesség vagyoni viszonyairól, foglalkozási szerkezetéről még pontosabb információkat csak az ún. vagyonelektárakból nyerhetünk.

Slováci v Maďarsku, čítajte!

Podľa dohody, ktorú uzavrela vláda Československej republiky s vládou Maďarskej republiky o presídlení Slovákov a Čechov z Maďarska do Československa a Maďarov z Československa do Maďarska, prišla do Maďarska dňa 4. marca 1946 Československá presídľovacia komisia.

Aké je poslanie komisie?

Oboznámí vás s obsahom tejto dohody, informovať vás o možnostiach a spôsobe presídlenia, povedať vám, čo vás na Slovensku čaká, vykonať súpis Slovákov a Čechov, ktorí chcú sa presťahovať z Maďarska do Československej republiky.

Kto sa môže hlásiť na presťahovanie?

Každý, kto hovorí slovenskou alebo českou rečou,
každý, kto je slovenského alebo českého pôvodu.

Kde sa môžete prihlásiť?

U Československej presídľovacej komisie v Budapešti, alebo v jej oblastných úradovniach v týchto mestách v Maďarsku:

1. <i>Budapest-mesto,</i>	6. <i>Bánhida,</i>	11. <i>Forró,</i>
2. <i>Budapest-okolie,</i>	7. <i>Nógrád,</i>	12. <i>Sárospatak,</i>
3. <i>Aszód,</i>	8. <i>Ballassagyarmat,</i>	13. <i>Nyiregyháza,</i>
4. <i>Kishörös,</i>	9. <i>Salgótarján,</i>	14. <i>Szarvas,</i>
5. <i>Esztergom,</i>	10. <i>Miskolc,</i>	15. <i>Békéscsaba,</i>
		16. <i>Tótkomlós,</i>

a u pracovníkov, ktorých vysielala Presídľovacia komisia medzi vás.

Kedy sa môžete hlásiť?

Hneď! Dnes! Neváhajte a neodkladajte!

JEGYZETEK

- BALOGH S. 1979: Az 1946. február 27-i magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény. - Történelmi szemle 1. pp. 59-87. BALOGH S. 1988: Magyarország külpolitikája 1945-1950. - Kossuth, pp. 103-131. BALOGH S. 1975: Parlamenti és pártarcok Magyarországon 1945-1947. - Kossuth, pp. 170-172., 272-275., 293-294., 403-405. Néhány korábbi, e témával foglalkozó munka: BORSODY I. 1948: A magyar-szlovák kiegyezés. - Officina é.n. pp. 122-149. Az első, a lakosságcserét átfogóan elemző könyv Csehszlovákiában jelent meg: J. ZVARA 1965: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. - Politikai K., Bratislava. A frissebb szlovák munkák közül: J. BOBÁK 1982: Vymena obyvatelstva medzi Československom a Maďarskom (1946-1948). - In: Slováci v Zahraničí 8. Matica Slovenska, pp. 70-89. Számos gondolatébresztő megállapítást tett még ARATÓ E. 1975: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből. - Magvető, Budapest, pp. 319-362. és JANICS K. 1979: A hontalanság évei, Az Európai Protestáns Szabadegyetem Bern-München, 321. p. A legújabb feltárt külpolitikai források közül A.J. VISINSZKIJ 1988: A magyar-csehszlovák lakosságcsereéről. - In: Századvég (szerk.: Gyurgyák J.) 5/6. sz. pp. 142-149.
- Igen sok hasznos információt merítettem Szabó Károly és munkatársainak kéziratából és dokumentumgyűjteményéből. (Elsősorban a lakosságcsere idején Szlovákiában tevékenykedő Magyar Meghatalmazotti Hivatal munkájáról számolt be.) SZABÓ KÁROLY és munkatársai (BERECZ K. és É. SZÓKE I.): A magyar-csehszlovák lakosságcsere története (Kézirat OSZK). Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. SZABÓ KÁROLY nyugalmazotti főosztályvezetőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát. A Meghatalmazotti Hivatal egykori helyettes vezetőjének két rövid tanulmánya nyomtatásban is megjelent 1982: Adalékok a magyar-csehszlovák lakosságcsere történetéhez, (É. SZÓKE I. közösen). - Valóság 10. PP. 90-94. A magyar-csehszlovák lakosságcsere története dióhéjban (Molnár I. bevezetőjével) *e f Lapok* 1988. évf. 2-3. sz. pp. 53-62. A lakosságcsere dunántúli vonatkozásairól, ill. a németek kitelepítésével kapcsolatos összefüggésekről: KOMANOVICS J. 1970: Szlovákiai magyarok betelepítése Baranyába (1947-48-ban). - In: Agrártörténeti Szemle pp. 181-200. CSERESNYÉS F. 1982: A szlovákiai magyarokat fogadó szervek telepítési tevékenysége Baranyában (1947-48). - Baranya megyei Levéltári Évkönyv, Pécs, pp. 565-614.
- Az 1. ábra az 1941. évi közigazgatási beosztást alapul véve készült. Így a térképen szerepel még az Eleki járás, amely Arad megye Magyarországon maradt részeit fogta össze. 1946-ban az Eleki járás megszűnt. Elek község Békés megye Gyulai járásához, a többi település pedig Csanád megye Mezőkovácsházi járásához került. Forrás: Magyarország Helységnévtára 1944. térképmelléklete, Budapest, Hornyánszky Rt. A Magyar Királyi Közp. Stat. Hiv., ill. Az 1941. évi Népszámlálás: Demográfiai adatok községek szerint. Szerk. és kiadja KSH 1947, pp. 494-497., 518-519.
- SONKOLY P. 1970: Az újjáéledt Csaba. - In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből (szerk. Kristó Gy. és Székely L.), Békéscsaba, pp. 37-56. KRUPA A. 1985.: Néprajzi csoport-e a délkelet-alföldi szlovákság? - Békési Élet 3. sz. pp. 277-293. IMPLÓM J. 1973: Mezőberény újratelepítése. - In: Mezőberény története I. köt. (szerk.: Szabó F.), Mezőberény, pp. 93-183. GOMBOS J. 1987: Az újratelepült Tótkomlós első fél évszázada. - Tótkomlós, pp. 12-13.
- A 3. ábra a szlovák települések csoportosítását Krupa András i.m. 279. p. alapján tartalmazza. A CSÁB körzetekre vonatkozó adatokat, ill. a CSÁB három délkelet-alföldi körzetének határait a BML-BMFh. Ir. XXIV. 201. h/138 d. "Kimitatás a kitelepülésre jelentkezettek lélekszámáról" c. lista alapján készítettem el. Néhány település nem szerepelt a jegyzékben, így ezek elhelyezése esetleges.
1. táblázat: Az adatok az 1941. évi Népszámlálás: Demográfiai adatok községek szerint 1947. KSH pp. 8-9., 494-497., 518-519. valamint BML-BMFh. Ir. XXIV. 201 h/138 szerint készült.
- GYENES M. békéscsabai róm. kat. főesperes közlése.
- Két év hatályos jogszabályai 1945-1946 (szerk.: Bacsó F. és munkatársai) Budapest, 1947. pp. 80-85.
2. ábra: A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) körzetközpontjait: ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117. A Magyar Áttelepítési Kormánybizottság kirendeltségeit: Szabó Károly és munkatársai 1981. II. köt. pp. 44-46.
- J. SVETON 1942: Slováci v Maďarska Bratislava. - 190. p. + térképm. B. VARSIK 1940: Die slowakisch-magyarische ethnische Grenze... - Bratislava, pp. 73-79.
- BULLA B. - MENDŐL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. - Egyetemi ny., Budapest, pp. 408-414. ÁCS Z. 1984: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. - Kossuth, Budapest, pp. 150-151.
- BORSODY I. 1948: i.m. pp. 47-70. ÁCS Z. 1984: i.m. pp. 285-288. OLVEDI J. 1985: Napfogatokozás. - Püski, New York, pp. 157-185.
- Egy példa a származás szerinti számbavételre: A Sloboda 1946. febr. 2. elemzése szerint az akkori kb. fél millió magyarországi evangélikus közül 300 ezer szlovák volt, 100-100 ezer pedig német és magyar. Majd három csoportra bontva ismertette a szerző az evangélikus gyülekezeteket, a gyülekezetek alapítási évét, ill. a hozzájuk tartozó hívek és iskolás korú gyermekek számát:

- I. Az evangélikus szlovákok: 49 gyülekezet, 180 059 személy.
 - II. Evangélikus szlovákok kisebbségben: 23 gyülekezet, 26 635 személy.
 - III. Elmagyarosított evangélikus szlovákok: 29 gyülekezet, 43 260 személy. Összesen: 101 gyülekezet, 249 954 személy.
- A békés-csanádi ev. egyházközösségek - e kimutatás szerint - az I. csoportba tartoztak. Végül a cikk a szlovák evangélikusok hárompontos követelését fogalmazta meg.
1. Szlovák nyelvű evangélikus folyóirat.
 2. Szlovák lelkeszt minden szlovák gyülekezet élére.
 3. Szlovák püspökséget a szlovák gyülekezetek összefogására.
- A Viharsarok 1946. febr. 23. számában elemezte az evangélikus szlovákok lélekszámáról közölt (Sloboda) fejtegetést.
14. POPÉLY GY. 1988: Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás végrehajtása. - (In: Magyarágkutató - A Magyarágkutató Intézet évkönyve 1988. Szerk. Juhász Gy. és Kiss Cs.) pp. 145-175.
 15. Sloboda 1946. márc. 10. (16 közetet sorolt fel)
 16. Viharsarok 1946. június 15. Hlinkapárti megbízottak működtek Békésben.
 17. A Sloboda 1946. március 28. Laco Novomeský békéscsabai, április 16. pedig Gustáv Husák budapesti felszólalását ismertette.
 18. BALOGH S. 1988: pp. 118-119.
 19. Viharsarok 1946. április 13. Csabai szlovák asszonyok a hamis propaganda ellen a magyar nők országos kongresszusán. Viharsarok 1946. május 18. Az Egyesült Nemzetek határozata ellen izgat a Sloboda csak azért, hogy zavart keltsen a békés megyei szlovákok között.
 20. Párhuzamos vallomások a lakosságcseréről. A Békéscsaba monográfia számára készülő előtanulmány. (A lakosságcsere időszakát felnőtként átélő csabai őslakos szlovákok és a Békéscsabára telepített felvidéki magyarok visszaemlékezései.)
 21. A Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának a lakosságcserét támogató politikájával is foglalkozik LÁZÁR GY. 1983: Szlovák iskolaügy Magyarországon (1945-49). - Századok 6. sz. pp. 1368-1369.
 22. MOLNÁR I. 1987: A Sloboda című magyarországi szlovák lap 1945 és 1947 között. - (In: Magyarágkutató - A Magyarágkutató Csoport Évkönyve 1987. szerk. Juhász Gy. és Kiss Gy. Cs.) pp. 145-161.
 23. Néhány - a Sloboda cikkeivel vitatkozó vagy a helyi szlovák nacionalizmus megnyilvánulását bíráló - írás a Viharsarokból. 1946. május 15. Intelem az "anti" - fasisztákhoz. Június 8. Miből lesz és mit lesz szalonna? Véleménykülönbség a Viharsarok és a Sloboda között arról, hogy mit lehet és mit nem lehet. Június 12. Mit mond SZAF (Szlovák Antifasiszta Frontjának) elnöke a népcseréről.
 24. BML XVII. 36/1. A Békéscsabai Nemzeti Bizottság iratai 1944-49. MSZMP BMB A. 19.f. 1. fcs. 5. öe. Az (MKP) megyei bizottság által tartott járási, városi és községi titkári értekezletek jegyzőkönyvei. Viharsarok 1946. március 20. "Tiltakozunk az ellen, hogy áttelepítésre kényszerítsék azt, aki nem akar!" - Szlovák nyelvű felszólalás a Magyar Kommunista Párt titkárainak kongresszusán. 1946. május 25. A népcsererepropaganda vadhatásai ellen tiltakozik a békéscsabai Nemzeti Bizottság. 1946. augusztus 20. A kényszerkiteleptetés és a Francisci-klikk ellen tüntetett a Viharsarok szlovák-sága. SZOBEK A. 1986: Egy munkásélet emlékei. - Budapest, pp. 136-140. NAGY S. 1988: A magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény fogadása Békéscsabán. - Békési Élet 3. sz. pp. 311-322.
 25. BALOGH S. 1982: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947. - Kossuth, Budapest, 123. p. Az 1946. június 14-én átnyújtott jegyzékben 92 390 Magyarországról kitelepülni szándékozó személy szerepelt. Ugyanilyen számú jelentkezőt között Hinora Sándor a MÁK statisztikai osztályának vezetője is. - Új Otthon 1948. aug. 7. Míg más források (ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117) szerint 95 724 személy volt. A szlovák adatok (J. BOBÁK i.m. 75. p.) is hasonlóak: 95.421 főt regisztráltak.
 26. SZABÓ K. és munkatársai 1981 II. köt. 42. p., továbbá 11 040/1946 ME rendelet. (Két év hatályos jogszabályai 141. p.) 5300/1947 ME rendelet. Az 1947. év Hatályos jogszabályai (szerk. Bacsó F. és munkatársai) 1948. 120-128. p.
 27. Így többek között a MÁK (békéscsabai) kirendeltsége 1946. szept. elején (13?) kezdte meg működését. BML-MÁK XXIV. 1/1. Végh A. mb. jelentései.
 28. FEHÉR I. 1988: A magyarországi németek kitelepítése. - Budapest, Akadémiai, 123. p.
 29. BML-MÁK XXIV. 1/1. Végh Aladár mb. ir. (Jócsik L. kormánybiztos körlevelve az alispánoknak és a tkj. polgármestereinek). A magyar hatóságok előtt a kitelepülésre jelentkezettek közül 13 390 személy magyarnak vallotta magát - Új Otthon 1948. aug. 7.
 30. 2. táblázat: Csehszlovák adatok: J. BOBÁK i.m. 75. p. Magyar adatok: ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117. A magyar nyilvántartásban eltérő a jelentkezési lapok száma: 42 881, ill. 42 191. Néhány más pontatlan adat is található a magyar források között. Így pl. 131 orvos kitelepülési szándékát

- jelzik a Békéscsabai körzetből. Egy 1935. évi kimutatás (Békéscsaba megyei város Útmutatója és közérdekű Címtára) szerint a városban akkor összesen 53 orvos volt. A csabai körzetből elköltöző 131 orvos megbénította volna Békés megye egészségügyi ellátását. A kitelepülő orvosok kérdésével sem a sajtó, sem pedig a Nemzeti Bizottság nem foglalkozott tehát ez nem is lehetett valós probléma. (Legfeljebb csak néhány szlovák származású orvos készülhetett áttelepülni.)
31. DEDINSZKY GY. 1987: A szlovák betű útja Békéscsabán. - Békéscsaba, pp. 20-21. TÓTH I. 1984: Adalékok a Békés megyei szlovákok anyanyelvi művelődéséhez (1919-39). - (In: Móra Ferenc Múzeum évk. 85. kiny.) pp. 267-285.
 32. 3. táblázat: ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117.
 33. ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117. Hinora S. szerint 1948. aug. elejéig mintegy 35 ezer magyar állampolgár vonta vissza jelentkezését - Új Otthon 1948. aug. 7.
 34. Volkszählung in der Csechoslowakischen Republik vom 1. Dezember 1930. I. Teil Prag, 1934 pp. 34-35.
 35. Az 1938. évi Felvidéki Nép-, Földbirtok- és Állatösszeírás. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 105. kötet. 12x-13x.
 36. Kisebbségi Körlevél, 1940. júl. A pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet Közleményei IV. évf. 4. sz. 24. p.
 37. A felvidéki zsidóság lélekszáma (lásd 35. lábjegyzet).
 38. Balogh S. 1988. i.m. pp. 103-104.
 39. Lásd 8. lábjegyzet.
 40. Szabó K. 1988. i.m. 60. p.
 41. Szabó K. 1988. i.m. 57. p.
 42. Janics K. i.m. pp. 197-200., valamint Szabó K. 1988. i.m. 58. p.
 43. Szabó K. 1988. i.m. 59. p.
 44. 4-5. ábra. A térkép Atlas Slovenskej Socialistickej Republiky (Slovenská Akadémia Vied 1980) Vývoj osídlenia a územnej organizácii IX. (36. térkép 121. p.) alapján készült. Az atlas nem tartalmazza az 1944-49 közötti közigazgatási beosztást, így az 1928-38 közöttit vettem alapul. A csehszlovák népszámlálás adatai (Lásd 34. lábjegyzet) A csehszlovák adatok (V. cikkelyesek) J. Bobák i.m. 76. p. A magyar adatok (V. és VIII. cikkelyesek) foglalkozási stat... ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117. Janics K. i.m.-ben Az Új Otthon 1948. jan. 31. számadatait vette át. Az újság azonban felcserélte a V. és VIII. cikkelyesek számát. Szabó K. (1988) szerint is V. cikkely alapján 106 398, a VIII. cikkely alapján pedig 73 187 személyt kívántak a csehszlovák hatóságok Magyarországra telepíteni.
 45. 6. ábra. Az anyanyelvi adatok: Az 1941. évi Népsz. Demográfiai adatok községek szerint (KSH) Stádium Rt. 1947. pp. 490-495., 524-525., 554-561., 576-579.
 46. Janics K. i.m. 186. p.
 47. 4. táblázat. ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117. Az V. és VIII. cikkely alapján 373 lelkészt, 1100 tanerőt, 331 tisztviselőt köteleztek Magyarországra települni.
 48. ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/65-66.
 49. A levéltári anyagban az ikresítési névjegyzékekhez nem mellékeltek tájékoztatót. A fedőíveken Ob- lastná Úradovna Osídlovacieho Úradú Nové Zámky, Komárno, Galánta stb. szerepel. Több fedőíven megtalálható a bizalmiak (Dovernici) aláírása is, akiknek családnevei (Sekerka, Hrabovsky, Liker, Feledí, Kováč) alföldi származásukra engednek következtetni.
 50. Az ikresítési névjegyzékeknek különösen a B oldalain (a magyarországi kitelepülők adatai között) nagyon sok a javítás. Általában az ingatlanok "csökkenését" jelezték az új számok. Hasonlóképpen többször átirták a borító ívek összegző adatait is. Mindez megnehezítette az eligazodást. Véleményem szerint az adatok korrigálása azért vált szükségessé, mert az ún. jelentkezési lap (szlovák lap) ingatlannyilvántartását az átköltözni szándékozók bemondása alapján töltötték ki, és csak a későbbiek során bizonyosodhattak meg a Telepítési Hivatal szakemberei - azok valódiságáról. Egyébként nem kell feltétlenül rosszhiszeműséget feltételeznünk az adatközlőkről. Pl. Egy három generációs szlovák parasztcsalád házzal, tanyával, földdel 1946 tavaszán együttesen kitelepülésre jelentkezett. Később a nagyszülők, akiknek a nevében az ingatlan nagy része szerepelt, visszaléptek. Így az átköltözés mellett kitartó fiatalabb generációk lényegében alig "vittek át" ingatlant. A kitelepülés vagy itthonmaradás kérdései, ill. első sorban ennek vagyonjogi következményei számtalan szlovák család nyugalmát dúlta fel. BML-MÁK XXIV/1. Végh A. mb. jelentései, valamint Párhuzamos vallomások (lásd 20. lábjegyzet).
 51. Minden nagykorú 18 éven felüli jelentkezőnek önálló jelentkezési lapot kell kitölteni, de férj és a feleség kiskorú gyermekeikkel egy lapon szerepelhettek. (Lásd 2. táblázat ún. lapszám). A jelentkezési lapon több kérdés irányult a kitelepülni szándékozó ingatlanvagyonára (szántó, telek, ház stb). Az egyezmény lehetőséget adott erre a CSÁB-nak (lásd 8. lábjegyzet), ill. Szabó K. és a munkatársai 1981. I. köt. pp. 250-253.
 52. Szabó K. 1988. i.m. 60. p. A szerző nem közli dátumszerűen, hogy a pozsonyi meghatalmazott

- mikor jutott az ikresítési névjegyzékekhez. Feltételezésem szerint ez 1947 elején történhetett, mivel az íveket 1946 őszén állították össze a szlovák hatóságok, a tényleges csere pedig 1947. áprilisában kezdődött meg.
53. ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/99. Az első, Szlovákiából Magyarországra induló szerelvény (Ma 1) utasainak névjegyzéke erősen megrongálódott, így nehezen olvasható az áttelepülők lakóhelye. Főleg nagyföldemesi illetőségűek jöttek át ezzel a szerelvénnyel. (Az eredeti ingatlancserenévjegyzék sem maradt fenn.)
 54. 5. táblázat: ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/65-66.
 55. 7. táblázat: vö. 1. táblázat, ill. ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/117.
 56. BML-Bm.Fh. lr. XXIV. 201.h/138.
 57. Az 1946. évi XV. tc. VII. cikkely (vö. 8. hiv.), és a 10 000/1947 ME. számú rendelet. Két év hatályos jogszabályai pp. 140-141.
 58. Janics K. i.m. 127. p.
 59. A földreform főbb kérdései Békés megyében 1945-ben. - (In: Békés megye 1944-1945-ben. Szerk.: Dér L. és Szabó F.) Békéscsaba, 1975. 437. p.
 60. DÖVÉNYI Z. 1976: Békéscsaba gazdasági és településfejlődésének korszakai. - (In: Békéscsaba földrajza. Szerk.: Tóth J.) Békéscsaba, pp. 128-152. TÓTH J. 1988: Urbanizáció az Alföldön. - Akadémiai Kiadó, Területi és Települési Kutatások 3., Budapest, pp. 30-38.
 61. Az 1941. évi népszámlálás Történeti Statisztikai Kötetek, 1. Foglalkozási adatok községek szerint KSH. Budapest, 1975. pp. 522-525.
 62. Magyarország Helységnevtára 1944., szerk. és kiadja A Magy. Királyi Közp. Stat. Hiv. Gúta nagyközség határában 36 külterületi lakotthelyet sorol fel (242. p.)
 63. 7. ábra. ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/65-66.
 64. A névjegyzékek eléggé következtetlenül használják az épületek megjelölését (dom, obytný dom, salaš, hosp. dom). Pl. Békéscsaba külterületén levő ingatlanokat is ház gazdasági épülettel (hosp. dom) címen vették leltárba. A Békés és Csanád megyébe telepített felvidékiek gyakran tették szövé a nekik juttatott (szlovák) házigatlanok méreteit, állapotát. Gútaiak és érsekújváriak élete Békés megyében - Új Otthon 1947. okt. 18., vagy Szarvason is megalakult az áttelepített magyarok érdekvédelmi szövetsége - Új Otthon 1948. jan. 24.
 65. Az agrártörténeti szakirodalom nem vonja meg egyértelműen a kis- és középparaszti birtok határát. (Természetesen a jövedelmezőséget a föld nagyságán kívül, annak minősége és a piachoz való közelsége, továbbá a művelés módja is befolyásolja.) ORBÁN S. 1979: A parasztság szerkezeti átalakulásának kérdései a demokratikus és szocialista forradalom időszakában. - (In: Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon 1944-1962. Szerk.: Balogh S. és Pölöskei F.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 41. p. 5-20 kat. h. területtel rendelkező kis- és középparasztság, 50 kat. h-nál nagyobb területű gazdagparaszti kategória, 20-50 kat. h. közötti csoportról nem szól a szerző. GUNST P. 1987: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) MTA Tört. T.I. 19. p. középparasztság 5-10, ill. 10-20 kat. h-al rendelkezők.
 66. 6. táblázat: vö. 1. táblázat, továbbá Magyarország főbb üzemi adatai az 1935. évben. M.S. Közl. Új sorozat 105. kötet, Budapest. 1938. pp. 290-293., 298-301., 314-317. Magyarország Helységnevtára 1944. 113., 150., 342., 400., 476., 585. p. Magyar Stat, Közl. 108. köt. pp. 8x-11x, 22-27., 30-33., 154-157., 168-173., 176-179.
 67. M.S.K. 108. köt. pp. 226-229., 242-245.
 68. JANICS K. i.m. 126. p.
 69. BML-MÁK XXIV.1./2. Néhány német családnevű, de szlovák anyától származó kitelepült sorol fel a lista. vö. BALOGH S. 1975: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945-1947. - Kossuth, 274. p. A szerző utal arra az esetre, amikor a berényi svábok jelentkezőüket is tudomásul vették a CSÁB tagjai.
 70. Néhány példa a magyar és szlovák családnevek, ill. nemzetiségiek eltérésére. Szlovákiából áttelepítésre kijelöltek: Majerčík, Proháska, Pridalko, Kuceera, Potocký, Hudec, Trnovský stb. Az önként Szlovákiába költözők: Varga, Molnár, Antal, Máté, Dohányos, Dudás, Rózsa, Mézes, Farkas, Boros stb.
 71. A hátrahagyott ingatlanok. SZABÓ K. 1988. i.m. 61. p. A magyarok 160 ezer kat. h.-t, a szlovákok pedig 15 ezer kat. h.-t, J. ZVARA: i.m. 36. p. A magyarok 109 ezer kat. h.-t, a szlovákok 31 ezer kat. h.-t hagytak vissza.

DATA AND FACTS ABOUT THE HUNGARIAN-CHECHOSLOVAK POPULATION EXCHANGE (WITH SPECIAL REGARD TO THE SE-ALFÖLD

József Kugler

Hungarian history has already analysed the conditions and response in interior of the Hungarian-Czechoslovak agreement on the exchange of population (February 27, 1946). At the same time, few studies attempted to reveal the financial situation of the exchanged population and the reasons why Slovaks left Hungary.

Almost two-thirds of the Slovak population of Hungary before World War II (about 48 000 people) lived in the SE-Alföld, in the area of the former Békés, Csanád and Arad counties. However only one-third of Hungarian citizens (about 35 000 people), who registered voluntarily to emigrate into Slovakia came from this region.

In March, 1946, the Československá presidl'ovácia komisia formed 18 so-called recruiting districts on the territory of Hungary, three of them fell to the SE-Alföld region (the Szarvas, Békéscsaba and Tótkomlós ones).

From the counties Békés and Csanád a relatively large number (ca 1300 families, ie. five or six thousand people) of smallholders with 5 to 20 cadastral acres of land also registered for emigration. The number of landless families or those with very small properties superseded that of landowners manifold.

The Czechoslovak resettling agencies intended to persuade well-to-do Hungarian families with 10 to 50 cadastral acres of land to settle in Hungary. The Slovak peasants from Békés and Csanád counties were settled in the Danubian Plain.

The real estates of Slovaks leaving Hungary voluntarily was only sufficient to accommodate hardly a fifth of Hungarian families expatriated from Slovakia, therefore most of them was allotted landed property left behind by Germans.

ADALÉKOK A SZABOLCS MEGYEI ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI HELYZETÉHEZ 1848-BAN

Takács Péter *

A TÁRSADALMI ÉRTÉKREND-VÁLTÁS KONFLIKTUSA

Történetírásunk korábban valamiféle szégyellős szemérmertességgel kezelte a magyarországi polgárosodás egyik karakterisztikus csoportját, a zsidóságot. A 19. század folyamán még csak-csak érthető a hallgatás, vagy éppen az eszmei-ideológiai-politikai, értékrendbeli konfliktus gyakori kiéleződése. A társadalmi cselekvés involválta indulatok, lendületek és haragok tombolták ki e jelenségben magukat. Egy több százados hagyományokra épülő értékrend ütközött meg akkor egy új minőségű értékrenddel, mely ütközések szülte konfliktusok - és ez mindenképpen a demokrácia hiányával függ össze - igazán máig sem oldódtak harmóniává. És e harmóniahiánynak mindkét részről megvoltak az objektív és szubjektív okai. Ez akkor is igaz, ha a legveszélyesebb magyarországi konfliktus, a tiszzaeszlári pör a liberális etika és politika megkívánta módon zárult. A 46 napig bonyolított per során a bíróság kettős vagy éppen hármasságban vergődött. Egyrészt a társadalom irracionális, messianisztikus indulata billegtette Justitia mérlegét: másrészt a kormány szabadelvűség melletti elkötelezettsége, Európa rokonszenvét és elismerését elveszíteni nem akaró józansága egyensúlyozta a serpenyőt: harmadrészt magában a pert bonyolító testület tagjaiban is munkáltak az elfogultságok pró- és contra.

A súlyos társadalmi zavart keltő, a szabadelvűséget évtizedekre eltemethető irracionális bírói tévedéstől megmentette a magyarságot Tisza Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter, aki utasította az ügyészt, hogy a vád megfogalmazása eleve felmentő ítéletet eredményezzen. Eötvös Károly védőügyvédnek ezzel együtt sem volt könnyű dolga, amikor magára vállalta, hogy a tendenciózusan vezetett törvényszéki nyomozás ellentmondásainak, szándékos durvaságainak felmutatásával igazolja a felzaklatott tömeg előtt a felmentő ítéletet.

A korrekt bírói ítéletet, Eötvös erőfeszítései és a feltűnően nagy sajtóvisszhang ellenére sem fogadták megnyugvással mindenütt az emberek. Pozsonyban az 1882 után ismételten kirobbanó zavargásokat statáriális szigorral kellett megfékezni. Antiszemita zavargásokra került sor a felvidéki városok német és szlovák kispolgárai körében épp úgy, mint a délföldi mezővárosokban. Budapesten nagyszabású antiszemita tüntetés volt az ítélet után. Felfakadtak az indulatok és a nyugtalanságok Szatmárban, Szabolcsban és Somogy megyében is. Zalában pedig az ostromállapot elrendelésével lehetett csak megfékezni a zavargásokat.

Erről a perről végtelen számú publicisztikai írás jelent meg, és könyvet is többet írtak már a tiszzaeszlári vérvádról¹, a történések folyamatát és lényegét azonban még ma is az antiszemitizmus kizárólagos megnyilvánulásának könyveli el a ma-

* Dr. Takács Péter, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

3. Azoknak, kik az özveírás alkalmával az engedélyező okirat⁵ valóságos birtokában nem volnának, előmutatására elegendő határidőt szabad.

4. A befejezett özveírást, észrevételeivel egyetemben, megyékben az állandó bizottmányoknak, városoknak a rendes közgyűlésnek mutatja be: mely azt végrehajtás és intézkedés előtt nekem azonnal megküldendi.

5. E lajstrom hozzám véleménnyel küldessék fel, legfőbb e mai naptól számítandó két hónap alatt. Az izrealiták honlakossága iránti rendelet azon lajstrom, vélemény és a törvények útmutatása szerint fogván megállapíttatni és kiadni."

Eddig a rendelkezés Szabolcs vármegye tisztikarát is kötelező parancsa. Szeremere Bertalan azonban még szükségesnek tartotta hozzáfűzni, hogy hite szerint az "emberiség, a méltányosság érzete éberebb még e hazában, semmint a szeretetlenség, a vakbuzgóság, az üldözés átka a jobb indulatokon erőt vehetne".⁶

Az 1848. május 13-án kelt rendelkezés valószínűleg csak május 20-a után érkezett Szabolcs megyébe, vagy ha korábban megérkezett is, az "állandó bizottmány" csak június elején foglalkozhatott vele, mert a fősolgabírók, szolgabírók, hites esküdtjeik kíséretében június 13-án indulnak faluról falura, mezővárosról mezővárosra, praediumról praediumra, hogy szerbe-számba vegyenek minden zsidó háztartást, családot és személyt, az egy-két napos csecsemőtől kezdve az emberi életkor legvégső mezsgyéjén vánszorgó öregekig. Az összeírók közül név szerint is ismerjük Rásó Lajos, Irinyi István és Mikecz Pál fősolgabírókat, Szepsy István, Markos László, Kubinyi Ignác, Szunyoghy Ferenc és Becske Lajos szolgabírókat, Jármay József, Czíky János rendes esküdteteket és Szélfy Gusztáv tanácsnokot. Ez utóbbi Nyíregyházán végezte az összeírást, nem sok dolga lévén még ekkor e mezővárosban.

Meggyőződéssel állíthatom, hogy Szabolcs megyében az 1848. június 13-a és július 17-e között megejtett összeírás minden korábbi zsidóösszeírásnál több és lényegesebb, ami még ennél is fontosabb, hitelesebb adatokat tartalmaz.⁸ Ennek ellenére sok hiányossággal és pontatlansággal "terhelt" ez a "conscriptio" is, mint minden rendi korszakban, vagy annak határán készült összeírás. Elvileg a szolgabíróknak és az őket kísérő esküdtetnek házról házra kellett volna járniuk, úgy számbavenni minden családot, háztartást és személyt. Ennyire azonban nem voltak lelkiismeretesek a mi összeíróink. Erről Markos László szolgabíró saját kezűleg rögzített megjegyzése győz meg bennünket, aki Huga - a mai Érpatak - kilenc zsidó háztartásának 37 személyét, azoknak az összeírás megkívánta minden adatát a "Zsindelyes kortsmában" jegyezte le 1848. június 17-én, minden bizonnyal a zsidó korcsmáros "bemondása" alapján.⁹ Nem igen járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy nemcsak Huga községben követte Markos László szolgabíró az "írásban is rögzített" módszert: és valószínűleg joggal feltételezhetjük, hogy több szolgabíró követte Markos összeíró módszerét: maga elé rendelte a zsidó közösség egy-egy vezető személyiségét, s azzal bediktáltatta a kívánt adatokat.

A június-július hónapokban eszközölt összeírás tanúsága szerint egy szolgabíró elmulasztotta kötelezettségét teljesíteni, vagy az elkészített összeírást nem adta be a megyére, avagy átadás után elkallódtak az összeíró ívek. A Szabolcs Megyei Levéltárban nem találtam meg Kopócsapáti, Szalóka, Nyírbéltelek, Encsencs, Nyírgyulaj, Lórántháza, Nyírpilis, Piricse, Téglás, Balmazújváros és Újfehértó zsidóösszeírásait. Hihetnénk ugyan, hogy ezekben a községekben nem életek zsidók 1848-ban, de Fényes Elek korabeli és Ludovicus Nagytól kölcsönzött adatai alapján e 11 településen 1087 izrealita vallású ember élt.¹⁰ Újfehértón egymagában 830 zsidó lakosról tud Fényes Elek. Amennyiben adata helyes, akkor itt élt 1848-

ban Szabolcs vármegye legnagyobb zsidó hitközsége, még akkor is, ha Fényes adata kölcsönzés Ludovicus Nagytól. 1828 és 1848 között Újfehértó zsidó lakossága inkább növekedett, mint fogyott, lévén az ekkor már mezővárosi rangra emelkedett település közbirtokosság kezében. Szabolcs megyében - Kisvárdát kivéve - a legnagyobb zsidó közösségek éppen a közbirtokossági tulajdonviszonyokat meghonosító és őrző falvakban, mezővárosokban voltak. Újfehértóról a későbbiek során Nyíregyháza "vonzotta el" a zsidókat. Nyíregyháza azonban 1848-ig nem engedte betelepülni a zsidókat, és lévén - az önmegváltakozás miatt - önmaga ura, ezt a tiltást 1850-ig "sikerrel" gyakorolta.¹¹

Nyíregyháza - Szabolcs vármegyének ez az ekkor már legfrekvenciáltabb kereskedelmi gócpontja - királyi szabadalommal megerősített kiváltsága ideális terep lett volna a gyorsan urbanizálódó, profitorientált zsidóságnak, ha a város lakossága és vezetői nem akadályozták volna meg beköltözésüket. 1848-ban azonban mindössze 13 zsidó család 71 lakossal élt a városban. Ezek sem régen költözhetek be, mert 1836-ban még egyetlen zsidó lakosa sem volt az éppen ebben az évben privilégizált településnek.¹² Az viszont nem elképzelhetetlen, hogy Nyíregyháza közelsége, és Debrecen viszonylagos közelsége vonzott annyi zsidót Újfehértóra.

Az említett 11 hiányzó községen kívül az összeírók és a korabeli statisztikák csak egyetlen szabolcsi településről tudnak, Egyekről, ahol ekkor még nem éltek zsidók. Egyek az egri püspökség birtoka volt, s a falu határát épp úgy, mint a földesúri regálékat, contractussal usuálták a lakosok. Bizonyára a földesúr - a püspökség - is jobbnak látta egy összegben árendálatni haszonvételeit, mint tételekre bontva, árverésen versenyeztetni a legkülönbözőbb haszonvételek bérletét. Bár az is lehet, hogy a püspökség szándékosan nem akart zsidókat engedni bérldői közé és birtokaira.

Az említett 12 községgel együtt, Szabolcs vármegye 138 falujában és mezővárosában - a Nyírájkóhoz tartozó Iklódpusztával, a Nyíradonyhoz tartozó Tamási pusztával, Mártonfalvával, Kisbagos és Asszonyrész praediumokkal, valamint a Nyírbogáthoz tartozó Szalmad pusztával - 1848-ban legalább 10930 zsidó élt.¹³ Ezt a számadatot részben az össze nem írt 11 községben Fényes Elek geográfiai szótára által nyilvántartott 1087 izrealita vallású lakos, és az 1848 június-július hónapokban személyenként összeírt 9843 zsidó polgár összesítéséből kaptam. Elképzelhető azonban, hogy ennél valamivel többen éltek izrealita vallásúak Szabolcs megyében. Fényes Elek 1847-es statisztikai adatai szerint az 1840-es évek derekán az 5960 km²-nyi területen közigazgatásilag egy megyébe tartozó 138 községben és mezővárosban 220 719 ember élt, akik közül 42 536 volt római katolikus, 36 082 görög katolikus, 115 633 református, 15 113 evangélikus és 11 355 zsidó vallású.¹⁴ A zsidók aránya tehát meghaladta Szabolcs megye lakosságának 5 %-át (5,14 %).

A lakosság ilyen részarányával akkor is kellene foglalkoznunk, ha az csak vallási, esetleg nyelvhasználati téren ütne el a többi lakostól. A zsidóság esetében azonban - mint látni fogjuk - sokkal többről van szó. Nemcsak hitükben, üdvözülni óhajtó illúzióikban, vallási ceremóniáikban határolódtak el a megye többi lakosától. Kezdetben nyelvükben is, de ez oldódott fel legkönnyebben, leghamarabb. Egy-két évtizednyi idő elegendő volt ahhoz, hogy a nyelvi elkülönülés maradéktalanul megszűnjön. Ezért is fűzött olyan nagy reményt a zsidóság nemzetgyarapító asszimilációjához a reformkor liberális nemzedékének legtöbb politikusa. Sokkal élesebben jelentkeztek azonban az életmódban, szokásokban, kuriozitásokban - ruha és

hajviselet, táplálkozás, munkavégzés és munkarend, ünnepi alkalmak, körülmételés, névadási, házassági, temetkezési szokások, a temető gondozása és elköltetése stb. -, méginkább a foglalkozásokban, kenyérkereseti módozatokban, értékrendben, hagyományokhoz való ragaszkodásban az eltérések, semmint hogy figyelmen kívül hagyhatók lennének, és a történészeket ne kényszerítsék arra, hogy mindezekkel a "különlegességekkel" szembenézzenek, és megkíséreljék elfogulatlanul elemzni a politikai-, gazdasági-, kulturális-, életmódbeli-, gazdálkodási-, foglalkozásbeli és egyéb sajátosságokat, melyek túlmutatnak a magyarországi társadalmi csoportokat, rétegeket egymástól elválasztó jellegzetességeken.¹⁵

E kérdéskör tanulmányozására, feltárására, a történelmi-, társadalmi valóság e szeletének megközelítésére aligha találunk alkalmasabb forrást - még hiányosságai, tévedései és esetlegességei ellenére is -, mint az 1848-as zsidóösszeírás, mely Szabolcs megyében 9843 konkrétan megnevezett és jellemzett személyre terjed ki. A háztartások, családok száma mellett ugyanis Szemere Bertalan megkívánta minden családtag életkorának, születési helyének a rögzítését, mint ahogyan annak a jelzését is, hogy ha külföldi származású az illető, milyen jogcímen és kinek az "engedelméből" telepedett meg az adott helyen, milyen jogcímen lakik a megnevezett településen.¹⁶ Külön rubrikában kellett feltüntetni: mióta lakik az illető az országban, abban a községben, ahol összeírták? Minden nagykorú személynek fel kellett tüntetni a keresete módját, másként a foglalkozását, s külön minden személynek a magaviseletét.

A felsorolt jellemzők mellett minden személlyel kapcsolatban külön "észrevétel" rovat állt az összeírók rendelkezésére, hogy a településen hallottakat, vagy a saját tapasztalataikat akár egy-egy személlyel kapcsolatban, akár egy-egy családról, rögzítsék.

A 127 településről ismert összeírás részletező, rubrikázott ívei azt bizonyítják, hogy a már megpendített olykori "felületesség" ellenére is gondos munkát végeztek az összeírók Szabolcs megyében. Ahhoz legalábbis elég gondosat, hogy a megyében élő zsidók társadalmi helyzetéről, foglalkozásukról, megélhetésük módjáról, egy-egy községben, mezővárosban megtalálható családokról, háztartásokról és személyekről, a település társadalmi közösségében játszott szerepükről, helyzetükről, Szabolcs megye társadalmi munkamegosztásában elfoglalt helyükről, személyekre lebontott foglalkozásukról eléggé pontos és hiteles képet rajzolhasson a ma történésze.

Elsőként természetesen a számukat, jelenlétüket kell regisztrálnom. Mivel 1848-ból nincs Szabolcs megye lakosságára vonatkozó községsoros statisztikai adatunk, segítségül hívtam az 1836-os adatsort, feltüntetve az akkori lakosság-számot, a zsidók számát 1836-ból. 1848-ból rögzítettem a zsidó háztartások és lelkek számát, valamint az özvegyek és az apátlan-anyátlan árvák számát.¹⁷

A ZSIDÓ LAKOSSÁG JELENLÉTE SZABOLCS MEGYÉBEN 1848-BAN

A zsidó közösségek regionális megoszlása

A zsidó lakosság számát feltüntető táblázatban a közigazgatási beosztás helyett célszerűbbnek tartottam a lakosság gazdálkodását, életmódját jobban meghatározó történetföldrajzi régiókat alapul venni (1. táblázat). Így az őslakosság és a zsidó polgárok foglalkozása közötti különbség méginkább feltűnő lesz, és plasztikusan

1. táblázat. A zsidó lakosság száma történeti földrajzi régiók szerint

Község	A lakosság száma 1836- ban	Ebből zsidó:	Zsidók száma	Zsidó háztartás	1 ht-ra jutó lélek	Öz-ve-gek	Ár- vák
			1848				

I. Tiszaoldal

Bácsaranyos	1644	123	35	6	5,83	0	0
Benk	266	10	7	2	3,50	0	0
Tiszabездé	1157	86	169	42	4,02	9	0
Cserepeskenéz	398	37	20	5	4,00	0	0
Eperjeske	417	54	40	10	4,00	0	0
Gyüre	954	77	123	31	3,97	1	3
Jéke	494	23	11	3	3,66	0	2
Kisvarsány	1308	30	72	16	4,50	3	0
Kopócsapáti			85	?	?	?	?
Nyírlövő	292	41	19	5	3,50	1	0
Ladányórmező	347	16	79	21	3,76	1	0
Lövőpetri	408	34	39	12	3,25	3	0
Mándok	1475	51	118	30	3,93	3	0
Mogyorós	406	21	35	10	3,50	1	0
Nagyvarsány	991	14	13	2	6,50	1	0
Tornyospálca	1643	43	80	16	5,00	0	0
Pap	1149	29	35	8	4,37	2	0
Tiszaszentmárton	445	27	24	4	6,00	1	0
Zsurk	422	20	26	5	5,20	0	0
Összesen:	14216	736	1030	228		26	5

II. Erdőhát

Ágtelel	?	?	4	2	2	0	0
Eszeny	?	?	16	4	4	0	0
Szalóka	?	?	6	?	?	?	?
Összesen:	?	?	26	?		?	?

III. Nyírség

Anarcs	790	12	21	4	5,25	1	0
--------	-----	----	----	---	------	---	---

1. táblázat folytatása

Község	A lakosság száma 1836- ban	Ebből zsidó:	Zsidók száma	Zsidó háztar- tás	1 ht-ra jutó lé- lek	Öz- ve- gyek	Ár- vák
Szabolcsbáka	1029	54	62	16	3,87	2	0
Gemzse	901	125	117	26	4,50	2	1
Gyulaháza	1340	62	65	14	4,64	0	0
Nyírkarász	1364	42	106	25	4,24	0	0
Napkor	1445	31	54	13	4,15	2	0
Székely	495	25	9	2	4,50	0	0
Nyirtas	1231	150	151	36	4,19	3	0
Nyírtét	632	25	27	8	3,37	0	0
Balkány	3006	590	438	104	4,21	12	7
Biri	417	23	18	7	2,57	0	2
Nyírgelse	730	42	126	32	3,94	6	6
Geszteréd	1002	15	43	11	3,90	2	1
Hugyaj	1090	30	37	9	4,11	1	0
Kiskálló	?	?	25	9	2,77	1	0
Nyírmihálydi	1064	82	108	30	3,60	6	3
Nagykálló	5989	705	610	125	4,88	13	3
Nyíradony	1401	16	50	11	4,54	1	0
Szakoly	1108	28	69	18	3,83	2	1
Berkesz	485	4	6	1	6,00	0	0
Nyíregyháza	17423	0	71	13	5,46	1	0
Oros	2083	60	64	13	4,92	2	1
Nyírpazony	1348	50	77	19	4,05	0	1
Sényő	776	15	23	6	3,83	2	0
Nyírtura	857	17	71	21	3,38	3	0
Apagy	822	30	127	29	4,38	2	0
Bakta	1394	36	46	10	4,60	2	0
Nyírbátor	2585	132	223	38	5,87	3	0
Nyírbéltelek	1505	17	17	?	?	?	?
Besenyőd	767	98	27	5	5,40	0	0
Nyírbogát	2130	23	124	32	3,87	2	2
Encsencs	1007	18	18	?	?	?	?
Ór	812	104	119	24	4,96	0	0
Nyírgyulaj	1526	17	17	?	?	?	?
Nyírkákó	692	60	68	14	4,86	0	0
Nyíribrony	684	31	72	14	5,14	1	0
Kállósemjén	1333	18	75	14	5,36	1	0
Nyírkércs	388	32	21	4	5,25	1	0

1. táblázat folytatása

Község	A lakosság száma 1836- ban	Ebből zsidó:	Zsidók száma	Zsidó háztar- tás	1 ht-ra jutó lé- lek	Öz- ve- gyek	Ár- vák
Kisléte	1255	45	53	12	4,42	3	0
Laskod	394	17	29	7	4,12	0	0
Levelek	937	15	42	7	6,00	1	0
Lórántháza	?	?	6	?	?	?	?
Nyírmada	1607	90	169	47	3,60	5	1
Ófehértó	1282	38	74	16	4,62	2	0
Petneháza	903	15	83	17	4,88	1	0
Nyírpilis	772	5	5	?	?	?	?
Piricse	846	22	22	?	?	?	?
Máriapócs	1427	223	175	40	4,37	2	2
Pócspetri	1209	45	36	10	3,60	1	0
Ramocsaháza	635	22	90	17	5,29	2	0
Vaja	1102	20	79	19	4,16	1	0
Bököny	2209	45	167	40	4,17	4	1
Magy	459	28	42	7	6,00	0	0
Pusztadobos	364	40	56	14	4,00	2	0
Összesen:	79052	3489	4530	1010		97	32

IV. Rétköz

Ajak	1350	15	13	3	4,33	0	0
Rétközberencs	356	5	8	2	4,00	0	0
Dombrád	1248	15	40	10	4,00	1	0
Döge	852	39	97	23	4,21	3	0
Kékcse	537	4	16	5	3,20	0	0
Kisvárda	2219	500	725	191	3,80	15	9
Komoró	582	35	25	6	4,16	1	1
Tizsakanyár	382	9	11	4	2,75	0	0
Fényeslitke	1020	25	65	15	4,33	2	0
Óntelek	?	?	19	4	4,75	0	0
Pátroha	742	11	41	11	3,73	0	0
Tuzsér	437	37	32	10	3,20	1	0
Szabolcsveresmart	658	10	24	4	6,00	0	0
Tiszabercel	1727	411	181	42	4,31	3	0
Beszterec	255	18	5	1	5,00	0	0
Nyírbogdány	1422	26	117	24	4,87	2	3
Búj	1991	159	195	41	4,75	1	5

1. táblázat folytatása

Község	A lakosság száma 1836- ban	Ebből zsidó:	Zsidók	Zsidó	1 ht-ra	Öz-	Ár-
			száma 1848	háztar- tás	jutó lé- lek	ve- gyek	vák
			1848				
Demecser	1100	47	92	21	4,38	2	1
Gáva	1278	84	127	28	4,53	4	0
Gégény	338	21	54	14	3,86	1	2
Nagyhalász	1621	88	75	20	3,75	4	4
Ibrány	1755	30	78	19	4,10	2	0
Kék	568	22	54	14	3,86	1	0
Kemecse	1923	95	172	41	4,20	5	0
Kótaj	2111	114	78	19	4,11	5	0
Vasmegyer	427	26	28	9	3,11	0	0
Paszab	832	25	28	5	5,60	2	0
Tiszarád	414	0	41	8	5,12	0	0
Vencsellő	1466	11	41	11	3,73	1	2
Rohod	884	28	56	13	4,31	1	1
Összesen:	30495	1910	2538	618		57	28

V. Szabolcsi Mezőség

Újfehértó	6876	830	830	?	?	?	?
Balsa	1030	11	54	13	4,15	1	0
Tiszaújd	?	?	65	15	4,33	1	0
Tiszadada	2244	130	119	21	5,66	2	0
Tiszadob	2246	67	53	11	4,82	2	0
Tiszaeszlár	2200	14	29	10	2,90	0	0
Tiszalök	4372	394	372	87	4,27	13	5
Tiszanagyfalu	911	18	44	12	3,66	2	1
Polgár	4284	0	67	15	4,46	1	1
Rakamaz	2157	0	24	5	4,80	0	0
Szabolcs	482	6	16	4	4,00	0	0
Szentmihály	6401	126	169	36	4,69	4	0
Timár	903	22	20	4	5,00	1	0
Összesen:	34106	1618	1862	233		27	7

1. táblázat folytatása

Község	A lakosság száma 1836- ban	Ebből zsidó:	Zsidók száma	Zsidó háztartás	1 ht-ra jutó lélek	Öz-vegyek	Ár-vák
			1848				

VI. Sziget

Kenezlő	549	9	6	1	6,00	0	0
Viss	476	25	38	9	4,22	2	0
Zalkod	287	16	10	3	3,33	0	0
Összesen:	1312	50	54	13	4,15	2	0

VII. Taktaköz

Taktabáj	405	6	6	1	6,00	0	0
Csobaj	455	17	13	5	2,60	1	0
Pthrügy	696	20	44	10	4,40	1	0
Tiszatardos	295	10	9	3	3,00	0	0
Taktakenéz	529	5	7	1	7,00	1	0
Tiszaladány	564	8	10	3	3,33	0	0
Összesen:	2944	89	89	23	3,87	3	0

VIII. Hortobágy-mellék

Tiszacsege	1468	13	13	?	?	?	?
Egyek	2605	0	0	0	0	0	0
Földes	4103	161	166	38	4,37	6	0
Nádudvar	6610	400	443	95	4,66	17	0
Püspökladány	4315	15	55	13	4,23	1	0
Sáp	1110	10	29	6	4,83	0	0
Hajdúszovát	2896	61	13	3	4,33	0	1
Téglás	1862	42	42	?	?	?	?
Balmazújváros	6397	44	26	?	?	?	?
Tetétlen	2204	8	14	3	4,66	1	0
Összesen:	33570	754	801	158		25	1

kirajzolódnak azok a táji-, termelési-, infrastrukturális adottságok, régiók közötti egymásrautaltságok, amelyek a zsidók megtelepedése előtt is léteztek, de intenzitásuk alacsonyabb szintű volt, legfeljebb a lakosság megélhetését könnyítette, színesítette, s ha megélhetési, vegetálási "szintek" és "egzisztenciák" épültek is rá, a tőkefelhalmozás, a haszonelvűség szférájából kiestek, vagy nem jöttek, nem jöhettek számításba, mert ezeket a táji-, természeti adottságokat a falvak és mezővárosok lakossága közösen usuálta.

Ez a tagolás talán egyértelműbbé teszi a zsidó lakosság egy-egy községbe, mezővárosba, egy-egy régióba tömörülésének okát is. Az egyértelműen és első pillantásra leolvasható a táblázatról, hogy a megye 138 településéből egyedül a Hortobágy-melléken található Egyek községben nem éltak zsidók 1848-ban. Első áttekintésre az is látható, hogy a megye 8 mikrorégiójában nem egyenlő sűrűségű az izrealiták megoszlása.

Az Erdőhát, a Sziget és a Taktaköz rossz közlekedési viszonyok között élők, apó, kevés lakost számláló falvak lakói közé - akik ki voltak téve a Tisza rendszeres áradásainak, olykor évszakokon át nem mozdulhattak falvaik határából - alig-alig települtek zsidók. Egy-két család "tévedett" csak erre időről időre, akik főleg a szeszfőzést, a korcsmát bérelték, legfeljebb a lakosság növekvő fogyasztási igényeinek kielégítésére nyitottak egy-egy szatócsboltot.

E mikrorégióknál vonzóbb volt a zsidók számára a Tiszaoldal, ahol három településen - Tiszabездé, Gyüre, Mándok - is meghaladta a számuk a 100-at, s ahol számarányukban megközelítették vagy meg is haladták a lakosság 10 %-át. Igazán nagy közösségek azonban itt sem jöttek létre. Falu nagyságú hitközségek, zsidó communitások elsősorban a Nyírségben, a Rétközben, a Szabolcsi-Mezőségben, illetve a Hortobágy-melléken települt községekben, mezővárosokban alakultak ki.

A nyírség 54 Szabolcs megyei települése közül 14-ben haladta meg a zsidók száma a 100-at, de Balkányban 438. Nagykállóban 610, Nyírbátorban pedig 223 zsidó polgárt írtak össze a szolgabírák 1848-ban.

A Rétköz 30 települése közül hatban éltek 100-nál többen, de Kisvárdán egy-magában 191 háztartásban 725 személy élt.

A Szabolcsi-Mezőség 13 településéből 4 községben éltek 100-nál többen, és itt - Újfehértón -, ahol Fényes Elek állítása szerint 830 zsidó élt - volt a legnagyobb Szabolcs megyei zsidó hitközség. Hasonlóan nagy számban éltek Tiszalőkön, ahol 87 háztartásban 372 személy alkotott külön közösséget.

A Hortobágy-melléke 10 községéből Földesen és Nádudvaron tömörültek nagyobb számban. Földesen 38 háztartásban 166 lélek, Nádudvaron 95 háztartásban 443 ember élt.

E tömörüléseknek, nagyobb lélekszámú hitközségek kialakulásának megvan a objektív és szubjektív feltételei. Egyik vonzó tényező a település rangja, "kiváltságos volta", mezővárosi jellege. Nem véletlen, hogy a legnagyobb lélekszámú közösségek éppen a mezővárosokban jöttek létre: Nyírmada, Kisvárd, Tiszalök, Szentmihály, Nagykálló, Nyírbátor.

A másik vonzó tényező a vásározási helyek és lehetőségek közelsége, a vásárra vinni érdemes áruk egy bizonyos feleslege, s ezzel párhuzamosan, a lakosság fogyasztási igényeinek a megnövekedése. Mindezek a feltételek természetesen részben a nagyobb lélekszámú településeken alakultak ki hamarabb, s ott, ahol viszonylag sok kisnemes élt. Önmagában ezek a feltételek még nem lettek volna elégségesek. Bizonyos fokú infrastrukturális, szállítási, közlekedési lehető-

ségekre is szükség volt. A Tisza vagy más hajózható víziút közelségére, országos utak meglétére.

A harmadik vonzó tényező a középbirtokosi tulajdonlás, az egytelkes, armalista, taksás nemesek világa. Ilyenek Szabolcs megyében az alábbi falvakban találhatóak: Tiszabezdéd, Gyüre, Gemzse, Nyírkarász, Nyírtas, Balkány, Nyírmihálydi, Apagy, Nyírbogát, Ór, Máriapócs, Bököny, Tiszabercel, Gáva, Kemecse, Újfehértó, Tiszadada, Földes és Nádudvar. A felsorolt településeken a lakosság zöme kismanes, armalista vagy contractualista, s a határ egészét vagy nagy részét közbirtokosi formában birtokolták. A népességi táblázat egyértelműen árulkodik e települések zsidókat vonzó hatásáról. Balkányban például egy-egy nemesi portán 2-3 zsidó háztartás is "meghúzta magát", bizonyos árenda fejében kapván meg az engedélyt a nemesi porta tulajdonosától, hogy aprócska viskót, házat építhessenek maguknak a nemesi funduson, avagy éppen maga a nemes építette meg ezeket az "árendás házakat", épületeket, s adta ki évi bérlet fejében egy-egy zsidó családnak, háztartásnak. Ha nem ennyire kirívó, de hasonló a helyzet a többi községben, mezővárosban is. Balkányhoz az újfehértói állapot hasonlít leginkább.

Az összeíró birtokosoknak minden háztartás esetében fel kellett tüntetniük a zsidók tartózkodási, "lakhatási" engedélyezésének eredetét is. Amint arról már szót ejtettünk, nemesi birtokon elegendő volt a tulajdonos vagy közbirtokos szóbeli beleegyezése, méginkább a bérleti viszony megerősítése, amit a vármegye sem vonhatott jogilag kétségbe. Hasonló volt a helyzete jogilag, a tartózkodási engedélyt illetően, a magánföldesúri birtokokon, fundusokon megtelepedett zsidóknak is. A szabadalmazott városok - Szabolcs megyében csak Nyíregyháza volt ilyen - maguk döntöttek státútumaikban a zsidók megtelepüléséről, városba bocsátásukról. A szabad királyi városokkal egyetemben, ezek a közösségek zárkóztak el leginkább 1848 előtt a zsidók "bebocsátatása" elől. Nem véletlen, hogy Nyíregyházán is mindössze 71 személy élt 13 háztartásban, holott a lakosság száma 1836-ban már 17 413 volt, s mind kereskedelmileg, mind kézműiparilag a megye legfrekvenciáltabb településének számított.

Ez a magyarázata annak, hogy a szabolcsi zsidóság tartózkodási, megtelepedési engedélye iránt érdeklődő rovatba szinte kizárólag minden esetben a "földesúri engedelemből" kifejezést vezették be az összeírók.

A szabolcsi zsidóság származása

A miniszteri rendelethez csatolt táblázat rubrikái elvileg lehetővé tennék a megye zsidó lakosságának a származási helyét, migrációját, bevándorlását és megyén belüli mozgását is követni. Sajnos azonban ez a rovata a legmegbízhatatlanabb a kérdőívnek. A bejegyzések szerint az 1848-ban Szabolcs megyében élő zsidóság többsége másod- vagy harmad-generációs honos. Ezt a feltételezést a zsidó lakosok mintegy 2/3-ára megengedné az 1836-os statisztikai adat is. E téren azonban teljesen homályban tapogatódzunk. A kérdezők megelégedtek a "bemondásokkal". A válaszolók pedig félvén, hogy az újabban érkezettek, esetleg külföldről betelepülteket hátrány érheti, ha őszintén bevallják származási helyüket, egyszerűbbnek vélelmezték "félrevezetni" az összeírókat. Egyéb szabolcsi településeket neveztek meg korábbi tartózkodási és születési helyként akkor is, ha néhány hete érkeztek Orosz-Galiciából.

A "bevallások" ellenőrzése lehetetlen volt. A zsidók nem vezettek anyakönyveket, illetve héberül vezették azokat, mely nyelvben és írásmód olvasásában a ne-

mesi összeírók járatlanok voltak. Másrészt nehéz volt a származás, a születési hely ellenőrzése azért is, mert a zsidók országon belüli és megyén belüli migrációja fel-tűnően dinamikus. Házasság, foglalkozás, kereskedelmi lehetőség, bérleti kínálat, regálé-árenda sodorja őket egyik faluból a másikba, egyik mezővárosból a másikba. A rendi hagyományokhoz igazodó bérleti feltételek pedig rövid határidőre szóltak, Legtöbbször 1-3 évre, a legkritikább esetben 5 esztendőre.

Külföldről származónak kevés vallja magát. A név szerint feltüntetett 9843 lakosból alig fésszáz azoknak a száma, akik lengyelországi születésről tesznek említést. A nagy többségük - saját vagy hitközségi vezetőjük bevallása szerint - Szabolcs megyében született, de magas a környező megyékből bevándorlók száma is. Első helyen Zemplén megye, főleg Tokaj-Hegyalja "küldi" házasodni, férjhez menni, mesterséget gyakorolni, kereskedni vagy tanulni, esetleg szolgálni zsidó lakosait Szabolcs megyébe. Zemplén megyét Abaúj, Szatmár, Bereg megyék követik a sorrendben, de jöttek Szabolcs megyébe Sáros megyéből, Máramarosból, Borsodból, Biharból, Ungból, Szepes és Tolna vármegyékből is.

A betelepülés tendenciáját elemezve, az összeírás tanúsága szerint Szabolcs-megye a Lengyelországból menekülő, pogromok elől "lehúzódo" zsidóság második állomása, és csak elvétve vallja félszáznyi lakos, hogy Orosz- Galáciából jöttek vagy menekültek egyenesen Szabolcs megyébe.

A Szabolcs megyei zsidóság kor szerinti megoszlása

Az összeírásból kikövetkeztethetően - amelynek egy rubrikája az összeírtak korára kérdez - az 1848-ban e megyében élő zsidóság feltűnően fiatal. Táblázatba sűrítve az alábbi eredményt kapjuk:

A szabolcsi zsidóság korösszetétele 1848-ban		
0- 5 éves	2029	20,61 %
5-15 éves	2853	28,99 %
15-20 éves	1036	10,52 %
20-50 éves	3415	34,70 %
50-60 éves	337	3,42 %
60 év fölött	173	1,76 %
Összesen:	9843	100,0 %

A kor szerinti megoszlás, a táblázat tanúsága szerint erősen a fiatalok javára billen. A zsidó vallású lakosság 60,12 %-a a 20 év alatti korosztályhoz tartozik, s az igazán aktív, ereje teljében lévő, tehát a család, a közösség, a hitközség és az állami terhek zömét viselő, a mesterséget űző, kereskedő, házaló, a türedelmi taxát fizető, az árendátor 20 és 50 év közötti korosztály aránya csak 34,7 %, míg az 50-60 év közöttiek 3,42 %-os aránnyal vannak jelen. 60 év fölötti lakos alig-alig van közöttük. Arányuk 1,76 %-nyi. Ez mutatója annak is, hogy egy-egy családban sok a gyermek, másrészt az országon belüli, megyék közötti migrációban minden bizonnyal a fiatalok vettek részt nagyobb arányban.

A nemek szerinti megoszlás

Mivel az összeírás név szerint történt minden személy esetében, egyszerű számítással volt elvégezhető a zsidó lakosság nemek szerinti megoszlása. E tekintetben semmi eltérés nem tapasztalható a korabeli nem zsidó lakosságra jellemző adatoktól. A zsidó lakosság körében is a férfiak vannak még ekkor többségben, annak ellenére, hogy az özvegyek többsége nő. Szabolcs megyében az 1848-ban név szerint összeírt 9843 lakosból 4988 volt a férfi (50,67 %), és 4855 volt a nő (49,33 %).

Az összeírás adataiból és elrendeződéséből következtethetünk a zsidó háztartások nagyságára is. A 9843 név szerint összeírt izraelita vallású egyén 2289 háztartásban élt. Egy-egy háztartásra tehát megyei átlagban 4,3 lélek jutott, ami a családok korai szétválására, az önálló egzisztencia viszonylag korai megteremtésére, a társadalmi tömb életmódbeli polgárosultságára utal. És természetesen arra, hogy viszonylag sok az egyedül élő, avagy konkrét családi közösséghez nem tartozó magányos zsidó.

A szabolcsi zsidóság morális megítélése

Külön is szólnom kell a Szabolcs megyei zsidóság "magaviseletéről", viselkedési normarendjéről, a társadalom nem zsidó többségének a zsidók magatartását minősítő jellemzőkről. A *Szabolcs megyei összeírók a 9843 összeírt személyt általában az alábbi jelzőkkel minősítették a "magaviselete" rovatban: becsületes, jó, jó viseletű, illedelmes, illendő, józan, csendes, tisztos.* Ezek a jelzők, minősítések nem valamiféle udvarias kitételt, avagy elnéző közönyt, az összeírók nemtorődöm-ségét tükrözik, mert szinte községenként "kiszűrük" azokat, akik az említettél jobb minősítést, méginkább azokat, akik elmarasztalást érdemelnek. Gyulaháza egyik hajhásza például kiérdemelte a "példás" magaviseletet, s e minősítés után mindjárt a megjegyzést: Imre nevű fia a "debreceni ref. collegiumban tanuló". Gyüre egyik gazdálkodó zsidója "a legbecsületesebb". Nádudvar egyik korcsmárosa "férfias". Azt már nem jegyezte fel az összeíró, hogy verekedős természete, avagy a nők körében kedvelt egyénisége miatt ajándékozta meg az illetőt a "férfias" minősítéssel.

Sorra felkerülnek a listára azok is, akiknek a magatartását nem tudták megítélni az összeírók vagy az adatszolgáltatók. Nyíregyháza egyik szeszfőzője és a városban élő metsző "esmeretlen még" minősítést kapott. Sokan kapták meg a "tűrhető" jellemzőt is. Tiszabezdédén 14 családfő bizonyult "tűrhető" magaviseletűnek. Eperjeskén 1 koldus, Nyíregyházán 1 haszonbérő, Nagykállóban 51 háztartásfő, Nyírmadán 1 haszonbérő "érdemelte ki" a "tűrhető" minősítést.

Egyébb megjegyzések is bekerültek a "magaviselete" rovatba. A kimondottan rossz minősítések mindegyikét felsorolom, érzékeltetendő, hogy tulajdonképpen egy magát a követelményekhez, a jognélküliséghez igazító, viselkedésével maga ellen sem a földesurak, sem a község lakóinak a haragját kihívni nem akaró vallási közösség tagjairól volt szó 1848-ban. Ismételten emlékeztetnék rá, hogy 2289 háztartást, 9843 személyt minősítettek Szabolcs megyében az összeírók, s ezek közül a tűrhetőnél rosszabb minősítésű személyek a következő megjegyzéssel szerepelnek az összeírásban: Órladány egyik korcsmárosa "uzsorás", Búj község egyik napszámosa és egy kereset nélküli zsidója "gyanús", Apagyon az egyik foglalkozás nélküli személy "rossz" minősítést kapott, miután megélhetési módja a "csalás" volt. Felesége azonban "meglehetősen" viselkedett. Földesen az egyik mészáros

volt. Felesége azonban "meglehetősen" viselkedett. Földesen az egyik mészáros bizonyult "gyanúsnak", de a felesége és gyermekei "becsületesnek" tartattak. Ugyancsak Földesen jegyezte fel az összeíró az egyik házalóval kapcsolatban, hogy "hitelezéssel többeket megcsalt", de a felesége ennek is "becsületes" volt. Kállósemjén egyik csapláros találtatott "megjegyzett életűnek" Tiszaezsláron egy mészáros volt "bélyegzett", mert 2 feleséggel élt. Kemecsen az egyik suszter bizonyult "csalfának", Nyírmadán az egyik vásározó családfő neve után került be a minősítő rovatba, hogy "csalárd, hitellel sok embert megkárosít". A legtöbb rossz minősítést a nagykállói zsidók kapták. Említettem már, hogy 51 türhetőnek minősített családfő élt a megyeszékhelyen, de ezek még a jobbak közé tartoztak, mert az egyik szabó "hanglőző, csaló"-nak bizonyult, három boltos pedig "pénzcsaló, pankratírozott" volt, és a hét ismertetett családfő mellett volt 1 szabó, aki "nem a legjobb" minősítést kapta. Ófehértó korcsmárosa is "rossz"-nak bizonyult Polgár két házalója "csalárd"-nak, egy harmadik házalóra pedig "nem volt kifogás", de a "neje vezetéknevét feladni nem tudta". Volt még Rakamazon 1 csapláros, aki "bélyegzett" volt, de a felesége és gyermekei "illendőeknek" találtattak.

Íme, így ítélték Szabolcs vármegye nemesi származású választott hivatalnokai, fő- és alszolgabírái, esküdtjei 1848-ban a vármegye kebelében élő zsidók magatartásáról. Ilyen arányban találtak kivetni valót csak a 9843 összeírt izrealita vallásúak viselkedésében, társadalmi magatartásában.

A Szabolcs megyei zsidóságról eddig elmondottak azonban csak általános jellemzők. Társadalmilag, etikailag és közösségtől alig-alig különböznek akár a reformátusok, görög- vagy római katolikusok, evangélikusok jellemzőitől. Ezért önmagában nem lett volna érdemes bíbelődni az összeírással. Az eddig elmondottnál sokkal lényegesebb jellemzője azonban az itt élő izrealitáknak a megye ősi és más vallású betelepített lakosságától elkülönülő megélhetési módja, kenyérkereseti forrása, foglalkozása. Erről lesz szó a következőkben.

A Szabolcs megyei zsidók foglalkozása

Általánosan hangoztatott jellemzője a zsidóságnak, hogy földműveléssel, szántás-vetéssel nem foglalkozott. Ezt a Szabolcs megyei adatok is megerősítik. A 9843 megszámlált személy közül, akik 2289 háztartást alkottak, összesen 2383-nak volt önálló keresete, foglalkozása. Ezek közül mindössze 103 vallotta magát gazdálkodónak, a foglalkozással bírók 4,32 %-a. A szabolcsi nem zsidó lakosság körében majdnem pontosan fordított a helyzet. Alig több, mint 4 %-a volt nem mezőgazdasági foglalkozó. Ez a fordított aránypár már önmagában is töprengésre készítheti a társadalomtörténészt. Már ez a tény önmagában indokolja, hogy e témakörnél kicsit hosszabban időzzünk, s a feltárható adatokat jobban szemügyre vegyük.

A zsidók foglalkozási megoszlása Szabolcs megyében 1848-ban

Rabbi	18
Egyházi	58
Tanító	102
Haszonbérlet	231
Boltos	208
Korcsmáros	240
Szeszfőző	55

Szabó	146
Mészáros ¹⁸	35
Suszter	43
Napszámos	181
Házaló	66
Sáfár	34
Fuvaros	14
Festő	17
Varrónő	9
Üveges	2
Szappanos	8
Speciális kereskedő ¹⁹	91
„Csak” kereskedő	351
Gazdálkodó	103
Bőr- és tollgyűjtő	17
Orvos	6
Bába	2
Tanuló	28
Kupec, kofa	9
Gubás	17
Szűcs	7
Gyertyamártó	6
Egyéb mesterség	131
Ismeretlen foglalkozású	148
Összesen	2383

Egy helyi társadalomban, ahol a lakosság 90 %-nyi hányada szántó-vető foglalkozású, melyhez szorosan kapcsolódik az ígás állatok tartása, és amely lakosság legfeljebb kiegészítő háziiparként úz néhány, a természeti adottságokkal és a hétköznapi létezés szükségleteivel összefüggő "népi mesterséget", háziipart, önmagában elemzésre készítő egy olyan csoport vagy "tömb", amelyik foglalkozásban, megélhetési lehetőségeinek megteremtésében elüt az átlagtól.

A zsidóság tehát - és ez nemcsak Szabolcs megyére jellemző - nem csak hite és hagyományokhoz erősen kötődő életmódja, hanem foglalkozása miatt is külön csoportot alkot. Marginális helyzetben lévő népcsoport a Kárpát-medence magyarsága és nemzetisége között. Egyik népcsoporthoz sem sorolható be. Erre a marginális helyzetre, illetve ennek megértésére és magyarázatára aligha elegendő az a megállapítás, hogy késői érkezése miatt nem tagozódhatott be a rendi társadalomba. Ez már csak azért sem elegendő okfejtés, mert az évszázadokkal korábban érkezettek sem tagozódtak be, s ez rajtuk legalább annyira múlt, mint az őket befogadó térségek uralkodó rendjén, vagy nemességén. Elkülönözési jellegzetességeiket nemcsak az őket körülvevő társadalom elutasító magatartása miatt, hanem belső szervezettségükből, önmegtartó hagyományaikból eredően maguk is karakterisztikusan őrizték, erősítették. Egyfajta "öngettőzés", a beolvadással, teljes asszimilációval szembeni felfokozott védekezés is jellemző volt rájuk. Mindezeknek okait elemezni, bizzuk a hebrisztikával foglalkozó szakemberekre. Én magam ezúttal csak a társadalmi helyzetükön, foglalkozási struktúrájukon töprengek a továbbiak során.

A Szabolcs megyei zsidók körében legelterjedtebb foglalkozásról, megélhetési, esetleg gazdagodási forrásról készült táblás kimutatás egyértelműen mutatja, hogy

leghatékonyabb és legkedveltebb foglalkozás körükben a kereskedelem, Ha a szesz-
mérőket, a korcsmárosokat is közéjük számítjuk, akkor a kereskedők aránya 41,2
%.

Kereskedtek tollal, bőrrrel, gubacssal, gabonával, búzával, borral, égetett
szesszel, pántlikával, állattal, bizsuval, bicskával, egyéb csecsebecséivel, naptár-
ral, könyvvel, csikkal, hallal, dohánnyal, gyertyával, háztartási eszközökkel, szövet-
tel, posztóval, vászonnal, értékesebb és kevésbé értékes holmikkal, önmaguk ké-
szítette árukkal... Mindennel, ami kelendő volt, avagy forgalmazásából kicsike ha-
szon volt remélhető. Egyik nagyon fontos mozzanata, jellemzője ennek a keres-
kedésnek, hogy haszonelvűség vezérli, és szinte minden esetben kétirányú: egy-
szerre vesz és elad a zsidó kereskedő. Apró tételeket gyűjt össze, és nagy tételben
is szállít. Kereskedelmi gyakorlatában az egyszeri üzleti haszon mellett alapvető
szempont a pénzforgalom sebessége. Másik jellemzője ennek a kereskedelmi for-
galomnak a fogyasztói hitel, a "contóra" való árusítás. A letelepedett korcsma- és
bolthérlő 1-2 hétre, egy hónapra is megelőlegezi a fogyasztónak az árut, de annak
ellenértékét kamatostól behajtja, s ha a kereskedelmi etika hagyományai szerint
nem tudja megcselekedni, a törvény erejével lép fel a hitelezővel szemben. Új je-
lenség ez a falusi és mezővárosi élet hétköznapijaiban. Csábító, fogyasztást növe-
lő, de bizonyos társadalmi rétegeket elszegényítő lehetőség. A közérzetet kétféle-
képpen befolyásoló lehetőség és tény: a hitelre fogyasztás közérzetnyugtató, az
adósságtörlesztés elkeserítő, indulatokat gerjesztő, népi antiszemitizmust tápláló
hozádék a "contós forgalomnak".

A táblázat tanúsága szerint a zsidók kezére került 1848-ra Szabolcs megyében
a lakossági szeszfogyasztás szinte teljes forgalmazása. A megye 138 településén
240 korcsmáros mér a kábító, bódító, vidámító, kedvre derítő, dalt fakasztó italt hi-
telre, terményért cserébe és készpénzért. Szinte nincs olyan település, ahol ne len-
ne zsidó korcsmáros, - kivéve Egyeket.

A korcsmabérletek mellett 1848-ra kialakult Szabolcs megyében egy boltháló-
zat is. 208 zsidó boltos megtelepedve árulta már ekkor száznál több községben a
legkülönbözőbb cikkeket: sőt, borsot, nádcukrot, kávét, gyertyát, gyufát vagy ma-
sinát és százegy más cikket. Többnyire szatócs boltok voltak még ezek, ahol cipő-
fűzőtől bocskorszíjig, ostornyéltől gyömbérig, indiai borstól cserépedényig minden
megtalálható volt. Egy-két mezővárosban azonban már tisztultak a profilok, s meg-
jelent a rőfös, a szövet és posztókereskedő, a bőrárut forgalmazó, a szerszámok,
mezőgazdasági eszközök iránti keresletet kielégítő "speciális" cikkeket forgalmazó
üzlet.

A boltosok, korcsmárosok, szeszfőzők, haszonbérlők, mészárosok, szabók,
egyéb mesterséget űzők többnyire már helyhez kötöttek, s a bérleti idő leteltéig
nem mozdulnak az adott településről, így szervezett hitközségeket hoznak létre,
zsinagógákat építenek, külön temetőt nyitnak, s hit- és közösségi életük szervezé-
sére megtelepítik maguk között a rabbikat, metszőket, tanítókat, a közösségek
szervezőit, hit és nevelésbeli igényeinek a kielégítőit.

Mindezek mellett is magas az aránya még 1848-ban a kisebb-nagyobb körze-
tekben vándorolva megélhetésüket keresők száma. Nemcsak a 66 házaló, a 14 fu-
varos, a 17 festő, a 17 bőr- és tollfelvásárló, a 9 kofa és kupec volt szinte mindig
úton, faluról falura járt, vásárról vásárra szekerezett vagy gyalogolta 351 kereskedő
is, hogy adjon, vegyen, haszonra vagy megélhetésre tegyen szert. A mesterséget
űzők egy csoportja is rákényszerült erre. A szappanosok, gyertyamártók, szűcsök,

gubások, szabók is rendszeresen fel kellett keressék a mezővárosok vásárait, mert helyben nem mindig találtak elég megrendelőt.

Különleges világ a zsidóké. Szigorúan zárt közösségbe szerveződő, melyből kitörni, de melybe bejutni sem lehet tőlük idegen elemeknek. Ez a világ megbolydul minden vasárnap hajnalban, gyalog, szekéren, egyéb alkalmatosságon, tutajon, hajón, csónakon, uszályon nekilődül az utaknak, városoknak, vásároknak, falvaknak, mezővárosoknak, és bolyong péntek estig, lohol a haszon után, legyen az filléres vagy milliós nyereség.

Csak részben oka ennek a birtokbírhatástól való eltávolítás. Ismert tény, hogy a rendi társadalmak nemcsak Magyarországon, Európa minden államában eltűntek a zsidókat az ingatlanszerzéstől és birtoklástól. Ez is oka lehetett illetően mentalitásuk kialakulásának, pontosabban elmélyülésének, de a birtokszerzés lehetőségének megnyílása után sem törekedtek a zsidók a szántó-vető foglalkozás felé, mint ahogyan a kézműipari szakmák némelyike sem vonzotta őket. Kádárok, kerekgyártók, kovácsok, tetőfedők, kőművesek például alig-alig találhatók közöttük 1848 után sem.

Közösségi mentalitásukon, ideológiai, vallási okokon, a merev, nehezen oldódó hagyományokhoz és vallási kötelekhez való szigorú ragaszkodáson túl, keresve e sajátos mentalitás társadalmi okait, feltétlenül szólnunk kell a magyarországi polgárosodás sajátosságairól, mely lassú folyamat teremtett egy szükségletet, s ezt a szükségletet a presztizs-orientált nemességnél jobban meglovagolhatta a haszon-orientált zsidóság.

A 19. század elejének gabonakonjunktúrája által megérintett magyarság élet-színvonalra nőtt, igényei gyarapodtak, szükségletei kiterjedtebbek, fogyasztása bővült és differenciálódott. Ennek a szorító szükségletnek a kielégítésére hajlandó szervezetten, racionálisabban gazdálkodni, szorgalmasabban dolgozni, új gazdálkodási ismereteket és módszereket fokozatosan meghonosítani, nagyobb haszon fejében nemesi regáléinak árendálásait árveréseken versenyeztetni, olyan nemesi regálékat is magához ragadni és árendába bocsátani, amelyeket korábban megosztott a föld népével, s abból pénzhaszna nem, legfeljebb természetbeni jövedelme volt. A pénzhíányban szenvedő társadalom, különösen a nemesség azonban kapva kapott minden pénzjövödelmen, s az 1800-as évek elejétől élt boltnyitási-, halászati-, erdővelési-, nádlási-, malomtartási- és egyéb regáléjogainak kiadásával, pontosabban versenyeztetett árveréseken történő bérbeadásával. Növekedvén a fogyasztási igény, emelkedvén a kereskedelmi forgalom, a zsidók megsejtették e bérletekben rejlő haszonszerzési és megélhetési lehetőséget, és magukhoz váltották ezeket a bérleteket. Ennek köszönhető, hogy mind a korcsma, mind a bolt, mind a malomtartás, szeszfőzés, halászat és egyéb regáléjog az ő bérletükbe került Szabolcs megyében is. A kibérelt jogok gyakorlása azonnal haszonnal alapra helyeződött, aminek következtében megindult egy lassú tőkefelhalmozás, ugyanakkor felfakadtak a jobbágy-panaszok.

A kereskedelem és a haszonbérletek illetően összeszövődése meggyorsította a pénzforgalmat, gyarapította a tőkét a zsidó polgárság kezén, melyre az egyre inkább luxusfogyasztásra áttérő földbirtokosoknak, gazdagabb nemeseknek és arisztokratáknak volt szükségük. A kereskedelemről, korcsmák hasznából, egyéb árendákból csurgadozó fillérek forintokká gyűlve, uzsora kamatra adott hitel formájában szivárog vissza a nemesekhez, földbirtokosokhoz, elengedhetetlenül fontos kiadásai, presztizsköltségeik fedezésére. A zsidók azonban - kölcsönök kihelyezésekor - nem elégedtek meg a nemesi becsületszóval, mint biztosítékkal, hanem

törvényes biztosítékot, zálogot követeltek. Gyakori volt, hogy zálogba éppen a nemesi regáléjog gyakorlását kérték vagy kapták. Olykor filléres értékűnek tűnő regáléjogokat: pióca-fogás és forgalmazás, nádvágás, gyékény-hasznosítás, veszszóvágás, gubacsszedés, erdőllés jogát.

Nem volt regáléjog, nem volt mesterség, melynek gyakorlását megvetnék, lenéznék és rangjukhoz, presztízsükhöz méltatlannak találták volna, ha annak folytatása, gyakorlása nem ütközött vallási szokásaik parancsaiba.

Ők voltak azok, akik Szabolcs megyében is felismerték a társadalom életszínvonalának, szokásrendjének alakulásával, változásával előtérbe tolaakodó új igényeket. A dohányzás fokozatos elterjedésével, általánossá válásával nem csak a dohánykereskedelemben, a szivarka-készítésben, de a pipakészítésben, cserépipák égetésében is jeleskedtek. Azt is hamar belátták, hogy egy-két nemesi pipatorium készletének a gyarapítására nem építhetnek egzisztenciát, megélhetést, s tapasztalták, hogy a parasztnak, jobbágnak ilyes dolgokra csak néhány krajcár jut. Ezért tömegárúként égetik a kis cseréppipákat, s meggyfaszárral kínálják boltban, vásárban, házaló kereskedelmük során megvételre. De kielégítik a nemesi kivagyiságot is. Históriai, bibliai, mondabeli jeleneteket avagy éppen betyárlegendákat domborítanak a pipákra, módosabbak számára rézből vagy ezüsből, kupakkal is ellátják. Érthető, hogy nemes uraimék pénztárcája is megnyílik ilyen kínálatra.

Lesznek szabók, szücsök, tímárok, pékek, kalácssütők, női fodrászok, gyermamártók, csizmadiák, foltozó suszterek, vargák, szobafestők, varrónők, pecsenye-árusok, üvegesek, órásook, rézőntők, egy-kettő közülük még lakatos is, nagy ritkán bognár, ha a sors kényszere és szeszélye úgy hozza. A 2383 kereső foglalkozású zsidó közül 386 vallotta magát mesterséget űzőnek (16,2 %).

Vanak közöttük természetesen megfoghatatlan foglalkozást űzők, "ismeretlen foglalkozású" emberek is. Ezek bizonyára a frissen a vármegyébe érkezettek, akik még nem találták meg egzisztenciájukat. 148-an vannak ilyenek, a családfenntartók 6,21 %-a.

A fiatalabbak, a más megyéből vagy éppen Orosz-Lengyelországból érkezettek egy jelentős része napszámosként, cselédként, szolgaként, dajkaként vagy más kiségitőként teremtette elő mindennapi kenyerét. 181-en voltak ilyenek (7,39 %), szinte valamennyien régebben Szabolcsban lakó hitsorsosaik szolgálatában állottak. A módosabb haszonbérilők, kereskedők, kézművesek, olykor még a boltosok és korcsmárosok, méginkább a molnárok alkalmaztak hitsorsos társaik közül szolgáltót, cselédet. Többnyire idegen vármegyéből Szabolcsba vetődött fiatal lányt vagy férfit.

Feltűnő azonban, hogy amíg a kereskedelemnek nincs olyan ága, amelyikben jelentős számú zsidót ne találánánk, a mesterségek némelyike teljesen idegen tőlük. Az még érthető, hogy vallási okoból nem vállalkoznak a hentességre, de mintha teljesen ismeretlen lenne számukra a kőműves, ács, kerékgyártó, kovács, nádtető-készítő, gyékényszövő, vesszőfonó mesterség. A magyarság körében hagyományosan kedvelt szakmák közül asztalost találunk közöttük néhányat. Ennek több oka is lehet. Egyrészt az ács, kőműves szakma Szabolcsban 1848-ban még nem tartozott a legkeresettebb foglalkozások közé. A lakosok többsége kalákában építkezik. A templomok többségét a meghatározott vallású mesterek építik. Középületekre még alig van szükség. Másrészt ezekhez a mesterségekhez - ha magas szinten, jövedelmező módon akarja valaki űzni - hosszú-hosszú intézeti tanulásra van szükség. A zsidóknak ekkoriban még ez nem adatott meg, avagy nem is keresték ennek a módját. Kovácsok, kerékgyártók már az ő ideérkezésük előtt is szép

számmal voltak az uradalmakban. Ezek kielégítették a parasztság igényeit is. Így e szakmákban nem igen volt úr, amit betölthettek volna, s a konkurencia is nagy lehetett. Másrészt oka lehetett ennek az is, hogy az említett szakmák üzéséhez viszonylag nagyobb összegű beruházásra volt szükség a műhely és a szerszámok biztosításához, melyek viszonylag lassan térültek meg. A kereskedelemben és az uzsorahitelben gyorsabb volt a pénzforgás, nagyobb a haszon. Bámi lett légyen is az oka, az említett szakmákban - legalábbis Szabolcs megyében - nem jeleskedtek a zsidók.

Mindezek után érdemes a zsidó polgárok foglalkozási struktúráját regionális és falurendes keretek között is áttekinteni.

A SZABOLCS MEGYEI ZSIDÓK FOGLALKOZÁSI MEGOSZLÁSA RÉGIÓNKÉNT ÉS FALVANKÉNT 1848-BAN

A regionális és azon belül a közsésoros, foglalkozási tagoltságot is feltüntető táblázatunk külön is felhívja a figyelmünket egy-egy nagyobb zsidóközösségre, annak foglalkozásbeli tagoltságára, sokszínűségére (2. táblázat). Nyírbátorban, Kisvárdán, Balkányban, Nagykállóban, Tiszalókon, Földesen, Nádudvaron és bizonyára Ujfehértón is, a társadalmi munkamegosztás széles skálájával állunk szemben minden közösségben, mégsem teljes skálával. Tarka a mesterséget űzők szerepe épp úgy, mint a haszonbérletké és a kereskedőké, és e nagyobb közösségekben a kor kívánalmai szerint szinte teljes a zsidó értelmiség tablója is. E közösségeknek van rabbijuk, metszőjük, egyházfi áll a szolgálatukban, orvos, bába, olykor még zsidó kántor is találhatik, de a legmagasabb számú a tanítói értelmiség. Itt, ezeken a helyeken tömörülnek össze a napszámosok, cselédek is. A leggazdagabbak és a legszegényebbek már-már osztálynyi távolságra állnak egymástól. Csak a közös vallás köti össze őket, illetve a vallás rájuk parancsolta szigorú etika. Ez a tény újabb, a zsidó társadalomra jellemző mozzanatra figyelmeztet bennünket. Megfelelő számú háztartás együttlélése során, idegenben, jognélküli állapotokban, a rendi tagozódásból kirekesztetten, abba nem is vágyakozva, létrehoznak egy mikro társadalmi közösséget, benne egy polgári értelemben vett teljes struktúráját, mely csak foglalkozásilag csonka. Teljesen hiányzik, vagy nagyon elenyésző az élelemtermelő, szántó-vető rétegük, a parasztságuk. Vallási eredetű erkölcsi szigor mellett összekovácsolta őket a kirekesztettség tudata, és e kirekesztettség felvállalása. Ebből eredően érzékenyebbek, szenzibilisebbek a környezetüknél, amiből fel-fakad a védekezés erős parancsa, az önsajnálát és önsajnálattás, ami párosul a kiválasztottság tudatával és pszichológiai elmélyítésével. Így egy zárt kultúrájú, többezer éves elhivatottság-érzés és kiválasztottság-tudat táplálta és kikényszerítette mentelítást vesznek, öltönek magukra, és saját törvényeik szabta módon viszonynak a külvilághoz, a számukra legalább annyira idegen külső társadalomhoz, amennyire idegennek tekinti az őket.

Foglalkozási struktúrájukat tekintve, polgárosodottabbnak kellene őket tekintenünk, mint az őket környező "tengernyi magyarságot", de önmagában megfontolásra int az a tény, hogy megjelenésük, különállásukat hangsúlyozó életmódjuk, viselkedésük, ruházódásuk mellett is, csak egy polgárosodó magyar agrártársadalom kiegészítő részeként van helyük és szerepük az országban. A polgárosodó magyar agrártársadalom fogyasztói igényének megnövekedése tudja csak eltartani, megélhetéshez juttatni őket olyan számban, amennyien megjelennek Szabolcs megyében és az ország más régióiban is az 1800-as évek elejétől.

2. táblázat. A zsidó lakosság foglalkozási tagoltsága (1848)

Község	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31			
<i>I. Tiszaoldal</i>																																		
Bácsaranyos				1				1												2	1													
Benk				1			1																											
Tiszabездéd		1	3	6			2	1	1		5					2			1	7	3								7		6			
Cserespeskenéz							1				1									2														
Eperjeske				2			1	2											1	1										2				
Gyüre			2	1	2	1	1	5	3		1								1	6	2					4		1						
Jéke							1																											
Kisvarsány			1	4	2	1					5																			2				
Kopócsapáti																																		
Nyírlövő			1			1																												
Ladány-Órmező			2	1		10		2	1		2																							
Rabbi	1																																	
Egyházi, metsző stb.																																		
Tanító																																		
Haszonbérlet, árendás																																		
Boltos, vegyes ker., szatócs																																		
Korcsmáros																																		
Szeszfőző																																		
Szabó																																		
Mészáros																																		
Suszter																																		
Napszámos, cseléd, szolgáló																																		
Házaló																																		
Sáfár																																		
Fuvaros																																		
Festő																																		
Varrónó																																		
Üveges																																		
Szappanos																																		
Speciális cikkel kereskedik																																		
Csak „kereskedő”																																		
Gazdálkodó																																		
Bőr-, tollgyűjtő																																		
Orvos																																		
Bába																																		
Tanuló																																		
Kupec, kofa																																		
Gubás																																		
Szűcs																																		
Gyertyamártó																																		
Egyéb mesterség																																		
Ismeretlen foglalkozású																																		

2. táblázat folytatása

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31			
Lövőpetri			1	5	2																													
Mándok		1	1	1	2	2	2	2	1	2	5			1	1	1					1					3		5				1	2	
Mogyorós			1	1	1	2	1				2										1											1		
Nagyvarsány					2	1																												
Tornyospálca	1		2		1	3			1	2					1						4													
Pap			1	1		3							1								2													
Tiszaszentmárton						2														1	1													
Zsurk				1			1	1													1												1	
Összesen:	1	2	15	25	10	32	16	10	4	2	23		8	1	2	3				4	30	7				3	4	5			13	11		
<i>II. Erdőhát</i>																																		
Ágtelek						1																											1	
Eszeny						1																3												
Szalóka																																		
Összesen:						2															3												1	
<i>III. Nyírség</i>																																		
Anarcs				2			2																											
Szabolcsbáka				2	3	3			1												5	1											1	
Gemzse		1		4	2		3	2		2					1						1	8					1	1	1					
Gyulaháza		1	1	4		2		1													1	3											1	
Nyírkarász		1	1	4	1	2	1	1			1				1							9											1	
Napkor		1	1	2	6	1									1							1												
Székely						2																												
Nyírtas		2	1	5	9	3	1	2		1	2				2							7												
Nyírtét				2	1	1				1	2																							1
Balkány	1	1	6	3	9	2	1	10	2	3	7		2		1		1	2			39	1		1	1	10						3		
Biri					1	3					2										1													
Nyírgelse		1	1	1		7		4	1		1										14													
Geszteréd			1	1	1	2	2				2										2													

2. táblázat folytatása

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31		
Hugyaj			1	1		3					3																						
Kiskálló				2		2		3			2														1		1			1			
Nyírmihálydi		1		7		3	1	1		1	2		1								8												
Nagykálló	4	4	2	6	14	5		16							1					25	3	14	2		1	1	1		1	17	1		
Nyíradony				1		2				2	1		1								5												
Szakoly			1	4	2	1					4										2											2	
Berkesz							1																										
Nyíregyháza		1					1	1	1							1					4	3									3		
Oros			1	3	3	4		1			2																						
Nyírpazony		1	2	5				3		1											5												
Sényő				4							1																						
Nyírtura		1	1	7	2	2		2			1		2								2										2		
Apagy	1	1		4	3			3			3		1	3							2	7									1		
Bakta		1		1		1		1		1											1			1			1	1					
Nyírbátor		1	1	3	5	6		4		1		4			1	2			2			1	2			1	1	1		4			
Nyírbétek																																	
Besenyőd				1		1		1																									
Nyírbogát			1	5	3	3		1	1		2	8			1							5						1		1			
Encsencs																																	
Ór		1	2		2	2		1		1	3	1								9		2								1			
Nyírgyulaj																																	
Nyírvásáros					5	2	1							1	1															2			
Nyírbrony			1		3	2															1	1	7										
Kállósemjén		1	1	2	1	4	2					1	1									2			1								
Nyírkércs			1	1	1																	1										1	
Kisléta				1	4	1	1					2													1								
Laskod					1																	4								2	1		
Levelek			1		1	1	1																						1	2			
Lórántháza																																	
Nyírmada	1	1	5	7	2	4		3		2											7	1							1	2	10		

2. táblázat folytatása

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
Ófehértó		1	2	1		3				1			1								1									1	5
Petneháza					1		2	2												2		6					1		1	5	
Nyírpilis																															
Piricse																															
Máriapócs		1	1		5			4	2		3	4	1	3	1					5	3	4					1	1		2	
Pócspetri				1	3	2														1		1						1	1		
Ramocsaháza		1			2	5			1	1											5	4									
Vaja			2	5	1	2		2					1							3									1	2	
Bököny		2	3	6	4	3		2	1		3									1	7			1						7	
Magy		1				4															2									1	
Pusztadobos			1	3		3	1			1																				1	4
Összesen:	7	28	42		96	97	27	71	10	17	49	20	12	9	9	4	1	5	31	143	78	14	6	2	13	11	7	5	4	57	61
<i>IV. Rétköz</i>																															
Ajak						3															1										
Rétközberencs						1															1										
Dombrád						1															7										
Döge		1	1	2	2	1		2	1		1			1						5		2					2				4
Kékcse				2		1	1						1																		
Kisvárd	2	4	12	2		6	1	22	1	20	35	2					1	3	10	34	1			8		1	1		23	8	
Komoró						2	1					1									1								1	1	
Tizsakanyár			1	1							1																				
Fényeslitke		1	2	3	1		1		1		2									1	6										
Óntelek				1																	2	1									
Pátroha		1				1		1				2									6										
Tuzsér							1							2							1	2							1	3	
Szabolcsveresmart						2															2				1				1	3	
Tiszabercel	1	1	3	1	5	3		3	1	1	8									8		1							3	2	
Beszterec				1																											
Nyírbogdány				4	9	3		3			2		4							3	3								2	1	

2. táblázat folytatása

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
Búj	1	1	4	10	6	3		2	1		8									1		1									4
Demecser		1		6	1	4					1		1	1						2	4					1					
Gáva	1	1	1	4	4	4	3	3	1						1														1	4	
Gégény				2	1	2									1						7									2	
Nagyhalász			1	4	3	1			1		4									2					1					1	
Ibrány		1		4	2	2		1	1			1	1							3									2	2	
Kék			1	3		3														4	3					1					
Kemecse	1			2	5	2		1		1	10	1			1						17								1	1	
Kótaj		1			4	3		1	1		5									5		2				1			5	1	
Vasmegyer				2				1				2									2	2									
Paszab					1	2					1																			1	
Tiszarád		1	1	4							1										2										
Vencsellő					3	5		1					1																	1	
Rohod				3				2							2						1									5	
Összesen:	6	14	27	61	47	55	8	43	9	22	79	9	8	4	5		1	3	45	100	10	1			10	1	5	1		39	41
V.																															
Szabolcsi Mezőség																															
Újfehértó																															
Balsa		1		1		3		1	1			3	1																	2	
Tiszaabőd				2	4	5					3										2								1		
Tiszadada		1	1	6		1		3			2								3								1		2		
Tiszadob		1			1	2					2									1									1	2	
Tiszaeszlár		1			1		1		2												3								2		
Tiszalök	1	2	7	5	13	6		4			19								1	6				1				1	3	16	
Tiszanagyfalu		1		1		2	2				1		1						1		1					1				1	
Polgár		1		1	2	5						5	1									1									
Rakamaz				1	2	1															1										
Szabolcs				1		1		1	1			1																			
Szentmihály	1	2	2		7	6		3	3											2									4	4	
Timár					1	1																								2	

2. táblázat folytatása

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	
Összesen:	2	10	10	18	31	33	3	12	7		27	9	3			1				8	9	4	1			1		1	1	13	27	
<i>VI. Sziget</i>																																
Kenézlő				1																												
Viss				4		5																										
Zalkod				1	1	1																										
Összesen:				6	1	6																										
<i>VII. Taktaköz</i>																																
Taktabáj				1																												
Csobaj					1				1			1										1								1		
Prügy		1		2	1	1			1			1	1									3										
Tiszatardos																					1											
Taktakenéz				1		1																										
Tiszaladány					1	2																										
Összesen:		1		4	3	6			2			1	2								1	4								1		
<i>VIII. Hortobágy</i>																																
–mellék																																
Tiszacsege																																
Egyek																																
Földes	1	2	1		6	1		3	3	2		20									1					1	1		1	1		
Nádudvar	1	1	6	1	8	4		7			3	4			1					1	64								4	8		
Püspökladány				4	2							3	1		1					2									2			
Sáp					2	2	1																									
Hajdúszovát					1	2																	1									
Téglás																																
Balmazújváros																																
Tetétlen			1	1	1																											
Összesen:	2	3	8	6	20	9	1	10	3	2	3	27	1		1	1				3	65	1			1	1			1	7	8	

Nehéz áttörni, megérteni ezt a zárt világot. Szellemileg, kulturálisan önellátásra rendezkedett be. Megjelenésükkor a nyelvi asszimiláció gyorsan lezajlik körükben, mert foglalkozásuk megélhetést teremtő társadalmi tevékenységük csak a falvak, mezővárosi közösségek nyelvének elsajátításával végezhető.

Műveltségük, ha nem is magasabbrendű, mint a paraszti, népi kultúra, de mindenképpen más minőségű, az írásbeliséghez, az Ótestamentumhoz és a mózesi tízparancsolathoz szigorúbban kötött, de ez csak a közösségen belül, egymáshoz való viszonyukban kötelezi őket. Idegenségüket nemcsak az őket körülvevő társadalom érzékelteti velük, ők maguk is idegenek akarnak maradni, elkülönülten akarnak élni. Öltözködési szokásaikban, hajviseletükben, rituális tisztálkodási szokásukban ha különböznek is másoktól, ez még nem lenne elengedő ok a társas kapcsolatok, barátságok kiépítésére a társadalom nem zsidó tagjaival. Annál elválasztóbbak az egyházi parancsokkal körbezárt étkezési szokások. Majdhogynem úgy kell fogalmaznom, hogy szigorú egyházi parancs tiltja őket másokkal, nem zsidó vallásúakkal szorosabb emberi kapcsolatot, mondjuk barátságot teremteni. Vallási törvény tiltja számukra a nem zsidókkal való összeházasodást, mint ahogyan az Újtestamentumon felnövekedett magyarságot tiltja az állami törvény a zsidókkal való házasságtól. De barátkozni sem barátkozhatnak, össze sem járhatnak, közös asztalhoz sem ülhetnek. Disznótorban, keresztelőn, lakodalomban, kártyapartin, vadászaton, délutáni zsúron, megyebálon, községi mulatságon, fosztókában, fonókában, korcsmában nem ülhetnek egy asztalhoz, nem lehetnek a magyarok vendégei, mert környezetük étkezési, italozási szokásai "tisztátalanok" az ő számukra. Ilyen jellegű szabályaik, etikai parancsai annyira szigorúak, hogy az ezen való változtatás kényszere, a környezet követelményeinek való halovány engedmény is vallási szakadást, hosszú ideig együtt élő közösségek szétszakadását idézi elő, mint például Nagykállóban, ahol az 1830-as évek elején a neológ eszmékkel és életvitellel elégedetlen ortodoxok elhagyták a mezővárost, s inkább kiköltöztek tömegesen Balkányba, semmint vállalták volna Jahve ötezer évnél idősebb parancsainak a megsértését.

A hitközséget a rabbik irányították, étkezési, névadási, körülmetélési szokásaikat a metszők, egyházi gondnokok külön csoportja segítette megőrizni. Az ifjakat pedig a tanítók eléggé népes serege készítette fel az életre, főleg egy zárt, feltörhetetlen és a szorításaiból csak nehezen engedő, megújulni nem akaró hitvilág évezredekre visszamenő kötelmeire.

Szabolcs megyében 546-547 lélekre jutott a zsidók körében egy-egy rabbi, 169-170 lélekre egy-egy házfő, metsző vagy kántor, és 96-97 lélekre egy-egy tanító. Ez a viszonylag magas számú egyházi értelmiség szigorúan közvetítette a lakosok felé a Mózes óta nem változó egyházi parancsokat, szigorúan ügyelt a közösségi tudat fenntartására, minden idegen hitbéli hatás elszigetelésére, a zsidóság kulturális, vallási, eszmei és életmódbeli különállásának megőrzésére. Ebből adódóan az adok-veszek, hitelezek, kamatotbehajtok sivár és humanistának, emberközpontúnak aligha mondható kapcsolaton túl alig-alig fűzte valami a megye, egy-egy község lakosságához, közösségi céljaihoz a zsidóságot. Legalábbis 1848-ig szinte semmi. Ennek a különállásnak a következményei aligha pozitívak mindenben. Polgárosító, haszonzérő mentalitásával úgy volt jelen a megye társadalmában a zsidóság, hogy gazdasági tevékenységén túlmenően semmi kapcsolat nem fűzte a társadalom többi tagjaihoz. Elkülönültségében, önmagába zárkózottságában egy olyan jelenséget hordozott, ami inkább taszította az embereket, semmint példaadó vonzásával követésre ösztönzött volna. Ezért még a polgárosodás útjára lépő pa-

rasztság és volt nemesség sem találhatott a zsidó közösségekben természetes szövetségest, mert mentalitását, haszonelvűségét nem tehetette vonzóvá a nem zsidó közösségek számára. Márpedig ha elfogadjuk, hogy a történelmi és hétköznapi létezés bármennyire is determinált gazdaságilag, a gazdaságon kívüli eszméknek, ideológiáknak, viselkedési módoknak, szokásoknak, kultúráknak, hiteknek és milió egyéb összetevőnek és eredőnek van hatása az életre, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy ez a féle különállás éppen taszíthatta a polgárosodástól a társadalom széles rétegeit. Ugyanakkor felerősített és táplált mindenféle konzervatív ideológiát, mint a polgárosodás fékezőjét.

Mindez nem vádaskodás, csak ténymegállapítás, kutatása annak, hogy miért olyan sajtószerű a magyarországi, s benne a Szabolcs megyei lakosság polgárosodása. Szabolcs megye társadalmá három nagy, egymástól elhatárolódó tömbben indult meg apolgárosodás felé, a rendi akadályok forradalommal történt elhárítása után. E három tömb egyike a nemesség, melynek felső rétege az árutermelő birtok megszervezésével, az infrastruktúra, főleg a vasút kiépítésével és a vízbályaózással, ár- és belvízrendezéssel kapcsolatos tevékenységbe kapcsolódva törekedett polgárosodni. A kisnemesi rétegek a közhatalokat célozták meg, s a dzsentriesedés "édes-bús", romantikus és álommal teliszótt útját járták, míg nagyobbik részük a parasztságba olvadt, vagy lunpenesedett.

A másik út a parasztságé, jobbagyságé volt. Ez a faluhoz, a földhöz, a szántás-vetéshez kötött út volt, és hatalmas földéhséget szült. Mivel 3-4 évtizednyi verítékes küzdelem bizonyította, hogy a földhöz igazán nem vezet út a parasztság, cselédség számára, sokan vették hát a vándorbotot, és szerencsét próbáltak Amerikában.

Külön utat járt a polgárosodás terén a zsidóság. Szabolcs megyében, de az országban is az övék a tőkésedés útja volt. Kereskedelem, ipar, méginkább a hitelélet a kezükbe került. Szabolcsban a dualizmus korában mindvégig az ő kezükön volt a kereskedelem és a hitelélet, szinte kizárólagossággal. Csupa mozgó tőke, mely a családdal együtt mozdítható Nagyvárad, Pest, Miskolc, Kassa, Szolnok, Debrecen, de főleg Pest és Pest irányába. Mindig a nagyobb városok, a nagyobb hasznot, több érvényesülési lehetőséget kínáló urbanizáció irányába. Mozdult is, itt hagyva Szabolcs megyét beruházások, ipar és korszerű infrastruktúra nélkül.

Ezek a fent vázolt utak még látszólagosan sem egészítették ki egymást, csak itt-ott keresztelték egy-egy árverezés, csődeljárás során. Az apró kereszteszódések, ütközések aztán robbanássá halmozódtak 1882-ben Tiszaeszláron, ahol a még gyermek cselédlány Solymosi Eszter ürügyén bekövetkezett a detonáció.

Vizsgálni kell ennek a detonációnak a társadalmi, társadalomlélektani okait, gazdasági eredőit, életmódbeli okait, de kár lenne ismételt vádaskodással bármelyik részről elszabadítani az indulatokat. Kár lenne újabb antiszemitizmust szítani, és kár lenne a magyarországot is egyértelmű és gátlástalan antiszemitizmussal vádolni. A kapitalizálódás, a polgárosodás folyamata, az új, liberális értékrend meghonosítása, a demokrácia felé nyitás sehol a világon nem volt zavarmentes esemény. Az antiszemitizmus sem kizárólagosan magyarországi jelenség. A Magyarországnál jelentősebb mértékben polgárosultabb Csehországban, Polnán, mai Havíckuv Brod mellett 1899-ben zajlott egy vérvád-ügy, de az antiszemitizmus fellángolása indította és mérgeztette el Franciaországban 1892-től a Dreyfus ügyet is. Társadalomlélektani, ideológiai, társadalmi küzdelmek egymásratorlóadásakor gyakran fakadnak fel irracionális társadalmi indulatok, melyek az utókor társadalmá előtt érthetelennek tünnek, s amelyek a történetírás hagyományos forrásbázisán

nehezen magyarázhatók, még kevésbé érthetők. Ezen perek, társadalmi detonációk és irracionális folyamatok közé tartozik a tiszzaeszlári vérvád is. Okaira, indítékaira a választ akkor is illik történetírásunknak keresni, ha az elfogulatlan magyarázatot nehéz, vagy nem is sikerül véglegesen megtalálni. Erre tettem kísérletet ebben a történelmi-, társadalmi vázlatban, mely a per lokális környezetét hivatott adalékokkal körbebástyázni. *Szándékom nem volt több, mint adalékok szolgáltatása a "nagy-pör" megértéséhez, tanulmányozásához és majdani reális értékeléséhez.* Nem tagadom azt sem, hogy szándékom szerint hozzá szerettem volna járulni a kétoldalú szembenézéshez, a vádaskodások és önsajnálkozások közepette éppen most, amikor újra feltörnek társadalmunkban az indulatok, megfogalmazódnak mindkét oldalról a vádak. A magyarság körében mintha újra lábra kapna az antiszemitizmus, a zsidóság körében pedig a történelmi indíttatású önsajnálát és a magyarság elleni indokolatlan vádaskodás. Az öntisztázás és öntisztulás nehéz és gyötrő folyamata nélkül a lappangó indulatok ismételt feltörhetnek, és fokozhatják azt a káoszt, mely útját állhatja annak a társadalmi, jogi és eszmei törekvésnek, melynek végcélja a demokrácia megteremtése. Senki előtt nem titok, hogy a történelem gyakran használ véres módszereket céljai megvalósítására, mégis úgy hiszem, hogy ha a társadalom felvértezi magát igazságokkal, tisztánlátással, az események és folyamatok elviseléséhez, irányításához szükséges türelemmel, nemcsak oktalan indulatokat, de sok-sok fegyverropogást is megspórolhat, s az indulatok "lecsillapultával" kiküzdheti a maga számára a mindenki iránt türelmes demokráciát. A demokrácia pedig az emberiség történetének mindmáig olyan egyetlen kerete, melyben egyén és közösség, polgár és nemzet leginkább védekezhet az erőszak és a terror ellen.

JEGYZETEK

1. Mindezekre: Eötvös Károly: A nagy per, mely ezeréve folyik s még nincs vége. Bp. 1984., Sándor Iván: A nagy per iratal. Tudósítás a tiszzaeszlári pör körülményeiről. Bp. 1983., Lásd még, Tisza-Eszlár. (Napi értesítő) A tiszta-eszlári bűnper végtárgyalása alkalmából, gyorsírói felvétel nyomán kiadja a "Nyírvidek" szerkesztősége. A szerkesztésért felelős: Jóba Elek. Nyíregyháza, 1983. június 19-1983. augusztus 3., Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-Tanulmányok. Regionális sorozat 3. Bp. 1985., Zsidókérdés -- asszimiláció -- antiszemitizmus. Sajtó alá rendezte: Hanák Péter. Bp. 1984., Mikszáth Kálmán: Összes Művei. 66. k. Bp. 1972.
2. 1848 márciusában Pozsonyban és Székesfehérvárott volt nagyobb arányú zsidó-ellenesség, melynek elfajulását részben a forradalmi vagy országgyűlési ifjak akadályozták meg, részben pedig Pulszky Ferencnek katonai hatalommal kellett megvédenie a székesfehérvári zsidókat. Pesten 1848 áprilisában, a nemzetőrség szervezése során robbant ki antiszemita zavargás.
3. Szemere Bertalan belügyminiszter a rendeletéhez mellékelte egy táblázatot is, amely szerint az összeírást végezni kellett minden vármegyében és városban. E táblázat a zsidó polgár neve mellett "rákérdezett" annak életkorára, születési helyére, ezen belül az országra és a községre, településre. A külföldi születésűtől érdeklődött a letelepedési engedélyéről, s ha ilyen nem volt az illetőnek, be kellett vallania, mikortól lakik Magyarországon, illetve abban a községben, ahol összeírták. Minden nagykorú személynek fel kellett tünteni a "kereseti módját", az illető "magaviseletét", s végül az összeíró tehetette meg a saját megjegyzéseit".
4. A belügyminiszteri rendeletben szereplő "hatósági engedély" tulajdonképpen már a polgári közigazgatás előre vetített szóhasználatát. Ilyet 1848-ban legfeljebb a szabad királyi városokban és a rendezett tanácsú mezővárosokban mutathatott fel az összeírt zsidó személy. A vármegyék községeiben, földesúri mezővárosokban a földesúr volt a "hatóság", tehát a zsidók letelepedését engedélyező "szerv". Az engedély a legtöbb esetben szóbeli volt. A zsidók tartózkodását legalizálta, ha ne-

mesi földön, telken, funduson laktak, és kijelentették, hogy a földesúr engedélyével tartózkodnak ott. Szabolcs megyében egyébként minden megkérdezett személy a "földesúr engedelméből" lakott.

5. Lásd a 4. sz. jegyzetet.
6. Szemere rendelete 1261/B. szám alatt 1848. május 13-án kelt. A rendelet miniszter által aláírt példánya a Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltárban (a továbbiakban: SZ-SZMLt.) IV.B. 102. 5.d. 48. csomó 635. db. alatt található.
7. A megnevezett összeírók névalírásával szórványosan találkozunk egy-egy összeírási íven.
8. A szabolcsi zsidók összeírása 1848-ból. SZ-SZMLt. IV. B. 102.
9. Huguaj (ma: Érpatak) összeírására maguk az összeírók vezették rá az összeírás körülményeit.
10. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. I-IV. Pest, 1851. Fényes számos adatát Ludovicus Nagy-tól kölcsönözte. Lásd: Ludovicus Nagy: Notitiae politico-Geographico statisticae Inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum... Buda, 1826.
11. Hársfalvi Péter: Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII-XIX. században Bp. 1982.
12. A népességmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900. VI-VIII. kötetek. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1979-1984.
13. Ahol a községi összeírások hiányoztak, Fényes Elek adatait kértem kölcsön. A Nyírjákóhoz tartozó Iklódpusztán 4 háztartásban összesen 24 zsidó lakos élt 1848-ban. A Nyíradonyhoz tartozó Tamási pusztán 1 családban 7 ember, Mártonfalván 1 családban 6 ember, Kisbágonon 1 családban 5 ember, Asszonyrészen 3 háztartásban 7 ember élt. A Nyírbogáthoz tartozó Szalmadon 8 háztartásban 35 ember élt.
14. Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847.
15. A zsidók történetének tárgyilagos szemléletű bemutatása Magyarországon először Randolph L. Braham: A magyar holocaust I-II. című munkájában található. I-II. k. Gondolat Kiadó, Budapest, Blackburn International Incorporation Wilmington. 1988.
16. Lásd a 4. számú jegyzetet.
17. Az 1836-os adatsor a 12. jegyzetben szereplő kiadványból való.
18. Az összeírásban szereplő "mészárosok" nem a hitközség számára kóser vágást végző mesterek, hanem a földesuraktól a mészárszéket bérlő zsidókat jelzi. Hentes (sertésvágó nincs közöttük).
19. A "speciális kereskedők" már csak egy cikkel - fával, dohánnyal borral, szővettel stb. kereskednek, tehát nem "specerájosok".

CONTRIBUTIONS TO THE SOCIAL POSITION OF JEWS IN SZABOLCS COUNTY, 1848

Péter Takács

In the present paper data from a 1848 survey for Szabolcs county are analysed. Then - in response to increased antisemitism - the Minister of the Interior ordered a conscription of Jews. In addition to the number of households and families, the age, place of birth, occupation, income, behaviour etc. of each member of family were recorded. The survey affected almost 10 000 Jews.

Jewery in Szabolcs county formed a particular group not only by their faith and traditional life-styles, but also by occupation. While 90 per cent of other inhabitants of the country worked in agriculture, this proportion was only 4 per cent for Jews. The widest-spread occupation was trading and industrial employment. In bourgeois development, Jews covered a path different from Hungarians: they became part of the bourgeoisie more rapidly and intensively, while gentry strata oriented towards public offices and peasants towards agricultural activities (or emigrated).

EGYLETEK, EGYESÜLETEK A JÁSZSÁGBAN (1867-1900)

Balla Ferenc - Wirth István *

1. Bevezetés

Hazánkban napjainkban határozott törekvéssé vált a modernizációs folyamat kibontakoztatása, felgyorsítása. A folyamat sikeressége érdekében a gazdasági szerkezet átalakításán kívül az állami és politikai intézményrendszer átforgalmazása is elengedhetetlen, amelynek fontos mozzanata a közéleti demokratizmus kiszélesítése. Jelentős szerepet kapnak az úgynevezett *ön szervező módon létrejött társulások, egyesülések*. Ezek a közösségek a lényegét tekintve kialakult, de szerkezetében változó állami, politikai berendezkedés funkcionálását elősegítik, hézagait kipótolják.

A közelmúltban megélnéül az érdeklődés újkori történelmünk egyik legnagyobb szabású, talán legsikeresebb "modernizációs periódusa", a dualizmus kora iránt. Az 1867 utáni évek lehetőséget teremtettek a "polgári nyilvánosság" számára, a polgári alkotmányos viszonyok teljesebbé váltak. A sajtó és gyülekezési szabadság törvénybe iktatásán túl létrejöttek a különféle gazdasági, érdekképviseleti, tudományos, kulturális, szakmai testületek és a társadalmi egyesületek, körök, kaszinók is.¹

A vizsgált korszakban világnézeti alapon alakult pártok nem léteztek. A pártállást a kiegyezés tényéhez, mikéntjéhez való viszonyulás jelentette az egyének és a közösségek számára egyaránt. A pártokat szervezeti szempontból a parlamenti képviselők csoportjai, klubjai alkották, társadalmi összetételük heterogén volt. Valamennyi kormányképes pártban a jómódú középbirtokosság, a politikailag aktív arisztokrácia, az egyre tökéreőbb polgári elemek és az értelmiség elitje játszottak vezető szerepet.²

A pártok összefüggő országos hálózattal nem rendelkeztek, viszont támaszkodtak a helyi társadalmi egyesületek széles körére, úri polgári kaszinókra, gazdakörökre stb. Az egyesületek tagsága esetleg megosztott pártállás szerint, de többnyire tekintélyes, hangadó személyiségek köré csoportosult. Így általában egységesen támogatták - választások alkalmával - valamelyik pártot. Tehát a különböző kisközösségek, egyesületek, egyletek a kialakulóban lévő polgári politikai rendszer még hiányzó mechanizmusát pótolták.

A megpezdülő gazdasági élet, az iparosodás létrehozta a vidéki városok zömében is a hitelintézeteket, a gazdasági ismereteket közvetítő iskolákat és egyéb közintézményeket. Ennek köszönhető, hogy a hihetetlenül dinamikus fejlődő főváros mellett vidéken is, főként az Alföld településein megélnéül az egyesületi élet.³

Az alföldi régió belül *elkülöníthető tájegységet alkot a Jászság*, ezen a területen a XVIII. század közepétől nem érvényesültek az országosan jellemző feudális

* Balla Ferenc és Dr. Wirth István, főiskolai adjunktusok, Jászberényi Tanítóképző Főiskola

kötöttségek. Ez a sajátos jászsági különállás, ami a redemptióból fakadt, az orszá-
gostól eltérő birtokviszonyokat és társadalmi tagozódást hozott létre.⁴

Kutatásaink során azt vizsgáltuk, hogy a kiegyezés után megélnékülő kapita-
lista fejlődés - melynek nem a fő sodra érte e területet - és a szívosan továbbélő,
főként a jászkun múltból táplálkozó hagyományok hogyan hatottak a közösségi élet
színtereire.

1867-től 1876-ig lényegében továbbra is érintetlenül maradt a jászkun közigaz-
gatási, törvényhatósági és közjogi szerkezet, a redemptus középirtokosság még
sehol sem vált külön a városoktól, községektől. Komoly előkészületek után csak
1867 májusában választották meg a városi és községi hatóságok tisztségviselőit.⁵

1867 májusában a Jászságban is nagy vitákat váltott ki az a törvényjavaslat,
"melyet a kormány Erdély, a városi és némely köztörvényhatósági területek rende-
zése tárgyában a ház asztalára tett."⁶ Ez a törvényjavaslat a királyi mentesítés után
1876. XXXIII. törvénycikként vált hatályossá, amely megszüntette a vármegyéken
kívüli közigazgatási törvényhatóságok különállását. A kerületi igazgatás felszámolá-
sát a jászok még hosszú ideig sérelmesnek tartották, s politikai életükben fontos
szerepet töltött be az ellene való küzdelem.

Jászágban a továbbiakban, a közigazgatási változásokat is figyelembe véve,
az egykori hármaskerületek jászkerület részét értjük. A későbbiekben igazgatási-
lag a területhez kapcsolódó községek adatait csak a jász községekkel kapcsolat-
ban dolgoztuk fel. Figyelemmel kísértük azonban az önálló községgé váló kirajzá-
sokat abban az esetben, ha közigazgatásilag a jász települések tömbjében marad-
tak (pl. Jászszentandrás). Célkitűzésünk az volt, hogy ezen a sajátos rétegződésű
területen vizsgáljuk az egyesületi élet kiépülését, fejlődését, jellegzetességeit.

2. Az egyesületek, egyesületek megalakulása a Jászságban

A Jászságban csakúgy, mint az alföldi mezővárosok többségében a vizsgált
időszakban a következő egyesületek jöttek létre:

- *Gazdasági jellegű társulások* főként a tőkés átalakulást gátló tőkehiány meg-
szüntetése érdekében szerveződtek, hiányzó állami intézményeket pótolva, am-
lyek kiépülése után szükségszerűen megszűntették működésüket.

- *A segélyező egyesületek* a szociális feszültségek tompítására alakultak, többnyire
felekezeti alapon.

- *A szakmai egyesületek* - természetesen nem a munkásmozgalom történetéből
ismert szakszervezetekről van szó - egy-egy foglalkozási ág vagy szorosan összefü-
gő foglalkozások szakmai közvéleményt formáló közösségei (pl. orvosok, gyógy-
szerészek, néptanítók stb.).

- *A közművelődési egyesületek* a reformkori előzmények után elsősorban népnep-
velési céllal jöttek létre (népoktatási körök, önképző körök stb.).

- *A felekezeti jellegű egyesületek* célul tűzték ki a hitélet élénkítését és az egyházi
pozíciók megőrzését.

- *Tűzoltó és sport egyesületek* egyrészt vagyon- és városvédelmet láttak el, más-
részt a polgári életforma megjelenésével a szabadidő eltöltését szolgálták.

E tipizálás nem kezelhető mereven, hiszen a felsorolt típusok jellegében, funk-
cióiban sok átfedés és azonosság is található. Másrészt a társadalmi érintkezés
színterei inkább rétegspecifikusak (pl. úri, polgári kaszinók, iparosok köre), így nem
sorolhatók be a fenti kategóriákba.

Az egyesület, egylet fogalmakat a jogalkotás csak nagyon tágan határolta körül. *Egyesület*, a korabeli jog felfogása szerint olyan állandó alakulat, amelyet több természetes vagy jogi személy hoz létre közös célok közös erővel történő megvalósítására. Az egyesület szóval azonos értelemben használható a társulat és az egylet kifejezés is.

Az egyesületek felosztása jogi szempontból:

1. kereskedelmi egyesületek (részvénytársaságok, szövetkezetek),
2. külön szabályozott egyesületek (pl. ipartestületek),
3. egyéb közönséges egyesületek.

Az egyesületek egységes törvényi szabályozása az egész vizsgált időszak alatt nem jött létre. A róluk rendelkező jogszabályok legtöbbször miniszteri rendelet, csak kisebb része törvény. Az első részletesebb jogszabály az 1394/1873. (RT 131.) elnevezésű BM körrendelet volt. Ez kimondta, hogy a belügyminisztérium feladatának tartja az egyesületek alapszabályszerű működésének biztosítását és rendezi az egyesületek feletti felügyeleti jogot is.

Gróf Szapáry elrendelte, "bármely egylet a fennálló jogszabályok szerint csak alapszabály tervezetének a királyi kormány részéről történt láttamozása után lévén jogosulva megalakulni". A 773/1874. (RT 209.) BM rendelet intézkedett az egyesületek nyilvántartásáról. Egyleti könyv vezetését rendelte el a törvényhatóságok központjában és a kerületi hatóságoknál. Félévenként kellett kimutatást készíteni az újonnan alakult vagy megszűnt egyletekről. Az egyleti nyilvántartási könyvek alapján a belügyminisztérium országos egyleti anyakönyv vezetését írta elő. Ez megkönnyítette az egyletek felügyeletét, egyben megszüntette a részvénytársaságok és szövetkezetek, illetve a külön szabályozott egyletek törvényhatósági nyilvántartásba vételét.

Az 1508/1878. (1898 RT II. 245.) BM számú körrendelet átfogóan szabályozta az alapítással kapcsolatos kérdéseket. Tisza Kálmán rendelte el a következőket: "Minden vezetésem alatti minisztériumnál bejelentő egylet megkezdhesse működését negyven nappal alapszabályainak a minisztériumba lett beérkezése után, ha ez idő alatt azokra észrevétel nem tétetett", valamint "lényegesen különböző célú egyletek egy cím alatt közös alapszabályokkal nem alakulhatnak, így külön alapszabállyal kell alakítani a politikai, humanisztikus, nyereszkesedési, közművelődési és gazdasági egyleteket. Továbbá a nemzeti cím használata egyleteknek nem engedtetett meg. Hazai egyleteknek idegen állam címerének, színeinek vagy jelvényeinek használata nem engedtetik meg."⁸

Arról, hogy az egyesületek számadásait és könyveiket korona értékben vezessék, az 1899. XXXVI. t.c. 3. rendelkezett.

Az egyesületek keletkezése, megalakulása elvileg szabadon zajlott, ha az alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályt a kormány ellátta bemutatási záradékkal. A kormánynak azonban joga volt arra is, hogy az alapszabály módosítását javasolja. Az egyesületek létrejöttének két feltétele volt: az alapszabályokban foglalt szervezet és célkitűzése, valamint meghatározott számú tagság (kereskedelmi egyesületeknél 7 fő, egyébként általában 3 fő). A korabeli jogi gondolkodás különbséget tett az egyesületek magán- és közjogi megalakulása között. A magánjog szerint ugyanis az egyesület létrejött már az alapszabályok megalkotásával, azaz a megalakulás elhatározásával. Valójában azonban csak a közjogi aktus, a bemutatási záradék, azaz a láttamozás után tekintették megalakultnak az egyesületeket.

Az állam számos korlátozó rendelkezést is fogantatosított az egyesületek bizonyos fajtáival szemben. A "nem választók", a parasztok és a munkások, valamint

a nemzetiségi egyesülési jogát korlátozta. Így például a nemzetiségi egyletek csak közművelődési vagy irodalmi célokra alakulhattak. A munkásegyletek pedig abban is különböztek más egyletektől, hogy tagjaik csak magyar állampolgárok lehetnek, és az egylet tevékenységéért büntetőjogi felelősséget kellett vállalniuk.

Az állami felügyeletet kétféle módon oldották meg. Némely egyesületet bíróság ellenőrzött (pl. kereskedelmi egyesületeket), a többieknél pedig az ellenőrzést a törvényhatóságok megfelelő szervei végezték. Ez a tevékenység abból állott, hogy a hatóság időről időre ellenőrizte, az egyesület tevékenysége nem sérti-e a közérdeket vagy a tagok vagyoni érdekeit. Ez utóbbi kitélet minden alapszabálynak tartalmaznia kellett.

A politikai profilú egyesületek az állami felügyelet szempontjából szigorúbb megítélés alá estek, az egyesülési szabadságot korlátozó intézkedések javarésze ellenük irányult. Az ilyen egyesületek alapszabályába kötelező volt felvenni, hogy az egyesület helyiségei mindig bejelentendők a hatóságnál. Sőt azt is, hogy a hatóság az egylet összejövetelén bármikor részt vehet, az egylet pénzkezelésébe, irataiba beletekinthet, azaz általános ellenőrzési joggal bír az alapszabály szerinti működést illetően. Az ilyen egyletek tevékenységét nemcsak a minisztérium, hanem az illetékes alispán is saját hatáskörében felfüggeszthette. Az egyesületek akkor szűntek meg, ha az összes tag kilépett vagy meghalt, vagy ha a tagság egyhangú határozata alapján feloszlott. Megszűnhetett az egyesület, ha célját elérte, vagy a kitűzött cél objektív okok miatt elérhetetlenné vált.

A kiegyezési tárgyalásokat országosan élénk figyelem kísérte, különösen gyorsan aktivizálódott a szélsőbal párt. A politikai pezsgésnek igen fontos mozzanata volt az 1867. október 6-i aradi országos honvédegyűlés, ahol felhívást tettek közzé honvédegyletek alapítására.

Ezzel egyidőben *Jászberényben honvédegyűlést* hívtak össze, ahol az alakuló egylet alapszabály-tervezetét ismertették. Az egylet célja a szabadság és az alkotmány védelme, a volt honvédek segítése, bajtársi kapcsolatok ápolása volt. Követelték az önálló magyar hadsereg létrehozását, az 1849-ben hozott törvényszéki ítéletek megszüntetését és az egylet kebelén belül becsületbíróság felállítását. Az alapszabály-tervezet háromféle tagsági viszonyt különböztet meg. *Rendes tagok* lehettek azok, akik fegyveresen végigküzdötték a szabadságharcot a honvédsereg kötelékében. *Tiszteletbeli tag* lehetett minden igazolt szabadságharcos, *pártoló tag* pedig bárki, aki egyetértett az egylet célkitűzéseivel. A tervezet értelmében évente négy alkalommal hívtak össze közgyűlést, azonban szervezési joggal csak a rendes tagok rendelkeztek. Így ezen a honvédegyűlésen magánjogi szempontból a honvédegyület meg is alakult, megválasztották a vezetőséget és a tisztségviselőket. Elnök lett Halmay József volt honvédőrnagy, alelnökké Sismis Józsefet, volt honvédszázadost, jegyzökké pedig Kléger Józsefet és Úrhegyi Gyulát választották. A pártoló tagok között volt gróf Ráday Gedeon, későbbi jászkun főkapitány és Palotássy János, a híres karnagy.

A megalakulásról az országos vezetőséget is értesítették. Ezt az alapszabály-tervezetet azonban a hatóság nem hagyta jóvá, az egylet csak az országos alapszabály-minta alapján alakulhatott meg közjogi értelemben. A tervezetből ezért ki kellett hagyni az önálló hadsereg megteremtésére vonatkozó követelést valamilyen politikai célkitűzéssel együtt.¹⁰

Végül 1867. december 8-án alakult meg 779 taggal a Jászkerületi Honvédegyület Jászberényben. December 22-én tartott gyűlésükön elhatározták, hogy emlék-

művet állítanak 165 elesett honvédtársuk emlékére. Az emlékoszlop elkészült, ma is látható Jászberény egyik közterén.

1867. október 24-én a szélsőbal párt országos felhívást bocsátott ki demokrata körök szervezésére. Ezt követően alakult meg Jászsáoszgyörgyön szélsőbalos programmal 1868. márciusában a Polgári Olvasókör, majd Jászárokszálláson az Egyenlőségi Kör. Ez utóbbi jóváhagyás nélküli alapszabályát 1869-től ismerjük. Az egyesület célja "művelt társasélet kialakítása, közügyek iránti érdekeltségre nevelés, az alkotmányos érzület fejlesztése". A belügyminisztérium az alapszabályt módosított formában hagyta jóvá, miszerint a kör semmilyen politikai irányt nem támogat, és nevét Jászárokszállási Casinó Egyesületre változtatja. Mivel politikai célkitűzését feladni kényszerült, így egyszerűen a társas érintkezés színterévé vált.¹¹

Ugyanebben az évben Jászkiséri demokrata kört szerveztek, de a hatóságok csak Jászkiséri Casinó Egyesület megalakulását engedélyezték.¹²

Az országos politika fordulatait, annak Jászságra gyakorolt hatását legegyszerűbben a *Jászapáti Római Katolikus Olvasókör* nevének és alapszabályának változásai tükrözik. Az olvasókör 1870. január elsején Jászapáti Népkör néven már működött, 1872-ben 94 tagja volt. A baloldali pártok visszaszorításának következtében a Népkör 1873. január 24-től Jobboldali Népkör néven folytatta tevékenységét. A Szabadelvű párt győzelme után 1876. január 23-án Szabadelvű Olvasó Népkörre alakult át. Tisza Kálmán bukásával politikai irányultságát elveszítve 1895. március 17-én a Katolikus Olvasókör nevet vette fel.¹³

A konzervatív jász közvélemény elutasította a szélsőbal, radikális demokrata eszméket. Így amikor Böszörményi László javára országos gyűjtést szerveztek, a gyűjtésbe a Jászság nem kapcsolódott be.¹⁴

A Jászság gazdasági fejlődését hátráltató negézségek gyakran kerültek szóba a társasélet különböző fórumain, így elsősorban a legnagyobb múlttal rendelkező *kaszinókban*. A közvélemény formálásában kiemelkedő szerepet töltött be az 1839-ben alakult, majd 1874-től új alapszabály szerint működő *Jászberényi Casinó Egyesület*.¹⁵

A Casinó Egyesület 1868 elején tartott összejövetelén Sipos Orbán országgyűlési képviselő javaslatot tett a Jászkerületi Népbank és Takarékpénztár megalakítására. A javaslatot elfogadták, és a pénztintézet 1868. január 20-án létrejött.¹⁶ Az egyesület tagsága Jászberény város vezető elitjéből verbuválódott, alapszabályja az országosan használt iratminta segítségével készült. Ennek értelmében: "az egyesület semmiféle politikai pártállást nem foglal el, minden nemű és állású tagja az egyesületen belül egyenlő és egyenjogú". A száztíz éves működés alatt a taglétszám sohasem haladta meg a 200 főt. A kaszinó tagjainak belépéskor 100 forintot kellett befizetniük a pénztárba. A felvételtől a közgyűlés határozott, ehhez kétharmados többségre volt szükség. *A tagságnak különböző fokozatai voltak, a rendes tagbesorolást követte 15 évi egyesületi tagság után az alapító tag cím. Az ideiglenes tagok közé azok tartoztak, akik rövidebb ideig éltek a városban, és nem rendelkeztek ingatlannal. Kiténtető cím volt a tiszteletbeli tagság. Az alapszabály lehetővé tette a kaszinó könyvtárának használatát, arra érdemes kívülállók részére is. Az egyesület életét tizenegy tagú választmány irányította. A választmány köteles volt gondoskodni a nélkülözhető egyesületi pénzek gyümölcsöző, biztos elhelyezéséről.*¹⁷

Az egyszerű tőkés vállalkozások is társulatként kezdődtek. A Tisza szabályozásának nagyobb beruházásait állami költségvetésből, a Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium irányításával végezték. A nagyszabású munkálatok minden részmvéletét az állam egyedül sem finanszírozni, sem koordinálni nem volt képes.

Ezt a funkciót az úgynevezett *árvízvédelmi és ármentesítő társulatok* látták el. A társulások többsége autonóm volt, viszonylagos függetlenségüket az 1871. évi 39. tv. biztosította. Ezek a vállalkozások igen jövedelmezőek voltak, az 1870-es évek végéig 34 tiszavölgyi ármentesítő társulat működött. A Jászságban a legjelentősebb a még az abszolutizmus korában alakult Jászakiséri Ármentesítő Társulat volt.

A társulások különböző érdekeltségei miatt még veszély esetén is nehéz volt az együttműködés megteremtése. Ezért 1879-ben az árvízvédelmi társulatot a Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium ellenőrzése alá helyezték.¹⁸ Ebben az esetben is tetten érhető a gazdasági társulási forma intézményesülése.

A szakmai jellegű egyesületek közül első a jászberényi szabóegylet,¹⁹ ezt követően a jászkerületi orvos-, gyógyszeregylet szervezése kezdődött el. A kerületi főorvos, Orbay Antal az alakulógyűlést 1868. január 28-ra tűzte ki. Működéséről az 1868. január 5-én megindult helyi lap, a Jászoknáság folyamatosan tudósított.

A Casinó Egylet kezdeményezésére a Jászoknáság 1868-ban egy *világítási egylet* alapítását szorgalmazta. Az egylet célja Jászberény petróleumlámpával történő megvilágítása volt. Az egylet folyamatos működésének köszönhetően 1906-ban a petróleumvilágítást villannyal cserélték fel.²⁰ Ezzel párhuzamosan egy csillagászati egylet is elkezdte működését.²¹ A természettudomány és a geológia iránti érdeklődést fokozta az 1868. június 21-i földrengés, amely az egész Jászságban érezhető volt. Jászberényben a ferencesrendi zárda falai és több lakóház megrongálódott.²²

A szakmai egyletek közül még a jászberényi kerékgyártók és kovácsok egyesületéről vannak szórványos sajtótudósítások. Jászapátiban 1878-ban több szakma ifjú képviselői megalapították az Iparos Ifjak Körét. Ez később 1894-től Iparos Körre alakult és alapul szolgált a jászapáti ipartestület létrehozásakor.²³

A dualizmus kori modernizációs folyamatban nagy hangsúlyt kapott a *közművelődés ügye*. A kor liberális politikusai, élükön Eötvös Józseffel, a közművelődés fejlesztését a Nyugat-Európa-hoz történő felzárkózás egyik alapfeltételének tekintették. Ebben a szellemben íródott 1867. július 3-án Eötvös József felhívása a *népnevelési egyletek* alakítására. A felhívás meghatározta az egyesületek helyét, funkcióját a polgári liberális politikai rendszerben. "... a kormánynak felügyelői jogát senki sem vonhatja kétségbe, s ha annak legfőbb kötelességei közé számító öröködni afellett, hogy az oktatás jóléteményeiben az ország minden polgárai részesüljenek, de a jog és kötelesség nem terjedhet annyira, hogy az egyesületeknek, s testületeknek szabadságát e téren korlátozza. ... ha van feladat, melynek megoldására az állami minden hatalma elégtelen - ez a népnevelés ... az állami közhatalom csak segíyezni, gyámolítani képes az egyesületeknek és testületeknek idevonatkozó törekvéseit, mint viszont a kormánynak minden legüdvösebb intézkedése is óhajtott siker nélkül maradnak, ha a társadalom közreműködése által nem támogatatik". A felhívás nyomán 1868. szeptember 30-án alakult meg a népoktatási központi kör azzal a céllal, hogy a 15. életévüket betöltötteket olyan ismeretanyaggal gazdagítsa, amelyek elemi ismereteikből hiányoztak. 1870. február 27-ére elkészült a népoktatási körök alapszabály-mintája.²⁴

A népoktatási körök létrehozását sürgető Eötvös-féle felhívás hatására Jászberény város tanácsa 1871. február 11-én napirendre tűzte a népoktatási kör alakítását. 1881. március 12-én a Jászoknáság kezdett cikksorozatot a felnőttnevelés fontosságáról. A lap közölte a kiskunfélegyházi népoktatási kör alapszabályát mintaként. Végül is folyamatosan működő kör létrehozására nem került sor, mert az országos mozgalom is visszaesett a 70-es évek végére. A közművelődési egyesületekről

szóló híradások 1868-1869 folyamán gyakoriak. Iratanyaguk jó része megsemmisült, de a sajtóanyagban szinte napról-napra nyomon követhetjük működésüket.

Jászberényben a gimnázium énekkart hozott létre²⁵ már 1864-ben, majd 1868-ban gyorsírókört, 1869-ben önképzőkört. A *gimnázium a város szellemi központjává vált*, itt koncentrált a Jászság szellemi elitje. Az első helyi lap, a Jászkunság megindítása és szerkesztése is az iskola tanárainak műve volt. A lapkiadás technikai feltétele a nyomda, mely 1867. október 15-én Bittermann Ede kaposvári nyomdász Jászberénybe költözésével és nyomdája működtetésével valósult meg. 1874. december 1-jén a tanári kar létrehozta a felolvasó társaságot a helyi alkotók tudományos és szépirodalmi munkáinak ismertetésére.²⁶

A Jászság nagyobb településeiben az *olvasóegyletek* terjedtek el, könyvtáraik gyarapítására jótékonyági estélyeket rendeztek. Az olvasókörök többsége egyházi kezdeményezésre alakult, Jászberényben 1874. június 4-én Római Katolikus Olvasóegylet. 1874. július 21-én Jászfelsőszentgyörgyön egy olvasókör és katolikus kaszinó kezdte el működését. Jászkiséren 1879. május 1-jén "negyvennyolcas" olvasókört hoztak létre 295 taggal. Ez volt a környék legnépesebb köre. A környező települések közül Alattyánban 1884-ben a felvégi olvasókör 84 taggal, az alvégi 1887-ben 99 taggal alakult.²⁷

Közművelődési jellegű egyesületek gyakran *művelődési intézmény alapítása* céljából jöttek létre. Jászberényben 1871-től tartottak színi előadásokat vándor színtársulatok, főként a téli időszakban. Ebből fakadhatott az állandó színház létrehozására irányuló szándék. 1873-ban Beleznay Ignác jászberényi ügyvéd szervezte meg a színházat támogatókat egyesületté. A színház építésére alkalmas telket a városi tanács már 1871-ben kijelölte. 1873. április 6-án a jászkerületi közgyűlés jótékonyági adományt tett a népszínház állandó társulatának létrehozására. Állandó, folyamatosan működő színház mégsem jött létre, mert az 1876-os közgazgatási átszervezés során Jászberény elvesztette székhely funkcióját.²⁸

Hasonló intézményalapítási céllal hozta létre Sipos Orbán a városi tanács hozzájárulásával 1873. március 29-én az első múzeumi bizottságot. A bizottság 1874. november 25-én kérelemmel fordult a jászkun kerületekhez, a jász községekhez, az ország főpapjaihoz és a közönséghez, hogy a múzeum létrehozását támogassák. December 24-én a jászkun kerületek közgyűlése erkölcsi és anyagi támogatásáról biztosította a múzeum ügyét. A kezdeményezés iránti osztatlan lelkesedést az váltotta ki, hogy az intézmény a nagymúltú Jászság emlékeinek összegyűjtésére, a jászok küzdelmeinek bemutatására vállalkozott. A patrióta szándékon túl ez jól tükrözi a múltba néző, történelmi előjogainak töredékét féltő redemptus elit gondolkodásmódját is. 1874. december 26-án ünnepélyesen megnyitották a Jász Múzeumot. A múzeumi bizottság az alapítás után sem szűnt meg, 1892-ig irányította a gyűjtő és kiállító munkát.²⁹

A közművelődési intézmények gyarapodtak ugyan, de az *elemi népoktatás* helyzete változatlan maradt. A Jászkunság 1868. január 5-i számában szerkesztőségi cikk hiányolta a gazdasági ismereteket közvetítő tanintézeteket. Majd a Jókai Mór által irányított Hon című lap 1873. évi 83. számában élesen bírálta Jászberény tanácsának népoktatással kapcsolatos tevékenységét. A cikk nyomán a tanács lépéseket tett a népoktatás helyzetének javítására. Támogatták a jászági néptanítók egyletének szervezését, mely végül 1873. november 2-án meg is alakult Jászberényben. Alapszabályát a Jászkunság 1873. október 23-án ismertette.

A népoktatás ügyének előtérbe kerülését jelezte, hogy már 1875 nyarán új fiúiskolát építettek Jászberényben. A népoktatási kérdés fontos részét képezte a nő-

nevelés is. Kiemelkedő alakja volt Zircen Janka, aki 1867. szeptember 27-e és 1868. április 29-e között Jászberényben tevékenykedett. Kezdeményezésére alakult meg a nőképző egyesület, melynek működéséről 1871. november 26-tól találunk adatokat. Tervezték egy jótékony célú nőegylet alakítását is. A Jászkunság 1873. október 5-i számában az egyesület célját is körvonalazta: "... a szegényebb sorsú, elhagyott árva gyermekek neveléséről gondoskodni". Végül a város vezetése vette kézbe az árvaügyet, létrehozta a városi árvaházat.

Segélyegyleti funkciót több egyesület is magára vállalt. A kizárólagosan segélyezési jelleggel bírók felekezeti alapon szerveződtek, elsőként 1868. március 8-án a Jászberényi Izraelita Segély Egylet. A következő hónapokban két keresztény felekezet is hasonló célú közösségeket alapított.³⁰ A gimnázium szegény tanulóinak pénzzel és könyvekkel történő támogatására létesült az 1878/79-es tanévben a Gimnáziumi Segélyegylet és Könyvtár. 1881 és 1882-ben a szegény sorsú tanulók továbbtanulásának elősegítésére alapítvány jött létre.³¹ A 80-as években a segélyegyletek számának növekedése érzékenyen jelezte a helyi társadalom szociális feszültségeinek erősödését.

A legnagyobb múlttal a *tűzoltó és sportegyesületek* rendelkeztek. Alapszabályaikat csak 1868-at követően ismerjük. Elsőként 1868-ban a Jászberényi Tűzoltó és Torna Egylet készített alapszabály-tervezetet. Ősi városvédelmi intézmény szelődött sporttá, szórakozássá a lövész egyesületek létrejöttékor. 1870-ben kezdte működését a Jászberényi Lövész Egylet, hasonló sportlövész csapatok a polgárosodó Európában mindenütt feltűntek, elég megemlíteni a holland "dolnereket".

A polgári életforma terjedése alakította ki a szabadidő eltöltését szolgáló sport jellegű köröket. 1874-ben megszerveződött Jászárokszálláson a Korcsolyázó Egylet.³²

3. Az egyesületek működése 1880 után

Az 1880-as évekre az élet csaknem minden területére kiterjedő egyesületi hálózat jött létre a Jászságban is.

A kiegyezés utáni első évtizedek társadalmi feszültségeit - melyek a demokrata körök, honvéd egyesületek, segélyegyletek alapításában öltöttek testet - a Jászság redemptus pozícióit féltő vezetői igyekeztek tompítani. A közbirtokok felosztásakor rendszerint az elavult, 1745-ben alkalmazott földváltási arányt használták.

A népesség növekedése felgyorsította a kitelepülést a tanyákra és a távolabbi, lassan községgé alakuló egykori pusztákra. A nagy központi beruházások - iparfejlesztés, vasútépítés stb. - a Jászságot alig érintették. Nagyobb számú munkást foglalkoztató gyárakat nem létesítettek. A vállalkozások társulati kezdetek után kisüzemi keretben maradtak, mint például a Jászberényi Téglagyári Társulat Sipos Orbán által életre hívott üzeme. A mezőgazdaság jelentős szegényparaszti eredetű munkaerőfeleslege a Tisza-szabályozás földmunkáinál talált megélhetést. Az ármentesítési társulatok a közbirtokossági pénztárak támogatásával alakultak. Főleg Jászárokszállás és Jászladány lakossága működött közre ezekben a munkálatokban.³³

Az előbbieken említett "feszültség levezető szelepek" a nyolcvanas évek végére működésképtelenné váltak. A felosztható közös földek nagysága és a kitelepülés lehetősége korlátozott volt. A nagy vasútépítések és földmunkák elkészültével csökkent a kubikosok iránti kereslet. A történelmi méretekben robbanásszerűen

lejátszódó országos modernizációs folyamat hatalmas feszültségeket halmozott fel. Különösen a gazdaságilag másodlagos jelentőségűvé vált régiókban uralkodik el a kispolgárságon, a tönkrement kisbirtokosságon a létbizonytalanságból fakadó ösztönös elégedetlenség. E bizonytalan egzisztenciájú tömegek politikai iskolázatlanságából következett, hogy e magatartás első cselekvő mozzanata a bűnbak keresése volt.

Az 1883-as országos *antiszemita zavargások* - főleg az iparilag fejletlen területeken robbantak ki - a Jászságban is regisztrálhatóak. A Nyíregyházán megjelenő *Ébredjünk* című antiszemita lapot Jászladányban Czétényi János szücsmester terjesztette. Hatására a településen zavargások kezdődtek, melyet a hatóságok rövid idő alatt elfojtottak.³⁴ A zsidóság jelenlétében látta a gazdasági bajok okát Major Endre gyógyszerész, Jászárokszállás egykori főbírója is. 1880-ban, háza építésekor az alapköbe rejtett, az utókorak szóló levelében írta: "nagy veszedelme a nemzetnek a zsidóság szaporodása, ez elnyeli a földbirtokot, a legtöbb birtok már a kezők közt van, a nemzet eladósodik."³⁵

Az eddig kialakult egyesületekben a konzervatív felfogású, redemptus hagyományokat ápoló elit játszott vezető szerepet. Az 1880-as évek végétől a Jászság hosszú ideig tartó látszólagos nyugalma véget ért. A mindinkább öntudatosodó, eddig jelentéktelen szerepet betöltő rétegek is - kispolgárság, szegényparasztság - létrehozták önszervező közösségeiket.

A Belügyminisztérium csak az önmagát politikamentesnek deklaráló egyesületek alapszabályait hagyta jóvá, ezért nyíltan nem vallottak politikai színt. A helyi társadalmakban a kispolgári és szegényparaszti rétegek közösségi életük szervezésével jelentős társadalmi erőt képeztek. Ezt a felemás helyzetet példázza a Jászberényi Függetlenségi Kör 1883. március 15-én jóváhagyott alapszabálya: "Mindenn mai országtól törvényesen független Magyarország alkotmányának társalgás közben a tagok között megismertetése, hazafias törekvés arra, hogy minden közpolgár jogait, kötelezéseit megismerje."³⁶

A Jászberényi Polgári Casinó Egyesület tagsága a helyi iparosok és kereskedők közül került ki. 1895-ös alakulásakor 180 tagot számlált. A tagok felvételét sem felekezeti hovatartozástól, sem vagyoni helyzetétől nem tették függővé, a tagdíj is mindössze 4 korona volt. A Polgári Casinó az Úri Casinó Egylet mintájára jött létre, azzal párhuzamosan működött, az alsóbb néprétegek számára biztosította a társadalmi élet lehetőségét.³⁷

1890 fordulópont a dualizmus történetében. Létrejött a magyar munkásmozgalom első legális világnézeti alapon álló tömegpártja, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A 90-es évek kormányzata - szakítva a korábbi liberális kormányzati elvekkel - igyekszik ellensúlyozni a munkásmozgalom, a radikális kispolgári, szegényparaszti, agrárszocialista színezetű szerveződéseket. Szakítva az e téren mutatott passzivitásával, érdekeinek megfelelő egyesületek, körök szervezését kezdeményezi és támogatja. Különösen a tevékeny agrár-szocialista mozgalmak készítették a kormányt arra, hogy a vidéki egyesületekben, körökben befolyását megerősítse. Így például a népkönyvtárak gyarapítását a Földművelésügyi Minisztérium, valamint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa feladatává tették. Ez az akció párosult az egyházaknak, különösen a katolikus egyháznak az egyesületi szervezeti keretek iránt felébredt érdeklődésével.³⁸ Ebben a céltudatos tevékenységben Jászdózsa község képviselő-testülete csupán kormánypárti korteskedést látott, és elutasította a Bánffy-kormány segítségét népkönyvtár alapításra.³⁹

A Jászságban a *katolikus egyház* befolyása úgyszólván kizárólagos volt. Rövid idő alatt az egész tájegységet átfogó egyházi irányítású egyleti hálózat épült ki. Jászapátiban a kisjárás katolikus olvasókör és a szögvégi olvasókör 1901-ben alakult. Jászdózsán 1893-ban, Jászfákóalmán 1895-ben, Jászárokszálláson 1900-ban létesült katolikus kör. Jászalsószentgyörgyön az 1874 óta működő Katolikus Casinó mellett Népművelési Olvasókört is alapítottak 1893-ban. Jánoshidán és Alattyánban - ezek nem jász települések, de közigazgatásilag ide tartoztak - 1896-ban, illetve 1897-ben jöttek létre katolikus olvasókörök.⁴⁰ Jászberényben 1894-ben a felvégi II. kerületi, 1895-ben az I. kerületi, 1896-ban a IV. kerületi, 1900-ban a VIII. kerületi, 1903-ban pedig a négyszállási római katolikus olvasókör kezdte el működését. Az olvasóköröket városi szinten 1909-től a központi római katolikus olvasókör fogta össze.⁴¹

A fentiekén kívül *katolikus legényegyesületek* is létrejöttek.⁴² Az egyházi befolyás növekedését jelzi, hogy Jászberény legtekintélyesebb társas körének, az Úri Casinónak ebben az időben Koncz Menyhért prépost, plébános volt az elnöke.⁴³ Kialakult pozíciókra támaszkodva a katolikus néppárt szervezése is elkezdődött. Jászapátin a néppárti országgyűlési képviselők jelenlétében 1895. július 9-én gyűlést tartottak a párt népszerűsítése céljából.⁴⁴

A polgári berendezkedés teljes kiépítésével az egyesületek, körök mozgásteret egyre inkább a *társas élet szervezésére és a közművelődésre* korlátozódott. Az eddig önszervező módon létrejött közösségek lehetőségei szűkültek. Az államhatalom az autonóm közösségek egy részében potenciális politikai riválist látott, ezért minden eszközzel igyekezett ellenőrzése alatt tartani ezeket. A társadalmi konszenzus érdekében azonban belső autonómiájukat tiszteletben tartotta. Működésüket csak akkor korlátozta, ha azok a fennálló rend stabilitását veszélyeztették.

JEGYZETEK

1. Kovalcsik J. 1986: A kultúra csarnokai. - Művelődéskutató Intézet.
2. Hanák P. (szerk.) 1979: Magyarország története 1848-1890. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
3. Szabó L. (szerk.) 1974: Paraszti társadalom és műveltség a 19-20. században.
4. Kiss J. 1986: Jászkunsgági agrármozgalmak a kiegyezéstől a milleniumig (1867-1895). - Akadémiai Kiadó, Budapest.
5. Kiss J.: i. m.
6. Lehel Kürt IX. évf. 22. sz., 1876. május 28.
7. Magyar Jogi Lexikon III. kötet, 1900. (Szerk.: Márkus D.)
8. Magyarországi Rendeletek Tára. 1873, 1875, 1898. Királyi Belügyminisztérium.
9. Földi I.: Nógrád megyei egyesületek 1867-1918. - Kézirat Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
10. A Jászkerületi Honvédegylet 1848/49. évi szabadság és alkotmány védőinek névjegyzéke 1867. - Szolnok Megyei Levéltár (továbbiakban SZML) 290. sz. 1. cs.
11. SZML KL 123/1970.
12. SZML Egyesületi nyilvántartó könyv 1927. Jászkisér 1869.
13. Emléklap a jászapáti alvégi Római Katolikus Olvasókör múltjából (1937). Jászapáti Nagyközség; Könyvtár helytörténeti gyűjteménye.
14. SZML KL 332/874.
15. Kiss J.: i. m.
16. Jászkunsgág I. évf. 12. sz. (1868).
17. SZML KL 332/874.
18. Jászkunsgág I. évf. 1. sz. (1868).
19. Réthy A. 1952: A kárpátmedence földrendései 455-1918-ig. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
20. Jászkunsgág I. évf. 33. sz. (1868).
21. Ladányi M. (szerk.) 1932: A magyar ipar almanachja. - "A magyar ipar almanachja" Kiadóhivatala.
22. Blénessy J. 1967: Jászberény iskolázásának és közművelődésének története a középkortól a 19. század végéig. - Múzeumis füzetek, p. 45. (Lásd még: Jászkunsgág II. évf. 26. sz. 1869.)
23. SZML Egyesületi mutató I. kötet 1874. (Lásd még: SZML KL 343/874.)
24. SZML Egyesületi mutató I. kötet 1874-1887.
25. Blénessy J.: i. m. (Lásd még: Jászkunsgág VI. évf. 14. sz.)
26. Blénessy J.: i. m.
27. Blénessy J.: i. m.
28. SZML Egyesületi mutató I. kötet.
29. Scheftsik Gy. 1935: Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye múltja és jelene.
30. Kiss J.: i. m.
31. Kubinszky J. 1976: Politikai antiszemizmus Magyarországon 1875-1890. - Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
32. A publikálatlan levél másolata a szerzők birtokában.
33. SZML KL 95/883.
34. SZML KL 263/1895.
35. Kovalcsik J.: i. m.
36. Jászberényi Hírlap I. évf. 35. sz. (1895).
37. SZML Egyesületi mutatókönyv I. kötet.
38. SZML KL 161/894., 72/898.
39. SZML KL 91/901.
40. SZML KL 6/904.
41. SZML KL 2/910.
42. SZML KL 693998 V. a./1911.
43. Jászberényi Hírlap II. évf. 3. sz. 1899. január 15.
44. Jászberényi Hírlap II. évf. 28. sz. 1899. július 9.

ASSOCIATIONS IN JÁSZSÁG, 1867-1900

Ferenc Balla - István Wirth

In recent times, with the alteration of economic structure, the reform of political institution system also became an urgent task. An important element in this process is the increasing significance of the openness of society ('glasnost'). The new grass-roots associations become more prominent.

In the period of the Austro-Hungarian Monarchy Hungary was on the whole successful in modernization, embracing both economy and society. The lack of capital, underdeveloped transport and different traditions resulted in unequal development. The deficient mechanism of the developing bourgeois political system was compensated through various small communities and associations.

In contemporary jurisdiction, the concept of association was only loosely defined. Three categories were identified:

1. commercial associations (joint-stock companies, cooperatives),
2. independently regulated associations,
3. other ordinary associations.

Then the supervision and inventory of associations was the responsibility of the Ministry of the Interior and the Public Administration.

The administration reform in 1876 abolished the administrative and judicial independence of the Jászság region. The local inhabitants criticized it for long. The associations organized here also sounded objections.

As everywhere in the country, in Jászság too, associations emerged with the 1868 soldier's club movement. Later - in accordance with social stratification - various small communities, noblemen's casinos, citizen's casinos, religious associations and peasants' literary circles formed. The most influential were the noblemen's casinos, where the economic and administrative elite gathered.

By the 1880s an all embracing network of associations had developed. In the 1890s the so far less significant layers - petty bourgeoisie and poor peasantry - set up associations. This indicates the increase of social tensions. Therefore, the Ministry of the Interior only approved the bye-laws of associations refraining themselves from political activities.

With the complete evolution of bourgeois system, the scope of associations was restricted. State power saw rivals in part of the communities and wanted to draw them under supervision. In order to preserve societal consensus, however, their inner autonomy was respected.

ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁS A TISZA MENTÉN A XVIII-XX. SZÁZADBAN

Bellon Tibor *

1. Az ártéri gazdálkodásról

A mai nyelvhasználat *ártérnek, hullámtérnek vagy mentetlennek* mondja azt a gátak között lévő területet, amelyet a folyók vize áradáskor ellep és több-kevesebb ideig rajta tanyázik. Az itt felsorolt nyelvi alakok már csak a folyószabályozás utáni területeket jelölik meg. Ezek a fogalmak egy megváltozott ökológiai, természet- és gazdaságföldrajzi rendszert takarnak. Az ármentesítések előtti állapotokra közülük az első terminus, az ártér illik, hiszen a zabolátlan folyók az Alföldön hatalmas területeket uraltak, jóllehet az ember korán megpróbálta helyenként kisebb-nagyobb gátolásokkal útját állani a vizeknek, hogy a maga számára minél többet elhódíthasson tőlük. De megtalálta annak is a módját, hogy az egész árteret a maga számára hasznosítsa. Kihasználta a természet adta lehetőségeket is. A vizekben csikászott, rekesszel, hálókkaal, varsákkal halászott, vesszőt, gyékényt, nádat, sást vágott. Sulymot szedett, kikutatta a vadmadarak fészkeit, kiszedte a tojásokat, a fiókákat, hurokkal, csapdával, törökkel, puskával ejtette el a madarakat, vadakat, megkereste az erdőkben mézelő méheket, az ártéri erdők makkján sertéseit hízlalta, porongjain, szárazulatain nagyszámú jószágállományát legeltette, a dűsfűvű réteken szénát kaszált téli takarmánynak, kiterjedt gyümölcsöseit gondozta, a termését feldolgozta, piacozott véle. Az ártéri erdőkben építkezéshez, tűzrevalónak vágott fát, sőt a folyók segítségével messzi tájakra el is szállította. Egyszóval gazdálkodott az ártéren, birtokba vette, élte, gondozta, törődött vele. Rendkívül összetett, sokszínű gazdálkodási forma volt ez, amelyiknek napjainkra csak töredéke maradt meg a gátak közé szorított világban a nagyüzemi mezőgazdálkodás feltételei között.

Szép feladat lenne az ártér gazdag földrajzinév anyagának az összegyűjtése. Hatalmas művelődéstörténeti anyag ez, amelyik pontosan fejezi ki az emberek viszonyát a természethez, tájhoz. A természet alapos ismerete, nyelvi lelemény és képzelőerő együttes megvalósulásának tanúi ezek a fogalmak. Szabadjon egy irodalmi idézettel megvilágítani mondandómat. Szabó István Ugocsa megye című, 1937-ben megjelent példamutató monográfiájában így írt: "A Tiszának ez az áradásokkal öntözött, de egyébként mocsár- és lápképződésre alkalmatlan s egyik-egyik parton 5-8 kilométer szélességben húzódó sűrűn települt területe mindkét oldalon, észak és déli irányban, mocsaras lapályban folytatódik. Az északi mocsaras medencén a Borsova és Szalva, a szélin a Batár és Hódos, Éger és a Túr folynak keresztül... a mocsár és láp jellegzetes növényzete: a rekettye, éger, nyár, fűz, sás, káka, nád, tippan, csermelye, imolya... A XVI. század eleje óta egész tömege maradt ránk e vidékről a területi, földrajzi megjelölésnek, s ezek között a különféle mocsarak, tó-k, vizek, mocsárerdők, égerek, egreszek, nyárasok, nyíreszek, fűzesek, rekettyések, nádasok, sulymosok, lápok, vápák, sáros-patakok és -révek, fenekesek, sásasok, kátyuk, kotyók, fertősők, ásványok, mocsolyák, ergék, palajok, kalisták, szamogák, honcsokosok mind a mocsárvidék jelenségei."

* Dr. Bellon Tibor, igazgató, Györfly István Nagykun Múzeum, Karcag

geinek részben általánosan ismert, részben - az utóbbiak - a vidéken tájszóként élő megjelölései.¹ De idézhetjük Szűcs Sándort is, aki a Nagysárrét földrajzi nevével gyakran élt, azokat számbavette, így pl. a vízből kiemelkedő szárazulatok neveit csokorba szedte: szárazulatok, porongok, laponyagok, girincek, gorondok, kemény szigetek, ormágyok. Valamennyinek pontosan körülhatárolt értelme volt, amelyik a réteket járó embert eligazította, tájékozódását segítette.²

Mikor tehát mi az *ártéri gazdálkodás történeti néprajzát* kutatjuk és mutatjuk be, ennek a rendkívül színes, összetett, gazdag kultúrának az interpretálására vállalkozunk. Kéziratos térképek, levéltári források, összeírások, múzeumokban felhalmozott tárgyi anyag, az eleven népi emlékezet és a mai gyakorlat ötvöződik munkánkban. Megkíséreljük folyamatos átalakulásában, változásában bemutatni ezt az egész Alföldet meghatározó kultúrát. A gazdálkodásban az ember és a természet hol közdelmes, hol harmonikusan összesimuló bensőséges kapcsolatát kívánjuk megmutatni, ennek a szövetét felfejteni, hogy a kistajak kapcsolódásában az egész Tisza-völgy hagyományos paraszti életformája kerekedjen ki.

2. Az ártéri gazdálkodás periódusai

A Tisza mente XVIII-XX. századi gazdaságtörténeti, néprajzi kutatása az egész Alföldre általánosítható eredményeket ígér. A *vizsgált időszak három periódusra tagolható*. Ezek határait éles cezúrák jelzik, egymástól jól elkülöníthetőek.

Az *első szakaszt* az ármentesítések előtti időszak adja. A szeszélyesen kanyargó folyó széles mocsaras ártereken járta a maga útját. Áradások alkalmával feltöltötte vízzel az egykori lefűződött holtágait, morotvát, a mélyebben fekvő tavakat, a kisebb folyókon, fokokon, ereken keresztül eljutott a vize a messzebb lévő mocsarakba, rétségekre. Így a Tisza vize is táplálta a Szernye-mocsár lápvilágát, az Ecsedi-lápot, a Rétközt, a Bodroγκözt, a Nagysárrétet, a Fehér-tó vidékét. Ezt az időszakot a *nedves gazdálkodás* terminus technikussal jelölhetjük, mint általánosan elfogadott fogalommal. Nemcsak az áradások vízbősége miatt illik rá ez a megnevezés, de a dús vegetáció, a kiterjedt vízfelületek nyomán rendszeres volt a dús harmat, amit úgy jellemeztek, hogy felért egy-egy kisebb esővel a hatása a növényvilágra.

A *második periódus* a folyók gátak közti szorításával, a mocsarak lecsapolásával kezdődött el a XIX. század közepén. A vizektől elfoglalt határokon dűsfüvű kaszálók, legelők keletkeztek, nagyrészt azonban - a kor követelményeinek megfelelően - az eke hasított barázdát a vizek járásától megszabadult egykori árterekbe. Ezt a szakaszt - az első ellentétéleként - *szárazgazdálkodásnak* nevezi a szaktudomány. Ez a minősítés tökéletesen kifejezi a bekövetkezett változásokat. A folyószabályozások és lecsapolási munkálatok következtében a megmentett terület felszíne nagymértékben kiszáradt. A korábbi, gazdag vegetációjú, páradús Alföld egyszerre az ország legszárazabb vidékévé vált. Ezt a folyamatot a szikesedő területek növekedése és a kiszigerelt, kimerült szántóföldek sivárosodása jelezte. Ebben a folyamatban figyelmeztető jelként minősíthetjük az 1863-as alföldi aszályt, "a nagy ínség" néven az emlékezetben őrződött megrázó erejű pusztulást, melyet a hagyományos gazdálkodásra berendezett alföldi termelési struktúra nem is tudott kiheverni.³ Elkezdődött és fel is gyorsult az a válságfolyamat, amelyik a hagyományos nagyállattartó rendszert alapjaiban rázta meg és számolta fel. Természetesen tudjuk, hogy ennek a folyamatnak az elindításában külgazdasági okok játszották a

meghatározó szerepet, de az alakulását, lefolyását a fenti tényezők minden bizonytalansággal messzemenően befolyásolták.

A régi vízivilág a mentetlen részen maradt meg a maga módosult formájában. Ami korábban az egész Tisza-völgy gazdálkodását jellemezte, most a gátak közé szorulva élt tovább. Megváltoztak a vízviszonyok, hevesebbek, gyorsabbak és pusztítóbbak lettek az áradások, de a gátakon belül tovább élt a rét- és legelőgazdálkodás, az erdőies, a gyümölcskultúra és a magasabb hátakon a rövidebb tenyészidejű növények termelése. Sajnálatos módon minőségi változás következett be a galériaerdők faállományában. Fokozatosan kivágták a keményfaerdőket, helyüket átvette a nyár és fűz. Ez utóbbi értéktelen, magról kelt fajtája sok helyen áthatalmatlan dzsungelt képezve foglal el értékes, mással is hasznosítható területeket.

A vizek halászati haszna és jelentősége is csökkent a hozam csökkenésével, hiszen a gátak megépültével, a mederátvágásokkal a természetes ívóhelyétől lett megfosztva az állomány. Különvált az élővíz és a holtágak, morotvák halászata. Az utóbbiak nagy része a gátakon kívülre került. Víz utánpótlásukat csak a csapadékból remélhették, és elkezdődött a meder feltöltése, lassú pusztulása. Ez a folyamat napjainkban is tart.

A harmadik korszakhatárnak az 1960-as éveket tekintjük: a mezőgazdaság kollektivizálását. A paraszti kézen levő árterek a termelészövetkezetek tulajdonába kerültek. Háztájiként senki nem vállalta fel gondozásukat, nagyüzemi hasznosításuk pedig - úgy mond - nem volt gazdaságos. A Tisza mentén a kevés kivétel ezt a szabályt erősíti. Helyenként legelők és kaszálók hasznosulnak, de arra is van példa, hogy a régi gyümölcsösök helyén a mai igények szerinti korszerű almás- és dióskertek díszlenek. Ilyet találunk Tarpa és Milota határában. A régi fajták pusztulásának a kárát fel sem tudjuk mérni. Velük olyan gyümölcskultúra megy veszendőbe, amelyikre a jövőnek nagy szüksége lenne. Kitűnő zamatú almafajták voltak pl. a sóváriak, melyeknek előnyös tulajdonságukként emlegetik ellenállóképességüket mind a kártevőkkel, mind az időjárással szemben, és hogy kúpokba leföldelve tavaszig megőrizték frissességüket. A magyar szürkemarha vagy rackajuh példájára hasznos lenne a gyümölcsfa állományból is a folyó mellett létrehozni egy génbankot amelyik nagy hasznára lehetne hazánkban a nemesítésnek, a gyümölcskultúrának.⁴

Napjainkban elvadult, vadkomlóval befutott füzesek, tövissel felvert legelők, kaszátlan rétek jellemzik az akárcsak néhány évtizede még művelt ártereket. Az emberi szorgalomnak csupán a nyomaival találkozhatunk néhány helyen a folyó mentén. Nagy értékek pusztultak el, jutottak végső állapotra a "nagyvonalú" gazdasági intézkedések következtében. Vannak persze gondosan művelt szántók, legeltetéssel hasznosított rétek, legelők, és foltokban előfordulnak jól ápoltságú szőlők, gyümölcsösök. Ahol intenzív erdőgazdálkodás folyik, ott elsősorban papírnagy adja a hasznát. Jelentős még az árvízvédelmet szolgáló füzesek gondozása, a vesszőszedés, vesszőnyalábok készítése is.

A levéltári források és a népi emlékezet, valamint a napi gyakorlat sok mindent megőrzött a hagyományos ártéri gazdálkodás gazdag emléktárából. Művelődéstörténeti, agrártörténeti és néprajzi szempontból egyaránt fontos ennek a kérdésnek a feltárása és interpretálása. Évtizedekig tartó munkaprogram lehet több tudományág számára. Az élő emlékezzel elsősorban a középső korszak gazdag hagyományvilágát, paraszti gyakorlatát sikerül tettenérni. Analógiás úton a szűkszavú levéltári források értelmezéséhez is kulcsot kapunk.

3. Az ártéri gazdálkodás kutatása

Az ártéri gazdálkodás mint komplex mezőgazdasági tevékenység iránti kutatói érdeklődés nem tekint vissza nagy múltra. Alig néhány évezede fordult csupán felé a figyelem. A néprajztudományban Andrásfalvy Bertalannak korszakos jelentőségű monográfiáját tekinthetjük mérföldkönek, amelyikben a tolnai Sárköz ártéri gazdálkodását mutatta be a XVII-XIX. században.⁵ Károlyi Zsigmond és Nemes Gerzson a Tisza völgyének illetve a Közép-Tisza vidékének vízügyi múltjából villantottak fel sok értéket.⁶

Ezek mellett számos résztanulmány gazdagítja ismeretünket. Betkowski Jenő több kitűnő tanulmányban, önálló kötetben írta le a tiszai fahajózást, a hajókészítés mesterségét.⁷ Juhász Antal a tutajozásnak és a szegedi hajóépítő supereknek állított emléket a dolgozatában.⁸ Gráfik Imre a hajóvontatásról írt kitűnő monográfiát. Ebbe beledolgozta a tiszai hajóvontatásról ismert adatokat is, jöllehet a dunai hajóvontatás történeti múltját kutatta elsősorban.⁹ Az ártéri állattartással összefüggésben is számos tanulmányt ismerünk. Ezek tanulságait Szabadfalvi József monográfiája foglalja össze.¹⁰ A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola körül szerveződött alkotóműhelyből több kitűnő tanulmány jelent meg a Felső-Tisza vidék gazdaságföldrajzáról, gazdaságtörténetéről. Szabadjon két nevet kiemelnem: Frisnyák Sándor és Réfi Oszkó Magdolna tanulmányai figyelemreméltóak.¹¹ Takács Péter a Mária Terézia nevével fémjelzett úrbéri rendezés anyagának az elemzésével rajzolt átfogó képet a XVIII. század végi paraszti gazdaságok és gazdálkodás színvonalának az állapotáról.¹² Itt kell megemlítenünk a kitűnő etnográfus Kiss Lajos munkásságát, aki a Régi Rétköz című alapvető műve mellett több tanulmányban is bemutatta a táj paraszti életformáját.¹³ A Közép-Tisza vidékén a Tiszazugban a Szolnok Megyei Múzeum végzett komplex kutatómunkát. Történészek, néprajzosok, régészek, nyelvészek, gazdaság- és művelődéstörténészek gyűjtötték a kistájra vonatkozó ismereteket. A gazdag anyag publikálásra vár. A munkáról egy vastkos kutatási beszámoló tudósítja az érdeklődőt,¹⁴ és elkészült a palóc terv keretén belül Csépa tanulmánykötete.¹⁵ Ennek több fejezete is kapcsolatban van az itt előadott kérdéssel. A dél-borsodi és dél-hevesi kutatások is hasznos eredményeket hoztak a számunkra.¹⁶ Végezetül nem hagyhatjuk ki a sorból az elmúlt évtizedekben keletkezett monográfiákat Vásárosnaménytől Tápéig, Szegedig, melyekben szintén sok értékes anyag van az ártéri gazdálkodásról, jöllehet egyiknek sincs kifejezetten csak ezt a kérdést tárgyaló fejezete.

Az eddigi irodalom tanúsága szerint is a Tisza mentének népi kultúrája sokszínűségében is harmonikus, egységes képet mutat. A folyó a századok során inkább összekötötte mintsem elválasztotta a közelébe települt falvakat, mezővárosokat. A kistájak közötti különbségek jól kitapinthatóak, kulturális jegyekkel megrajzolhatóak, ugyanakkor azonban közöttük legalább annyi az egyezés, a közös vonás, amelyik inkább az azonosság, az egység felé mutat. A folyó menti kistájak között a vizsgált időszakban a rendszeres és sokoldalú kapcsolat volt a meghatározó. Az egymásra utaltság következtében ez különösen az árucserében fejeződött ki. De nemcsak a folyó közvetlen környéke részesedett ebből a kapcsolatból, hanem az attól távolabb eső vidékek is. Az Erdős Kárpátok fenyőfája, Máramaros sója, a Felső-Tisza vidék gyümölcse, faeszközei és dongás edényei, a tutajok formájában leúsztatott tölgy-, szil-, és gyertyánfája nemcsak a Tisza-parti településekre jutott el, hanem a távolabbi falvakban, mezővárosokban is keresett árucikk volt, könnyen gazdára talált. A folyó árterén fogott csik és hal még a budai és bécsi előkelőségek,

polgárok étlapján is ott szerepelt, nem is beszélve a rétek vadmadarairól, vagy éppen a csemegének számító teknősbékáról, melyet ünnepi asztalokra szánt az ügyintézés menetét gyorsítani akaró szándék. De a hegyek kövei is vízi úton jutottak el a templomok, hidak, középületek alapjaiba, vagy éppen malomkövekként őrlték az Alföld búzáját számos száraz- és vízimalomban. - A mai eszünkkel nehezen tudjuk elképzelni, hogy a sok nehézség és a kezdetleges technikai adottságok közepette milyen élénk, eleven volt ez a táji kapcsolat, és mennyivel tudtak többet a folyó környékén élők egymás dolgairól. Gazdasági életük szerves egységet alkotott ezen a mikrotájon.

4. Az ártéri gazdálkodás ágai

4.1. Állattartás

Az Erdős Kárpátokból a Huszti kapun az Alföldre kilépő Tisza egészen megcsendesedik, és a torkolatig kicsi eséssel hatalmas kanyarulatokat írva le hol csendesebben, hol szilajabban járja a tájat. Földrajzi értelemben végig alsó szakasz jellegű. Különösen így volt ez a szabályozások előtt. Ezért is alakulhatott ki többé-kevésbé egységes ökológiai rendszer a tág értelemben vett folyóvízgyben. A vizet galéria erdők, rét- és mocsárvilág, kiterjedt legelők és kaszálók, ármentes magaspartok övezik. A Luby Margit megírta szatmári-beregi "fogyó legelők"-től a Nagy- és Kishortobágyon át a bácskai, bánáti területekig kiterjedt puszták vonulata kíséri végig a folyót. Ezek a szinte összefüggő láncolatot alkotó pusztákon az itt élő lakosság kiterjedt legeltető állattartást és takarmánygazdálkodást valósított meg az évszázadok során. Az alföldi állattartásnak nagyon gazdag irodalma van, melyből sokszínű, árnyalt gazdasági, néprajzi, művelődéstörténeti kép bontható ki. Emögött a sokszínűség mögött azonban jól kitapinthatóak az egységes rendezőelvek. A földművelés és az árutermelő állattartás kettős pillérére támaszkodva szerveződött meg a gazdálkodás, és az évszázadok során kialakult a korok követelményeihez igazodó rendje.

Állattartásunk legjellemzőbb sajátossága a *nyájas* forma volt. Az állatokat fajtánként és a tartásmód céljának megfelelően kisebb-nagyobb létszámú egységekbe szervezték. A néprajzi irodalomban a tartásmód alapján két nagy típust különböztünk el: a *kezestartást és félszilaj, szilaj tartásmódot*. A kettő egymás mellett, egymást kiegészítve is élt. Az első formát tekintjük mindenhol meglévőnek, általánosnak, míg a másodikat ritkábbnak, a nagyobb határú falvak, mezővárosok sajátosságának. A kezestartásban lévő állatok haszna sokrétű volt: elsősorban munkaállatok voltak, szaporulatukat piacokon értékesítették, a tej és a hús a mindennapi szükségletet szolgálta. Ezeknek a jószágoknak a legelője a falvak határában, a vízjárta ártereken volt. Többnyire kisebb nyájas formában naponta hajtották ki az éppen heverő, munkába nem fogott jószágokat. Csordák, csürhék, helyenként fejős juhnyáják és kisebb ménesek alkották ezt a csoportot.

A *szilaj és félszilaj tartásmód* a településektől távolibb, külső pusztákon volt a meghatározó. Abban a feudális gazdasági rendszerben ahol - Györffy István szavaival élve - a jólét, a vagyon fokmérője a heverő, a tőkemarha volt, természetesnek tekinthetjük ennek a tartásmódnak a primátusát. Saját vagy bérelt pusztákon legeltették jószágait, specialistákra, a pásztorokra bízva gondozásukat, őrzésüket. Ez a tartásmód tette lehetővé a kiterjedt árutermelést, ezzel a vagyoni gyarapodát, a

felemelkedést, a mezővárosi státus megszerzését és fenntartását.¹⁷ Az elnevezések is jól jelzik a tartás célját, az adott nyájfajta rendeltetését, jellegét. Csak néhány példát idézünk: nyűgös ménes, kanca ménes, kezes ménes, cifra ménes, órlós ménes, renyhe ménes vagy göboly, tinó gulya, rideg gulya, szűzgulya, üsző gulya, kurta gulya.¹⁸

Hazánk gazdasági életében a középkortól jelentős szerepet játszott a *szarvasmarha kivitel*. A jószágot legeltetve lehetett elhajtani a nyugati piacokra. Ez a gazdasági kapcsolat a török idők alatt sem szünetelt, sőt a mezővárosoknak olyan hasznot hozott, amellyel sikerült átvészelnii a nehéz időket, fennmaradhattak, volt miből fizetni a súlyos adóterheket mindenfelé. Káldy-Nagy Gyula mutatta ki, hogy az Alföld török uralom alá került területeiről a XVI. század közepén csak a váci réven hatvanezren felüli szarvasmarhát hajtottak át a nyugati piacokra.¹⁹ Ezek nagy része a Tisza öntözte legelők fűvén hizott meg, növekedett piacképes áruvá. A hízómarha-tartás és a pusztai legeltetés a virágkorát a múlt század közepéig élte, a visszaszorulása, megszűnése egybeesik a folyószabályozással és a lecsapolási munkálatokkal. Ennek a nagyműtű tartásmódnak a nyomai még napjainkban is fellelhetők több helyen.

A legeltető állattartásnak a súlya - az elmondottakból következően - mindig nagy volt. Az egész közösség érdeke azt kívánta, hogy éber figyelemmel kísérjék a jószág és a legelő állapotát, és ha szükséges, beavatkozzanak. A Tisza mentén két tényező szólhatott bele az állattartás normális menetébe: *az aszály vagy az árvíz*. Az előbbi ritkábban adott gondot az állattartóknak, hiszen a folyó mellett mindig talált annyi élelmet a jószág a legszárazabb időben is, hogy baj nélkül átvészelhessen a szárazságot. Inkább a távolabbi falvak érezték meg ennek a súlyát. Ilyenkor sürgősen kerestek legelőt nyájainak. Sokszor száz kilométerekre is elhajtották az állatokat, hogy élelmet találjanak.²⁰

Ha az árvizek zavarták a legeltetés rendjét, úgy vagy saját térréniumokon vagy bérelt pusztákon mentették át a vagyont érő állatállományukat, míg a vizek dűhele nem csillapult. Ahol arra lehetőség kínálkozott, ott külön tartottak artéri és szárazlegelőt. Ez utóbbit kaszálónak használták, ha legelőként nem volt rá szükség. Az ármentesítések után ez úgy vált ketté, hogy a Tisza menti falvaknak legelőjük lett a mentetlenen, a gáton belül, és a mentett részen, a gáton kívül. Ez utóbbit szárazlegelőnek is mondták, amelyet csak az esők öntöztek.

A legeltető állattartásnak volt még egy hatalmas tartaléka: a rétek, vizek közötti szárazulatok, szigetek sora. Ezeket nyáron tilalomban tartották, hogy a rajtuk növényűvet télen lelegeltethessék. Ezekre a tilalombban tartott legelőre nem csak a helybeliek jószágát hajtották, de szívesen adták bérbe másoknak is. Gyakran előfordult, hogy a Bihar hegység vidékéről érkező juhászok, a purzsások is ezeken a téli legelőkön várták ki a tavaszi zöldfű sarjadását. Ez a belső migráció jellemző volt a Tisza völgyére századokon keresztül. Átala sok kulturális elem vándorolt egyik vidékről a másikra, színezte a helyi sajátosságokat.²¹

Napjainkban is van rá példa, hogy a gulyát kompon szállítják a legelőre. A Tisza-tó területén a szigetek dűs fűvét szövetkezeti és magángazdaságok nyájai legelik. Számukra karámot építenek, melyben éjszakáznak, a pásztoroknak meg kezes bódét telepítenek. - Az ártereken még több helyen látunk rudakból, dorongokból összeállított karámkat, melyben a gulya éjszakázik. Ezek száma azonban egyre gyéres. Mindössze ezek emlékeztetnek bennünket a hajdan nagyhírű állattartásra.

Az árterek másik jelentős haszonvételi forrása a kaszáló, a rét volt. Ha csökkenő mértékben is, napjainkig megőrizte ezt a szerepét. Ma elsősorban a gátak oldalán termelt szénának van nagy becsülete. A gátőrök jelentős állattartást folytatnak. Maguk számára is sok szénát kaszálnak, a felesleget azonban eladják jószág-tartó embereknek. A gát hosszában 100-200-500 méteres szakaszokat lehet kaszálásra bérbevenni a gátőrtől, aki ezzel is növeli szerény javadalmazását.

A réti szénának mindig is meghatározó szerepe volt a paraszti gazdálkodásban, hiszen a téli takarmány előteremtése nélkül lehetetlen lett volna az állatállomány átmentése. Nyáron a legelőkön a jószág maga kereste meg az élelmét, de a tél beálltával már istállóban kellett gondoskodni róla. Az irodalom alapján él az a vélemény, hogy rideg tartásban nagyszámú állat telet ki a rétekben a szigetek avar fűvét legelgetve. Jóllehet ez megvolt, azonban az állománynak csak egy töredékét érintette. A nagy többség védett istállóban, hodályokban, tanyai, pusztai majorokban telet, és a nyáron gyűjtött takarmányt ette. A takarmányok között első hely illette meg a réti szénát, melyet a legkitűnőbb tápanyagnak tartottak. A Tisza mentén rendszerint csak egyszer kaszáltak anyaszénát. Sarjú vágására ritkán nyílt lehetőség az árvíz miatt, vagy azért, mert utána a kaszálót is legelőnek fogták be. A rét és takarmánygazdálkodás monografikus feldolgozását Paládi-Kovács Attilának köszönhetjük.²² Ez a munka felment, hogy részletezőbben elemezzem a kérdést.

Az állattartásra berendezkedett közösségek számára a rét és legelő alapvető fontosságú volt. Ezek hozama, használhatósága nagymértékben függött a vízárástól. A vízhorzda iszap termékenyítő hatását az egész Tisza-völgyben jól ismerték és becsülték. A rétek, kaszálók hozamát is nagymértékben növelte, nem kellett ezeket trágyázni. De gyakran szenvedték is az árvizeket, különösen, ha azok megülték a tájat, hosszabban tanyáztak rajtuk. Ezért a lakosok - ahol lehetett - gátakkal védekeztek az áradások ellen. A Tiszából kivezető fokokat, ereket igyekeztek gátakkal elzárni, hogy a mögöttes területeket nyugodtan élhessék. Ezek a helyi gátépítő munkálatok lassan alakították a táj arculatát, az ott folyó gazdálkodást.

Tanulságos példákat idézhetünk a Közép-Tisza mentén levő Mirhó-fok elgátolásával kapcsolatban. Ez a fok a Tisza bal partján Abádszalók és Pusztataksony között volt. A Mirhó-fokon kiáradó víz az egész Nagyunságot veszélyeztette, hiszen a Gyolcs-éren, Gyolcs mocsáron, Kakaton, Kecskerin, Karájánoson keresztül a Nagysárréteget hízlalta. Az 1780-as évek közepén építették a Mirhó-fokra a gátat. Az előkészületek során Kisújszállás tanácsa levélben foglalta össze a panaszát, melyben a visszatérő vizek kártételét számlálja elő: A gát "megépülésével a rétes, vizenyős és posványos földek nagy részét marhajáró és kaszáló földekké változván az árenda fizetéstől megmenekedtünk." A szentesi tanács pedig így panaszodik: "Miolta azon nevezett Mirhó-gát elhányattatott, azóta...pusztáinknak laposabb részel annyira a vizek által elnyomattatnak, hogy minden esztendőben kétezer darab marháinknak szükséges legelő mezeje elborítottatik, s haszontalanná tétetik...szegény adófizető népe városunknak kaszáló réteiben, vetéseiben mennyi károkat vallott, siralommal inkább, mintsem írással kellene magyarázni."²³ Tehát a vizsgált időszakban - mint a példákban is láthatjuk - az állattartás érdekei határozták meg a gazdálkodást a Tisza mentén.

Ennek a rendszernek a működését a folyó, a vízmozgás befolyásolta. Éppen ezért az általános kép megrajzolásában a helyi színeknek, tényezőknak nagy jelentőségük van. A jobbágyi, paraszti, magánföldesúri, mezővárosi, kismemesi gazdaságok állattartásának a rendszere a természetföldrajzi viszonyok meghatározottságában teljesebben ki és változott a körülmények alakulásával. Az árter mint

természetes közeg századokon keresztül kiválóan alkalmas volt a hagyományos állattartás rendszerének a fennmaradására, továbbélésére. Művelődéstörténetünk egy darabja maradt fenn ebben a formában szinte karnyújtásnyi távolságra tőlünk.

4.2. Az erdők haszna

A Tisza forrásától elindulva útja során fában egyre szegényebb tájakra jut. Természetesnek tekinthetjük tehát, hogy az eltérő adottságú tájak között kialakult egy nagyműltű cserekapcsolat. A Kárpátok fenyőfája, a Felső-Tiszavidék tölgy-, szil-, gyertyán- és kőrisfája a folyó hátán jutott el a rendeltetési helyére. Századunkhoz időben közeledve ez a folyamat egyre gyorsuló ütemet vett fel. A múlt század második felétől a rablógazdálkodás mértékét érte el az erdők kipusztítása. Hatalmas őserdők váltak az épülő, iparosodó ország ádozatává. Ennek a folyamatnak a bemutatására vállalkozott Kemény János a *Víziboszorkány* című regényében, szép emléket állítva az erdőmunkásoknak, tutajeresztőknek.²⁴ A Felső-Tisza vidék hatalmas keményfa állományát is szinte teljesen kipusztították. Tűzi- és épületfának vágták ki és értékesítették. A gyarapodó népesség így teremtett magának újabb szántóföldet, jószágának kaszálót és legelőt.

A Tiszán a *tutajozás* megindulása minden bizonnyal összefügg a máramarosi sóbányászat megindulásával, amelyik a XII-XIII. században kezdődött. A nagy tömbökben kitermeit kósót többnyire tutajokra, lápokra, lábókra, szájakra vagy szálakra rakva szállították a központi elosztókba. Nem véletlen, hogy a Tisza mellett voltak a legnagyobb sóelosztó központok, mint Tokaj, Szolnok, Szeged. A só kirakása után a szállítóeszközt is értékesítették a helyszínen. Kiss Lajos 17 tutaj jelentésű szót vizsgált meg nyelvi eredet szempontjából. A nyelvtörténet eddigi megállapításait is figyelembe véve azt a következtetést vontta le, hogy néhány kivételével szókészletünk finnugor kori örökségébe tartoznak ezek a szavak. Így minden bizonnyal mind a közlekedésben, mind a szállításban ennek az ősi eszköznek nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk.²⁵

A tiszai tutajozás egyik legkorábbi ábrázolásával a zsurki református templom XVIII. század végi kazettáin találkozunk.²⁶ Néhány évtizeddel később egy szolnoki céhlevél rajzán hajómalom és fedeles gabonás hajók mellett láthatjuk az úszó és a kikötött tutajokat.²⁷

A Tisza forrásvidékének hatalmas törzsű ősfái nemcsak az országban, de határainkon kívül is ismertté váltak. A Dunán egészen a Fekete-tengerig leúszatták a tutajokat, és ott hajókat építettek belőlük. Híre volt a jóminőségű szép szál fáknak, szívesen vásárolták a kereskedők, és váltott tutajosokkal szállították a rendeltetési helyükre.²⁸ De ebből a fából építették a gabonás hajóikat, halászbárkáikat a szolnoki és szegedi hajóépítő superok is. Ez utóbbi helyen külön iparág is kifejlődött: a zsendelyvágás. Juhász Antal idézi a szegedi Vedres Istvánt, aki azt írta 1805-ben, hogy "...nem tsak Arad vármegyébül hoznak ide hajónak való tölgyfákat, hanem a Tiszahátrul, a Kőrös tájékarul, és még Török országbul is, a Munkátsi uradalomból majd minden esztendőben szállítanak itten keresztül a Ferentz Tsatornájára és tovább is legszebb Tölgyfa pallókat és Deszkákat. Fenyő fa pedig, mely Szolnok mellett Máramarosból jön a só alatt, elég van."²⁹

A tutajozásnak fontos szerepe volt az alföldi tájak *épületfával* való ellátásában. Mind épületfát, mint malomhoz szükséges, speciális igényeket szolgáló fákat, mind

tűzifát a fában szegény alföldi települések a felső-tiszai részokról szerezték be. A mezővárosok tanácsa saját tagjainak sorából jelölt ki egy-két embert, hogy tájékozódjanak, hol lehetne beszerezni az éppen szükséges faanyagot. Ezek megállapodtak a kitermelésről, és fogadott tutajosokkal leszállították a meghatározott tutajkikötőbe. Onnan tengelyen szállították el a felhasználás helyére.

Példaként szabadjon néhány nagykunsági adatot idézni. A nagykunsági települések Tiszafüred és Szolnok között levő partusokon, kikötőkben fogadták a folyón érkező fát. Füred, Abád, Fegyvernek és Szolnok volt a jelesebb kikötő. Szalmesterek segítségével, ökrökkel vontatták ki a rakományt a vízből. Kunszentmártonba, a legdélibb nagykunsági helységbe mind a Tiszán, mind a Körösön úsztattak fát. Egy 1830-ban kelt írásból megtudjuk, hogy a "földbirtokos lakosok 3 folyó ölnyi hosszúságú deszkából össze állított kisebb hajóin kívül, melyeken főképpen örteni való gabonájokat szokták gyakorta a Tisza folyóóra Csongrád alá felszállítani, - ezen Körös vizén nagyobbak szokásba nincsenek. Az ilyeneket jó víz idején 40 és 50 mázsányira terhelik, és fél nap alatt ezt az utat Csongrád mezővárosáig víz mentibe el is végzik, de vissza jövőbe víz ellenében, rendszeren 1 és 1/2 napot szoktak tölteni a hajósok. Szoktak továbbá azon némely esztendőben ritkán az Erdő-hátról tüzi fákat is Kun Szent Márton alá felszállítani, amelyekkel a hajósok tsendes időben 3 hetek alatt leérkeznek."³⁰

Túrkeve város tanácsa is ágensei útján tájékozódott és vásárolt *épület- és tűzifát* Máramarosban vagy a Felső-Tiszán. 1796-ban a görög boltosnak új boltot építenek. A hozzá szükséges faanyagot, 50 szál fenyőt és 40 szál kórmány fát tutajon szállíttatja le a város.³¹ Más esetben a fát kitermelő vállalkozó hozta le a portékáját és kínálta eladásra a városnak. A tiszaadonyi Papp György a "fegyverneki Tiszára hozott 22 talpfát és egy bálványnek valót" - egy szárazmalom alkaltrészeit, melyet felkínált az előljárásának megvételre.³²

Ritka dolog lehetett, hogy valaki csak úgy tutajt indítson el, hogy majdcsak lesz rá vevő. Inkább az volt a jellemző, hogy pl. a maloméptők megrendelték a szükséges mennyiségű és minőségű fát, melyet a megegyezés szerint az adott kikötőbe fogadott tutajosok leszállítottak. 1804-ben Szőke György kisvarsányi lakos a tanács megrendelésére Abádig leszállított "a Tiszán 3 malomhoz kívántató talpfákat...melyek 36 darabból állanak." Ezenkívül még hozott eladásra tűzre való őlfát, melyet az egész terhet szállító lábóval együtt értékesített, melyben 4 ölnél hosszabb fenyőfák voltak. A kevi tanács ezzel a rakománnyal még egy "magas orrú szánt" is leszállíttatott.³³ Máskor arról határoz a tanács, hogy "a lábok üresen ne járjanak," ezért rajtuk szállítsanak "száraz malomhoz való fát, vízi malom zsillipjéhez való nagy deszkákat, fűsü karónak való jóféle czulákokat, tüzi fát vagy 30 ölet vegyenek." Ugyanakkor arról is intézkedtek, hogy Tokajig fogadjanak meg két embert kormányosnak a szállítmányra.³⁴ A katonaság tartását, elszállásolását szolgáló quártély ház karcagi építői a füredi Tisza parton rakattak ki 217 1/2 öl fát, melyet a nagykun helységekbe lovas- és ökörfogaton szállítottak el a kerületi főkapitány parancsára az építkezés helyszínére.³⁵ De még az újjáépülő Debreceni Református Kollégiumhoz is a Tiszán szállították a faanyagot. Szolnokon faragták ki a gerendákat méretre, és onnan - többek között - a türkevei tehetősebb gazdák 50 szekérral segítettek a Karcagig történő elhozatalában.³⁶

Mint látjuk, jelentős mennyiségű fa hagyta el a Felső-Tisza vidéket és az Erdős Kárpátok fenyveseit. Az évszázadok során sajátos foglalkozási ág, a tutajos mesterség élt a folyó mentén. Generációk nőttek bele a nagy ügyességet, tájékozódást

és természetismeretet követelő mesterségbe. Napjainkra csak az emléke maradt, és néhány kitűnő tanulmány leírásából ismerjük.

A tutajozás a XIX. század második felében érte el a virágkorát. A kapitalizálódó országnak nagy mennyiségű fára volt szüksége, és a vasutak kiépüléséig a legolcsóbb szállítási módja a fának a tutaj volt. Még a két világháború között is eregettek tutajokat, jóllehet már országhatár választotta el egymástól a termelő és felhasználó helyeket. Még az 1950-es esztendőkből is emlékeznek a folyó mellett lakók, hogy ha ritkán is, egy-egy tutaj leúszott a Kárpátaljától a Tiszán.

Napjainkban alig van jelentősége ennek a szállítási formának. Mindössze a szegedi üzemek - Gyufagyár, Ládagyár - számára kötik tutajokba a 3-4 méteres rönköket, amelyeket a Tisza árterén termelnek ki. A géppel vízbe dobált rönköket vastag dróthuzalokkal rögzítik egymáshoz u-szegek segítségével. A kész tutajt kishajóval vontatják Szegedig, a fafeldolgozó rakodójáig, amelyik majdnem a Maros torkolatával van szemben.

A tutajokon más áru is érkezett az alsóbb részekre: különböző dongás- és kéregedények, hordók, szőlőkarók, szerszámnyelek, gyümölcsök - egyszóval a paraszti háztartás sok nélkülözhetetlen kelléke. Páll István Szirmay Antalt idézi: "töménytelen só köveknek, fa száloknak, gerendáknak, szőlőkaróknak, deszkáknak, gyümölcsnek, gubacsnak, égetett és kőszénnek vivője" a Tisza. Páll István számavette mindazokat a termékeket, amelyek a folyón az Alföldre kerültek, vagy éppen a folyó két partja között cseréltek gazdát.³⁷

A Felső-Tisza vidékén a kőnek is nagyobb szerepe volt. Házak, templomok alapjai, kutak fala készült a muzsalyi, kaszonyi, beregszászi és tarpai hegyeken bányászott kőből. Lehoczky Tivadar írja: "A Beregszász-vidéki ryolith tartalmú hegyek kőzetéből faragatnak malomkövek ... Egy tekintet a régi beregszászi, muzsalyi és egyéb tájon lévő XIV-XV. század beli kőtemplomokra, s meggyőződünk, hogy a boltozat ívei, az ablakok, kapuk és ajtók tagozatai, keretei, támkövei...a beregszászi, muzsalyi és kaszonyi kőzetből készültek." Megemlékezik még szerzőnk a beregszászi tajtkőről, amelyikből tajtékipákat készítettek, és olyan kedvelt volt a nemességünk körében.³⁸ A malomkővet már említettük. Fényes Elek írja Nagymuzsalyról: "E határnak hegyes részén szőlők és cserjék, s ezek között malom és timsóbányák vannak, melyek híres malomköveket és timsóköveket szolgáltatnak."³⁹

A nagykunsági malmokban is muzsalyi kő őrlötte a búzát. Túrkeve város tanácsa az építendő száraz- és vízimalmokba jó előre megrendelte a szükséges köveket. Tüzes Mihálynak hívták a muzsalyi malomkő kereskedőt, aki a megállapodásokat megkötötte. A malomkövek részben szekereken, tengelyen, részben tutajokon a Tiszán jutottak el a rendeltetési helyükre. Debrecenben a Péterfia utcán malomkő lerakata volt a muzsalyiaknak. Nemezszer a városi tanács a debreceni szabadságra vagy nagyvásárra irányította küldöttségét malomkő vásárlása céljából.⁴⁰

Külön meg kell emlékeznünk az egész Tisza mentén elterjedt *kőedényről*, a *vízszűrőről* vagy *csepegtetőről*. Gabonás hajókon, bárkákon, uszályokon, de a gátórházakban is rendszerint előfordult. A ritkás szerkezetű, porózus vízszűrő követ az elbeszélések szerint a Fruska-Gorában készítették. Az áradó vagy apadó folyó iszapos, sáros vizét töltötték bele. A hengeres alakú, lefelé keskenyedő vízszűrő kovácsoltvas lábakon állt. Alá egy erre a célra rendszeresített edényt tettek, ebbe csepegett le a megtisztult víz. Hetente vagy tíznaponként kellett tisztítani, kisúrol-

ni, hogy újra gyorsan eressze át magán a vizet. Ilyen csepegtetőket csak múzeumokban lehet elvéve látni.

4.3. Ártéri gyümölcsösök

Az árterek számottevő haszonvételi forrása volt a *gyümölcs*. A kiváló öntéstalajon díszlettek a gyümölcsfák, gyorsan hatalmasra nőttek, és ontották a termést. Napjainkra csak nyomai maradtak meg az egykori szilva-, alma- és dióerdőknek. Pedig még a múlt század első felében is azt írta Fényes Elek Bereg vármegyéről, hogy "gyümölcsben olly gazdagsága van ezen megyének, hogy nemcsak belső szükségre elég, hanem vele nevezetes kereskedést is folytathat, s belőle több ezer ember nyer élelmet. A tiszaháti járásban majd minden helység bír messze kiterjedő gyümölcsös kerteket, melyek főképpen szilva, alma és körtéffakkal vannak beültetve, s az ősszel leszedett gyümölcsöt vagy Debrecenbe hordják tengelyen, vagy talpokra rakván a Tisza segedelmével Szolnokra viszik. Híres különösen a kormos és sóvári almájok. Továbbá nevezetes Beregh még arról is, hogy itt 1 1/2 fontos almát látni éppen nem ritkaság."⁴¹

Az ártéren a gyümölcsfák gyökerekről sarjadtak vagy magról keltek. A tulajdonos inkább ritkítással gondozta, vagy áttelepítette a kívánt helyre. Tavasszal a korona közül a száraz ágat, gallyat kivagdalták. A gyümölcsösök különösebb gondozást nem kívántak. A kártevőket az énekesmadarak pusztították. A gyümölcsfák alja fűvel volt benöve. Értékes kaszálónak számított a gyümölcsös alja, kiváló minőségű szénafű termett ott. Gyümölcsérés előtt a fák alját mindig simára kaszálták, hogy a lehulló termést könnyebben összeszedhessék.

Legnagyobb tömegben *szilva* termett a Felső-Tisza vidéken. Szilvaérés idején a család minden tagja ment szedni, aki maga nem bírta a munkával, az napszámost fogadott. A kocsi derekába vesszőket tettek, abba borították az összeszedett gyümölcsöt. Külön válogatták a lekvárnak való és az aszaló szilvát, és külön, amiből pálinkát főztek. Voltak, akik az ártéren készítették el a lekvárfőzésre a helyet. Földbe mélyített katlanba állították be a több vékás nagyságú rézüstöt. Az összegyűjtött száraz gyümölcsfával tüzeltek alá. A lekvár nagyobb részét piacon értékesítették, kisebb része családi fogyasztásra maradt.

Sok hasznot hozott a paraszti háztartások számára az aszalt szilva is. Gondosan megmosták az aszalni való gyümölcsöt, majd kenyérsütés után a kemencébe berakták. De voltak szilvaaszaló épületek is. Kívül fűthető nyeregtetős sárfalú épületek az aszalók, bennük egymás fölött helyezkedtek el a keményfa oldalú, vesszőfonatos aszalók, melyekre a gyümölcsöt kiterítették. - A szilva mellett aszaltak körtét, almát sőt még epret is. Az almát és körtét feldarabolták, a magházat kivágták, úgy terítették az aszalókasokra. Az aszalt gyümölcs keresett árucikk volt a folyó menti településeken, de még a messzibb levő piacokra is eljutott.

Alma is sok termett a Tisza mentén. Már Fényes is emlegette a két leghíresebbet, a kormos- és sóvári almát. A folyó mellett sokkal több név él: darusóvári, kormos sóvári, nemessóvári, tótpiros, csupor, jegesalma, fontosalma, fűzfáalma, jány-csecsű alma, muskotály alma, vírbélű alma, ídesalma, nyárialma, csörgőalma - hogy csak néhányat említsek a folyó mentén ismert almanevékből. Tutajokon szálították többnyire kosarakban, és ahol kikötöttek, eladogatták, elcserélgették pénzért, terményért. Szívesen vásárolták a rendkívül zamatos gyümölcsöt, a gyerekek különösen szerették.

A dió is szinte erdőt alkotott a folyó mentén. Hatalmasra nőtt fák bőséges termését ősszel hosszú rudakkal verték le. Külön válogatták a tiszta héjú diókat és külön amelyek a burokkal, a kopáccsal esett le. Néhány napig a burkában hagyták, hogy érjen, utána könnyen el lehetett távolítani. A diót nagy szárítókasokra terítve napokig az udvaron érlelték, szárították, hogy kifehéredjen a héja. Az ilyenek jobb volt a piaca. Napjainkban csak Milota határában az ártéren van nagyobb ültetett diós, és a gátak tövében díszlik sok helyen. A kertekben láthatunk még hatalmas törzsű, nagy lombkoronájú diósokat, amelyek a múltat idézik.

Az ártéri erdőkben ma leginkább puhafákat találunk. Sok a fehérynár, papírnár, de legtöbb a fűz. Napjainkban az egész árteret az értéktelen tiszai akác és a törékeny fűz lepi el. Kevés az értékes rekettyefűz, az ültetett aranyfűz és más értékesebb fajta. Pedig a fűzvészónak valaha nélkülözhetetlen szerepe volt a paraszti gazdaságokban, hiszen sok mindent készítettek belőle: házfalat, utcai kerítést, szélfogót, szekérkast, málékast, csúroidalt fontak belőle, sokféle tároló- és szállítóedény - kosarak, kasok, kasiták - készült fűzfavesszőből. Szinte alig van olyan területe a mindennapi életnek, ahol valami hasznát ne vették volna ennek a nagy tömegben termő növénynek. Ez a növény volt a Tisza menti falvak tüzelőanyaga is. Télen sokan vállaltak csonkolást az ártereken. Ez a fűzesek tisztítását jelentette. Leszedték az azévi vesszőt a törzsről, melyből az árvízvédelem számára készítettek kötegeket, és a maguk számára is gyűjtöttek tűzrevalót. - A folyószabályozás után sok község telepített az ártérre ún. fűzeskertet, ahol nemes vesszőt termeltek téli feldolgozásra. Sok embernek adott kenyeret a téli vesszőfonás. Napjainkban Alpáron és Tiszafüreden háziipari tevékenységként űzik ezt a mesterséget.

4.4. Egyéb haszonvételek

Az ártéri erdők adtak otthont a *méhészetnek*. A gyári technológiájú répacukor gyártása előtt a méz volt a legfontosabb édesítőanyag az egész Tisza mentén. A dús vegetációjú árterek tavasztól őszi kiváló méhlegelőként szolgáltak. Ármentes partokra építették a méheseket, bennük 2-3 sorban egymás fölött sorakoztak a vesszőből vagy gyékényből font, süveg alakú méhkasok.

A kirajzott méhek leggyakrabban nagy odvas fába rakodtak be. Az erdőjáró embereknek külön tudománya volt a méhek felkutatása. Gyakran odústúl hozták haza a méheket és helyezték el a méhesükben. Napjainkban is lehet találkozni olyan emberekkel, akik nagy szakértelemmel keresik meg az elkóborolt, odvas fába berakodott méhcsaládokat. A kaptáras méhészet gyakorlatának elterjedése előtt az volt az általános, hogy a kasokban vagy erdei odúban kénlappal lefojtották a méheket, és úgy rabolták el a lépesmézet. Az odúk nyílását baltával kitégítették, hogy kiférjen rajta a lépesmész. Magunk láttuk, hogy nem fojtották le a méheket, hanem csak kitégítették az odú nyílását, kézzel szedték ki a lépesmézet. A méhecskék vastagon lepték el a méhész karját, de nem bántották. Vigyáztak, hogy az anya is közöttük legyen, mert otthon kaptárba áttelepítették a rajt.

A lépesmész mindig értékes kereskedelmi cikk volt. A Tisza mentére is eljártak a gömöri kereskedők, felvásárolták a felesleget. Ősszel nagy dongás hordókkal jelentek meg a falvakban, és lépestől együtt vették meg a mézet. Barkácsolásnak mondták a méz kiszedését a kasokból, odúkból, de így nevezték a vásárlást is. A fogalom tág körű használata a méznyerésnek és mézkereskedelemnek jelleg-

zetes műszava. A sonkolytól a mézet hevítéssel választották el. A sonkolyból gertyát öntöttek.

A Tisza mentén a méhesek megfogyatkoztak, szinte csak mutatóba maradt egy-kettő. A mezőgazdasági kemizáció és a pusztító méhatka alaposan lecsökkentette az állományt.

A kukorica elterjedése előtt a sertésállomány *makkon* hizott meg. A Tisza völgyének hatalmas makkos erdeiben a múlt század közepéig általános gyakorlat volt a makkoltatás. Messzi tájakról is fogadtak sertéseket makkra. Töviskarámot építettek a sertéseknek, a pásztoroknak meg kunyhót, s míg a makkot fel nem etették, kinn tartózkodtak az erdőben. Már csak a hizott sertéseket hajtották haza a kondások. A makkot szedték is. Kocsiderékba gyűjtötték össze, otthon etették a sertésekkel. Kitűnően hizott tőle a jószág, de a makktól a szalonna sajátos ízt kapott, amit nem mindenki szeretett.

Ugyancsak értékes takarmánynak számított az *erdők vadgyümölcse*, a vadkörte, vadalma. Szerette a legelő állat, de az emberek is szívesen fogyasztották. A vadalmát savanyodó káposztába is beletették. Jó ízt, illatot kölcsönzött neki. A vadalmából ecetet is készítettek.

Az erdők kedvelt gyümölcse volt a kökény, a som, a szeder a szamóca és a csipke. A szederből és a csipkéből lekvárt is főztek. Külön fejezetet érdemelne az ártéren található gyógynövények bemutatása, a velük való orvoslás gazdag hagyománya. Még napjainkban is nagy jelentősége van a gyógynövény gyűjtésének és felhasználásának.

Itt kell megemlítenünk két mocsári növénynek, a *nádnak* és a *gyékénynek* is a szerepét. Mindkettőnek nagy értéke volt, hiszen bőségesen állottak az emberek hasznára. A gyékényből kosarakat, méhkasokat, szőnyeget, szatyrokat készítettek. Tápén fejlett háziipari tevékenység épül a gyékény feldolgozásra. A nádnak kerítésként, tetőfedő anyagként, házfalként, tüzelőként volt nélkülözhetetlen szerepe a Tisza mentén.

Az ártéri gazdálkodás tárgyalását nem zárhatjuk le, hogy legalább ne említsük a *vadászatot, vadfogást*. A galériaerdők, kiterjedt rétek, mocsarak, ligetes kaszálók, legelők kiváló élőhelyei voltak a vadaknak, madaraknak. Ezek vadászata ősi mesterségnek számított, és külön virtusnak, ha ezt engedély nélkül űzték. A fűrjet, foglyot, fácánt szőrből készült hurokkal, vas törökkel, csapdával egyaránt fogták. A fűrjsípval előcsalogatott madarat hálóval borították le, de gyakorolták a lépvesszős madarászatot is. A nyúlra a járásában megvetették a tört, őzet felcsapódó ághurokkal ejtettek el. A vadászók reszelt csövű puszkája is mindenhol ismert és alkalmazott szerszám volt.

Mindenhol fogyasztották a varjúhúst. A kirepülés előtt álló, jó húsból lévő fiókákat a fészekből összeszedték a gyerekek, otthon megnyúzták, pörköltet csináltak belőle vagy kirántották. Azt tartják, hogy olyan ízletes, mint a csirkehús. Az öreg varjúból levest főztek. A húst utána kidobták, mert ehetetlenül inas volt, de a levesnek kitűnő ízt adott. Ugyancsak fogyasztották a seregélyeket. Az odúba bepakolt madarakat seregélyező baltával kivágták, s a megnyúzott madaraktól pörkölt lett.

A vízimadarak is rákerültek az étlapra. Különböző módon nyilazták, vadászták, fogták őket. Tavasszal kirabolták a fészkeiket. A madártójtás kedvenc eledele volt a rétet járó gyerekeknek, felnőtteknek egyaránt. Sárral betapasztották, tűzbe vetették, és ott sütötték meg. Hogy jó-e, úgy ellenőrizték, hogy vízbe tették. Amelyiken

ült a kotlós, az a víz színén maradt, amelyik tiszta volt, az lesüllyedt az aljára. A vadmadár tojást haza is vitték. Az asszonyok tésztát gyúrtak belőle. Szép sárga színt adott a tésztának. A vadkacsát sokan kikeltették kotlóssal. Fel is nevelkedett az udvarban, csak a szárnyát kellett visszavágni, hogy ne tudjon elrepülni.

5. Összegzés

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az ártéri gazdálkodás a Tisza mentén mindig meghatározta a községek életét, hiszen határuk jórésze az ártérre esett. A folyó inkább összekötötte mint szétválasztotta a községeket, kistájukat. Élénk áruszállítás folyt a Tiszán. Gabonás hajók, uszályok, ladikok és tutajok népesítették be a vizet, halászok hálója merítette ki a gazdag zsákmányt. Az erdők fájából épületekre tetőt ácsoltak, vagy tűzifaként szolgáltak. A makkos erdőkben sertésnek híztak, az ártéri gyümölcsök messzi tájon is táplálták a népet. A nád, a gyékény, a sulyom, a vadgyümölcsök, gyógynövények mind az ártérről kerültek ki. Legnagyobb haszna azonban a legeltető állattartásnak volt, amelyik századokon keresztül meghatározta a községek vagyonosodásának, gazdasági életük alakulásának menetét.

Napjainkra ez a nagymúltú gazdálkodási forma elveszítette a jelentőségét. A Tisza mentén élők egyre távolodnak az egykori terített asztalt jelentő tájt

JEGYZETEK

1. SZABÓ I. 1937: Ugocsa megye. pp. 31-32.
2. SZÜCS S. 1934: Biharmagybjajom határának régi vízrajza és a község kialakulása. - Debreceni Szemle VIII. pp. 429-453.
3. GYÖRFFY L. 1934: A nagy ínség 1863-ban. - Túrkeve.
4. P. ERMÉNYI M. 1985: Gyümölcsfajok és fajták a XVI. és XVII. században Magyarországon. (Forrás- és adatközlés). - Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984-1985. pp. 79-121., RAPAICS R. 1940: A magyar gyümölcs.
5. ANDRÁSFALVY B. 1975: A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. - Szekszárd. Uő. 1973: A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. - Vízügyi Történeti Füzetek 6.
6. KÁROLYI ZS. - NEMES G. 1975: Az ősi ártéri gazdálkodás és vízi munkálatok kezdetei (895-1846). Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. - Vízügyi Történeti Füzetek 8.
7. BETKOWSKI J. 1955: Fahajók a Tiszán. - Szolnok. Uő. 1961: Tiszai hajósélet. - Szolnok.
8. JUHÁSZ A. 1962: A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség. - Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960-62. pp. 117-146.
9. GRÁFIK I. 1983: A magyarországi fahajózás. - Néprajzi Közlemények XXVI. Néprajzi Múzeum.
10. SZABADFALVI J. 1970: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. - Műveltség és Hagyomány XII. Debrecen. Uő. 1984: Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. - Studia folkloristica et ethnographica 10. Debrecen.
11. FRISNYÁK S. 1980: Szabolcs-Szatmár megye 18-19. századi történeti földrajzi vázlatja. - Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis, Tom. 8/F. Nyiregyháza. RÉFI OSZKÓ M. 1987: A földhasznosítási viszonyok változása a XIX. századi vízimunkálatok hatására a Rétközben. - Agrártörténeti Szemle XXIX. pp. 18-46. Uő. 1987: Adatok a Rétköz 18-19. századi agrár földrajzi képéhez. Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis. Tomus 11/H. pp. 93-103. Nyiregyháza.
12. TAKÁCS P. 1987: A taktaközi parasztlakosság vallomása az úrbérendezéskor (Mutatvány egy megjelenésre váró forráskiadványból). - Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis. Tom. 11/B, pp. 5-25. Nyiregyháza.
13. KISS L. 1961: Régi Rétköz.
14. SZABÓ L. (szerk.) 1981: 10 éves a Tiszazug kutatása (Kutatási beszámoló), - Szolnok.

15. BARNA G. (szerk.) 1982: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népiéletéből. - Eger-Szolnok.
16. BENCSIK J. 1982: Adatok a délborsodi falvakból a paraszti árutermelés és piacozás ismeretéhez. - Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, Debrecen. PÁLL I. 1986: Árucsera a Tisza két partja között. - A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Miskolc, pp. 155-164.
17. BELLON T. 1986: Szabadalmas alföldi mezővárosok gazdálkodása a XVIII-XIX. században. - In: Falvak, mezővárosok az Alföldön, Nagykőrös.
18. HERMAN O. 1914: A magyar pásztorok nyelvkincse. - 325. p. és 405. p., valamint a magam gyűjtése.
19. KÁLDY-NAGY GY. 1968: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló árutorgalmáról 1560-1564-ben. - Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965-1966.
20. SZILÁGYI M. 1966: Egy inséges esztendő hatása a gazdálkodásra - In: Adatok a Nagykunság XVI-II. századi néprajzához. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 5. Szolnok, pp. 91-136.
21. SZABADFALVI J. 1970: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. - Műveltség és Hagyomány XII. Debrecen.
22. PALÁDI-KOVÁCS A. 1979: A magyar parasztság rétgazdálkodása.
23. BELLON T. 1987: A gátépítés hatása a lakosság gazdálkodásának és életmódjának a megváltozására. - In: "Áldás és átok a víz", Kisújszállás.
24. KEMÉNY J. 1979: Vízboszorkány.
25. KISS L. 1987: A tutajfélek elnevezései a magyarban. - Magyar Nyelv LXXXIII. pp. 201-207.
26. ENTZ G. (szerk.) 1987: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II.
27. KAPOSVÁRI GY. 1983: A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében. Szolnok térképes, rajzos ábrázolásai és topográfiai képe 1685-től 1810-ig. - Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1982-83. Szolnok, pp. 161-204.
28. JUHÁSZ A. 1962: A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség. - Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960-62. Szeged, pp. 117-146.
29. JUHÁSZ A. u.o. 119.
30. Jász-Nagykun Szolnok Megyei Levéltár (JNkSzML) Jászkun Kerületek Levéltára, Közigazgatási iratok 1830. f.éc. 4. No. 1590.
31. JNkSzML Protokollum Túrkeviensis 1796. május 22. 99/232.
32. JNkSzML Prot. Túr. 1799. június 21. 173/183.
33. JNkSzML Prot. Túr. 1804. június 29. 182/252.
34. JNkSzML Prot. Túr. 1772. március 13. 177.
35. JNkSzML Protokollum Currentalium 1776. május 15. 860-861.
36. JNkSzML Prot. Túrkeviensis 1808. szeptember 25. 275.
37. PÁLL I. i.m. (16).
38. LEHOCZKY T. 1881-82: Beregvármegye monographiája I-III. - Ungvár, - II. 453. p. 455. p.
39. FÉNYES E. 1851: Magyarország geographiai szótára III. - 123. p.
40. SzÁL Protokollum Túrkeviensis 1789. július 6. 166/449.
41. FÉNYES E. 1837: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja .. III. 52.p.

FLOOD-PLAIN ECONOMY ALONG THE TISZA IN 18-20th CENTURIES

Tibor Bellon

Today flood-plains mean they are enclosed with flood-control levees. This is only valid for times after the great river regulation in the mid-19th century. Before that the Tisza inundated wide areas. The villages on the flood-plain found ways to cope with floods.

People utilized waters in many ways: to catch fish by nets, pots, to cut bulrush, reed and sedge in order to make indispensable objects from them. They gathered water-chestnut, searched for the nests of birds, robbed them of eggs and the young, hunted for game by loops, traps, knives and rifles. They found honey-bees in the hollow trees of woods, set up their hives on meadows, their pigs fed on acorns and animals grazed on the higher lying surfaces or 'porongs'. Hay was gathered from rich meadows for winter fodder. The large orchards were maintained and the produce sold at markets. The timber for building and the firewood from woods was transported on water to remote countries. In short, the flood-plain was exploited economically, occupied and looked after. This was an extremely intricate form of economy, only survived to our days in fragments under the conditions of large-scale farming and the flood-plains limited by levees.

The paper shows glimpses of some features of this kind of economy, interesting for cultural and economic history as well as for ethnography.

A PARASZTI ÁLLATTARTÁS ÜZEMFORMÁINAK KIALAKULÁSA A TISZAZUGBAN

Szabó László *

1. A PARASZTÜZEMEK KIALAKULÁSA

Szabó István a középkori falu, jobbágytársadalom és gazdálkodás kulcskérdésének tekintette a jobbágytelket, a telekrendszert. "A telek a feudális falu legfontosabb alkotóeleme. Ha nem számolunk vele, a feudális társadalomnak s ebben a falunak egész szerkezete üres, tartalma vesztett marad számunkra" - írja 1969-ben megjelent munkájában (SZABÓ I. 1965).

Magyarországon a földesúri majorság, mint a gazdálkodás üzemegysége, csak a XIV. században jelenik meg, s ezek működését, formálódását az Alföldön a XVI-XVII. századi török uralom megszakasztja, késlelteti, s ezekben a századokban lényegében a telekrendszerbe illeszkedő jobbágyüzemek jelentik a gazdálkodás egészét. Noha a XVII. század végétől a visszatérő földesurak önálló gazdálkodásba kezdenek, jelentős majorüzemeket hoznak létre, a jobbágytelken alapuló jobbágyüzem fontossága nem csökken. 1848-tól pedig a régi telkek - igen bonyolult utakon, jogállással - átalakulnak önálló parasztüzemekké, paraszti gazdaságokká, s a földbirtokos és bérlő gazdaságok nagyobb üzemei mellett ezek jelentik a mezőgazdaság üzemi kereteit. Ugyanolyan fontos tehát a kapitalizmus korában vizsgálunk a parasztüzemet, ezek rendszerét, mint a középkorban a jobbágytelket és a telekrendszert (SZABÓ I. 1969, SZABÓ I. 1975).

A parasztüzem vizsgálata, tipológiája meglehetősen kidolgozatlan, mert kutatásához több tudományág, -szak együttes összefogása lenne szükséges. Köztudott, hogy írásos források kevéssé állnak rendelkezésünkre a kapitalizmuskori paraszti gazdaságok működéséről, hiszen a parasztagdák alig-alig készítettek feljegyzéseket üzemmenetükről. A hatóság (közigazgatási, gazdasági) és a parasztüzem kapcsolata pedig nem volt olyan teljes, hogy a keletkezett iratokból akár a történelem, akár a történeti statisztika rekonstruálhatná maradéktalanul a parasztüzem egészét. Ugyanakkor *a néprajz egészen a legutóbbi időkig a paraszti gazdálkodást ágazatokra bontva vizsgálta* (állattartás, gabonatermesztés, baromfivédelem, tejgazdaság), s egy-egy parasztüzemről nem adott teljes képet, nem jelezte az egyes ágazatok arányát sem. Vizsgálatának középpontjában egyébként sem az üzemegység, hanem a faluközösség, nagyobb néprajzi csoport, táji csoport állott. Inkább a családszervezet kutatásának fellendülése hozott e tekintetben eredményt.

Hogy milyen nehézségeket vet fel a parasztüzem vizsgálata, arra elengedő példa az, hogy *az oly egzaktnek tekintett földbirtoknagyság alapulvétele teljesen hamis képet ad*, hiszen sem a bérelt földeket, sem a családnagyságot - így valójában a munkaerő ellátottságot -, sem az esetleges egyéb üzemmenetbe kitűnően

* Dr. Szabó László, a történelemtudomány kandidátusa, főmunkatárs, Damjanich János Múzeum, Szolnok

beilleszkedő kiegészítő tevékenységet (háziipar, fuvarozás, egyéb kereső tevékenység, amely speciális tudásból adódik: böllérkedés, házépítés) nem veszi figyelembe, s teljesen hamis képet rajzol a gazdálkodásról, társadalomról. Más vizsgálni egy közösség összetevékenységét, s megint más az összetevékenység lecsapódását, arányát egy-egy gazdaságon belül. Nem feltétlenül a tárgyi feltételek azok, amelyekből kiindulhat az egzakt vizsgálat. Nem tagadjuk a földbirtok tulajdon alapvető jelentőségét, de erre az egy tényezőre egyszerűsíteni nem lehet a parasztüzemek vizsgálatát, nagyságának, jelentőségének meghatározását. Minthogy egyéb ágazatokról csak alkalmi feljegyzések állnak a rendelkezésünkre, a tevékenységek rendszerén át lehet csak megközelíteni a parasztüzem szerkezetét és típusait. Ez pedig azt jelenti, hogy a földbirtok tulajdon és bérlet, illetve közös földek használatán túl a család egésze, az alkalmazottak száma, illetve azok tevékenységének rendszere döntő lehet, s az alaptípusok kialakításánál mindezeket feltétlenül figyelembe kell vennünk.

Természetesen ezen túl még számos egyéb tényező tanulmányozása fontos, hogy az alaptípusok változatait is felrajzolhassuk (BELLON T. 1971, SZABÓ I. 1982/a). Az alábbiakban csak a fő típusokat ismertetem, s közülük kiemelem az állattartó üzemeket, részletesebben bemutatom egyes csoportjaikat is.

2. RÖVID TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Vizsgált területünk a Tiszazug és Kunszentmárton, illetve a korábban hozzá tartozó puszták (Mesterszállás, Kuncsorba, Kungyalu) *történetileg két eltérő terület*, s így a parasztüzemek között is alapvető különbségek mutatkoznak. Kunszentmárton mint nagykunsági település a XVIII. század első felétől mentes a földesúri hatalomtól, lakói szabad parasztok, s ha bizonyos feudális jellegű motívumokkal terhesen, de már ekkor kialakítja ez a közösség a polgári földtulajdont, ami lehetővé teszi ad arra, hogy a hatalmas határt és a távoli pusztákat állandó tanyaépülettel, tanyai üzemegységgel vegyék birtokba, s ezzel kiegészítsék széleskörű legeltető állattartásukat, a Kunszentmárton kertjeiben tartott állatállományukat egy jelentős tanyai állatállománnyal. A tanyán és az ólaskertekben tartott állat - elsősorban a szarvasmarha és ló - azonos feltételek között élhetett, a tartásmód Kunszentmárton kertjeiben és a távoli tanyákon hasonló jellegű volt: istállózó, teigazdaságra berendezett, illetve minőségi remonda lovak nevelése. A juhtartás továbbra is a hagyományos módon folyt, vagyis azt a pásztorok kezére bízták, míg a sertéstartás nem volt jelentős, s a beltelekhez kötődött, kertekben, tanyán nem alakult ki nagyobb mértékben. Mivel az 1890-es évek közepéig (Mesterszállás, Kuncsorba kiválásáig) jelentős legelőterületek is voltak a kunszentmártoniak kezén, a juhnyájak mellett a húzállat nevelése is jelentős. Elsősorban a szarvasmarha pásztorolása emelkedett ki. A XX. századra a vízszabályozások által megnövekedett szántóföldek, az önállósuik közösségek csökkentik a legelőket, s a századfordulóra már a tanyai állattartás a meghatározó és értékképző. Vizsgált korszakunkban a juhtartást leszámítva ezek alkotják az alapvető állattartó üzemeket mind Kunszentmártonban, mind utód községeiben (BELLON T. 1979, SZABÓ L. 1982).

A *Tiszazugban* - Csépa kisnemesi lakosságát kivéve - nem szabadállapotú, hanem jobbágy lakosság élt 1848-ig. Ez a jobbágyi lakosság a XVIII. század elején s egészen Mária Terézia urbáriumáig meglehetősen nagy szabadságot élvezett. Mind a Földváry, mind a Podmaniczky, valamint a Stöessel család is taxát követelt,

s csupán jelentős mozgásszabadságot, földbérleti lehetőséget biztosított a jobbágyoknak. Az urbárium kiadása után azonban megszünteti a Stöessel és Podmaniczky család a taxás állapotot, s maguk is majorüzemet hoznak létre, amelyet részben robotra, részben bérmunkára alapoznak. Jól mutatja a változás jellegét az, hogy 1787-ben Stöessel utasítást ad intézőjének több paraszti tanya lebontására, mert akadályozza az egységes rétgazdálkodást s legelőinek kezelését. Itt is megindult tehát - szabadabb állapot lévén - a tanyásodás, de a földesúri korszerűsítési törekvések megakasztották ezt a folyamatot. Természetesen nem jelentette ez azt, hogy a jobbágyok teljesen függésbe kerültek: továbbra is jelentős bérleteik voltak főként rét és legelő területeken, de a tanyai üzemforma nem alakulhatott ki a nagykunsági részekhez hasonlóan. A paraszti állattartás így a vízszabályozások után fokozatosan sorvadni kezdett, mert a jól termő rét és legelő területeket - minthogy a víz már nem járta - feltörték, eke alá fogták, s a meglévő rétek, legelők csak a munkaállatok tartására, kisszámú tejelő állat legeltetésére volt elegendő. A paraszti juhtartás teljesen megszűnt, a XX. században alig egy-két gazdának volt falvanként jelentősebb juhállománya. Megnövekedett viszont a juhhús hiányában a sertéstartás jelentősége s a holtágak mentén a lúdtartás. Amikor az uradalmakat bérlők vették át a XIX. század utolsó harmadában, azok korszerű tehenészeteket, sertésnevelőket hoztak létre (Jurenák, Léder, Sváb, Kövér), felosztásra kerültek a homoki legelők, mert egyedüli külterjesen tartott állatfajtájuk, a juh itt a királytövis miatt nem kapott jó legelőt. A felosztott legelők azonban kis parcellákban kerülnek a tiszazugiak kezére, s ők itt szőlőket s nem pedig legelőt alakítanak ki. A Tiszazug paraszti gazdaságaiban tehát a vízszabályozások után visszafejlődik az állattartás, s a gazdaságok meghatározó ágazata a földművelés, később a szőlő- és kertgazdaság lesz (BELLON T. - BOTKA J. 1982, SZABÓ I. 1980).

A rövid történeti vázlat után a századforduló állapotát jellemezzük, de kitérünk a két világháború közötti helyzet ismertetésére is. Az egyes üzemtípusok jellemzését távolabbi kitekintésekkel kapcsoljuk össze, hogy kijelölhessük vizsgált területünk helyét az Alföld középső részén. A két eltérő történeti fejlődésű terület üzemtípusait szétválasztjuk egymástól (BELLON T. 1973, SZABÓ L. 1982).

3. A KÉT ELTÉRŐ ÜZEMTÍPUS GAZDÁLKODÁSÁNAK JELLEMZŐI

A Kunszentmárton környéki, Nagykunsághoz tartozó területet a tanyaás gazdálkodás jellemezte. Valamennyi számottevő parasztüzem a tanyai formához kötődött. Ha egy parasztbirtok nem építhetett ki tanyát, annak az az oka, hogy nincsen meg a megfelelő földnagyság egy tagban, s nem is érdemes kiköltözni, minden energiát a földművelésbe és az állatnevelésbe fektetni. Kunszentmártonban, Mesterszálláson - hacsak nem átlagon aluli rossz földről van szó - általában 7 kh az a nagyság, amelyen érdemes tanyát építeni. Ez a föld állhat több, egymáshoz közelebb eső részből is: 4 kh, 1 kh, 2 kh külön tagban, de ennél szétaprózottabb birtok már alkalmatlan tanyának. Akkor is elmarad a tanyaépítés, ha távoli határrészeken pl. 5-6 kilométerre egymástól vannak a földdarabok (pl. Jaksor - Kungyalu). Azok a kisparaszti gazdaságok, törpebirtokok, amelyek nem érték el a 7 kh-at, valójában mint piacra termelő üzemek nem is jöttek számításba, nem volt elegendő a szétaprózódott vagy kis birtok a család eltartásához, s állatállományuk is jelentéktelen volt. Rendszerint ezek a birtokosok igyekeztek szőleikben intenzívebb gazdálkodást folytatni vagy egyéb kiegészítő foglalkozást is keresni (fuvarozás, hajókirakás,

kubikolás). A családtagok, felnövő generációk így fokozatosan elszakadtak a gazdálkodástól, kubikusnak álltak, vándor munkásokká lettek. A 7 kh alatti, tanya nélküli üzem így csak egyik összetevője volt a jövedelemnek, de nem alapíthatták rá a család életét, nem lehetett egy paraszti üzem fő és meghatározó ágazata.

Ez a tanya nélküli törpebirtokos paraszti üzem általános volt a Tiszazugban is, és arányuk lemérhető mind a Nagykunságban, mind a Tiszazugban kis korrekcióval a birtok statisztikákban is. Minthogy a család tagjai mindenféle munkára rá voltak kényszerítve, a legösszetettebb tevékenységű gazdaságnak lehetett ezt tekinteni. A tiszakürti Bencsik György 2 kh földet, 1200 négyszögöl szőlőt mondhatott magáénak, s ebben 2 ló, 1 tehén, 1 borjú és 2-3 anyadisznó jelentette mindössze az állatállományt. A gazda a lovakkal fuvarozott is, s ez adta a szőlő mellett a nagyobb jövedelmet. A föld mindössze a család táplálékát, a disznó számára a krumplít, a tehén számára 300 négyszögölnyi répát termelt meg. A kenyérnek valót részes aratással kereste.

Ez a réteg a Nagykunságban és a Tiszazugban óvakodott attól, hogy cselédnek álljanak gyermekei, mert magukat parasztnak tekintették, s ha csak lehetett, igyekeztek valami módon megkapaszkodni, hogy nagyobb lehetőséget teremtsenek maguknak. Volt rá példa, hogy szerencsés esetben eladták földjeiket, s bérletet váltottak, hogy nagyobb területen gazdálkodjanak, valódi paraszti üzemet hozzanak létre, tanyára tehessenek szert. Példaként idézzük az 1881-ben született öcsödi Nádudvari Bálintot, aki feleségével eladta csekély örökségét (2,5 kh), és 1909-ben 17, majd 24 kh-on Gr. Mokrányi bérbeadott földjén vett belőle bérletet, épített rá öcsödi házának eladási árából tanyát a Bükösparton. 1909-ben csak egy egyosztatú házat és egy kis ólat, majd - 1920-ban és 1921-ben született két gyermeke is hasznót hajtván - 1935-ben bővíteni is tudta a tanyát. Induláskor 1 lova és 1 tehene volt, 1935-ben gazdaságában 4 ló, 4 fejőstehén, 2 ökör, 3 magdisznó, 15-20 anyajuh és 30-40 liba volt. Ekkor már kanászgyereket fogadtak, mert 14-15 éves lánya és fia értékesebb munkát tudott végezni. A huszas évek közepén 17 kh-at meg is vettek a bérletből.

A gazdaságok ilyen átalakulására, bérletből önálló üzemmé válására azonban nem sok példa volt. Általában hosszú lejáratú bérleti lehetőség - amely tanyaépítést, kintlakást és ezzel intenzív munkát tett lehetővé - nem igen volt. A bérlet csak egy-két évre szólt, legfeljebb özvegyek adták ki így földjeiket megbízható embereknek.

Mindazonáltal a tanyaépítés és tanyai üzem jelentőségét mutatja a Nádudvari család esete. Tanyaépítés nélkül nem lehetett volna kialakítani ilyen gazdaságot, s megvásárolni 17 kh földet. A tiszazugban tanyák nemigen voltak még a határban a XX. században sem, mert maga a határhasználat nem engedte, hogy 6-7 kh-on kialakulhasson számottevő állattartás. Itt ugyanis a századfordulón a szántó, a rét és a legelő elkülönült egymástól. Ha a szántók egy tagban voltak is, a legelők és rétek közös használatúak maradtak, s nem egyéniek, mint a tanya körüli gyep. A tiszasasi zsellérbirtokoságnak csak disznójárása volt, amire csak 1/2 numerus után (6 magyar hold) lehetett 1 disznót ráhajtani. A gazdabirtokosságban 1 oktáva (12 kh) után volt egy tehénjárás, s nekik külön disznójárásuk is volt. Ez azt jelentette, hogy a faluban lévő telken lehetetlen lévén a nagyobb arányú állattartás, még a nagyobb gazdák sem tarthattak 1-2 tehénnél többet, s az istállóban a lovak (2-3 ló), a hazatérő fejőstehenek (1-2 db tehén) elfoglalták a helyet, s legfeljebb a disznók számára lehetett ugyanannyi legelő, mint a tanyán. *A tiszazugi gazdaságokban így elszakadt egymástól az állattartás és a földművelés üzemága, egészen minimális*

takarmánynövényt termeltek, s a szántóföldi növények jelentették a gazdaság fő jövedelmét.

Cibakházán - ahol hasonló volt a határhasználat - egy 20 kh-as parasztüzem a következő felépítésű volt a századfordulón: 20 kh-ból 1,8 kh homoki szőlő, 5 kh rét, 10 kh búzavetés, 3 kh kukorica, 1 kh takarmánynövény. A krumplit a szőlőben termelték meg egyéb kerti növényekkel együtt. A gazdaságban 3 ló, 2 ökör, 3-4 magdisznó volt. A teheneket, heverő ökröket a legelőre hajtották, a lovak a falubeli istállóban voltak, a disznók is kijártak a kondával. A gazdaságban még 20-30 liba is volt, ugyancsak ennyi tyúk. A gazda és felesége 2 lányával és 3 fiával nem szorult béresek és alkalmazottak segítségére. 10 kh-val nagyobb mesterszállási gazda állatállománya mindössze 4 heverő ökörrel volt több a cibakházi gazdaság állatállományánál, ám itt a gazda munkaképtelen volt az I. világháborúban szerzett betegsége miatt, s bérest kellett tartania, mert gyerektelen volt. Azaz a mesterszállási tanyai gazdaság csonkának tekinthető a cibakházihoz képest, s állatállománya azért nem nagyobb.

Egy rendes menetelű, munkaképes családtagokkal rendelkező paraszti tanyai gazdaságban 30 kh-on Kunszentmártonban és Mesterszálláson már 3 ló, 4 ökör adta a munkaállatokat, mellette 4 tehenet fejtek, 5-6 magdisznót tartottak, s a növendék állatok is elérték a 10-20 db-ot, ha volt nagyobb gyepek a tanya körül. (Sőt ha legelőt béreltek a békési vagy csongrádi határban, még ennél is nagyobb volt a számuk.) A növénytermesztésben is strukturális különbségek voltak. Amíg a cibakházi gazdaságban - ahol az állatok legelőn voltak - 10 kh, azaz 50 % volt a búzavetés, addig a kunszentmártoni gazdaságban nem érte el a harmadot. Ugyanakkor a kukorica és a termesztett takarmány meghaladta a kétharmadot, de ezt nem eladásra, hanem takarmányozásra fordították, azaz saját gazdaságban használták fel (árpa, kukorica, zöldtakarmány). Különbség volt a minőségben és tejhozamban is az állatállománynál: 10 liternél több tejet a legjobb tehén sem adott a Tiszazugban, míg 15 literes tehének átlagosnak mondhatók a tanyai állományban. A gazdaság nagyságával, holdszámával együtt párhuzamosan növekedett a Tiszazugban az állatok száma a legelőjog miatt: 6 kisholdra 1 db disznó vagy juh, 12 kh-ra 1 tehén jutott. Ugyanakkor a tanyai üzemekben a földbirtok nagysága és az állatok száma más arányokat követett. Nézzük meg az alábbi három tanyai gazdaságot Mesterszállás és Kunszentmárton határában:

10 kh	29 kh	50 kh
2 db ló	3 db ló	4-5 db igás ló
—	—	2-3 db remonda
—	4 db ökör	6 db ökör
2 db tehén	4 db tehén	4 db tehén
1-2 db anyakoca	5-6 db anyakoca	10 db anyakoca
—	8-10 db növendékmarha	45 db növendékmarha
10-20 db lúd	30-40 db lúd	60-70 db lúd
—	—	1 db bika
—	—	30-40 db juh

A tanyai gazdaság esetében valójában hatványozottan emelkedik a földnagysággal az állatok száma, nem párhuzamosan, mint a Tiszazugban. Bizonyos állatfajták a 10 kh körüli birtokon hiányoznak: igás ökör, növendék marha, juh. A disznók és tehének száma az, amely párhuzamos növekedést mutat. Sőt 4 fejőstehénnél

többet már nem is tartottak a legnagyobb gazdaságokban sem, hiszen arra külön női munkaerőt kellett volna felvenni, s nőcselédek alkalmazása tanyán úgyszólván ismeretlen volt. A disznók számát a kukorica- és árpaföldek miatt nem növelhették tovább. Inkább új állatok beállítása volt megfigyelhető: növendék jószág, remonda lovak, juh. Ehhez azonban már bérelt legelő is kellett, s ezt a csongrádi, szarvasi határban vehették maguknak a vagyonosabb gazdák. Felhízalásukra eladás előtt pedig igen jó lehetőségeik voltak, mert bőven állott rendelkezésükre takarmány.

A középbirtokosság kötöttségei miatt a Tiszazug paraszti gazdaságai nem növelhették ilyen arányban állatállományukat. (Fontos itt a vetésszerkezet összevetése az állatállomány változásával.) Az említett három gazdaságban az állatok számával párhuzamosan nőtt a gazdaságon belüli takarmánynövények vetésterülete. Amíg a 10 kh-as gazdaságban a család ételmezését szolgáló búza- és krumplivetés (6 gyerekes család) 70 %-át éri el a vetésterületnek, addig a 29 kh-as birtokon ez nem éri el a 30 %-ot, az 50 kh-as birtokon pedig 20 % körül van. A fennmaradó területet takarmánynövények (kukorica, herefélék, árpa) teszik ki. A család ételmezését szolgáló gabonát ugyanis 10 kh-as is megtermelte maga, s hasonlóan a nagyjából azonos családnagyságú két másik birtok is, ám ez a cél a 10 kh-at nem haladta meg még az 50 kh-as birtokon sem, hiszen a gabonát nem eladásra termelték. Hozzá kell vennünk ehhez azt is, hogy a nagyobb számú jószág a földet jobban trágyázta, s így annak javítási lehetősége, terméshozama is nagyobb volt. *A tanyaüzemben tehát minél nagyobb volt a földterület, annál jobban összefonódott a földművelés és állattartás, annál inkább az állattartás érdekeit szolgálta a növénytermesztés.* 15-20 kh-as birtoknagyságnál következik be valójában a teljes összekapcsolódás, azaz akkor, amikor a vetésterületnek legalább felét teszi ki a takarmánynövény. Így a tanyaüzemen belül két csoportot különíthetünk el: egyik az a típus, amely önálló növénytermesztést folytat, s bizonyos kisméretű állathasznót visz a piacra (tejtermék, tojás, baromfi), s egy másik típust, amelyben önálló növénytermesztés és negyméretű piaci forgalmat lebonyolító állattartás folyik (húsállatok, tejtermékek, gyapjú, tojás, baromfi).

Az előbbieken a földművelés és állattartás ágazata csak lazán kapcsolódott össze, az utóbbiban a földművelés teljesen az állattartás érdekeit szolgálta. Ha birtoknagysággal akarjuk meghatározni a két gazdatípust, akkor a legelső 7-18 kh közötti, a másodikat 18 kh feletti nagysággal jelölhetjük.

4. A CSALÁDOK NAGYSÁGA ÉS ÖSSZETÉTELE

A birtoknagysággal való jellemzés azonban nem lehet mechanikus, mert nem sorolható minden megfelelő nagyságú birtok a jelzett típusba. *Alapvetően meghatározta a birtok jellegét és szerkezetét mind a tanyai üzemnél, mind a tiszazugi falubeli üzemnél a családnagyság.* A paraszti családban a gyermek nem teher volt a századfordulón, hanem munkaerő, aki a gazdaságban felmerülő valamennyi munkát elvégezhette, s nemcsak a birtokaprózódást, de a birtok növelését is elősegítette. Egy 36 kh-as mesterszállási tanyai gazdaságban a két szülő mellett 8 gyerek (4 fiú, 4 lány) volt. A gyermekek 1898-1917 között születtek. A lányok a huszas évek elején mentek férjhez. 1922-ben kivált - birtokrészét is magával vivén örökségképp - a legidősebb fiú. A gazda a háborúban szerzett betegségében 1919-ben meghalt. Az özvegy maga gazdálkodott legidősebb fia segítségével, s egy bérest fogadott. A béres járandósága a huszas években a következő volt: 6 q búza, 2 q árpa, 1/2

kh kukoricaföld, 3-4 hónapos süldő, 1 pár csizma, 1 pár bakancs s a pengő bevezetésekor évi 40-50 P bér, amit fertályonként fizettek. A család számára egy ember eltartása, bérezése jelentős kiadásnak bizonyult, sőt aratáskor külön aratókat is kellett fogadni. A gazdaság akkor kezdett gyarapodni, amikor a béres 1927-ben elment, mert helyére állhatott az 1911-ben született, majd sorra a többi fiú, akik addig sem voltak munka nélkül, mert az állatállomány őrzése rájuk maradt. A legidősebb a lovakat és marhákat legeltette, a középső a disznókat és birkákat, a legkisebb a libákat. 1927-től kezdve azonban a legidősebb aratott, a középső marokverő volt, s a legkisebb az állatokat (disznót, birkát) őrizte. A libákhoz ekkor már kénytelenek voltak fogadni libapásztort, s a marokverő gyerek ellátta a lovakat, marhákat. Ahogy a legkisebb is munkabíró, aratni képes ember lett, marhás gyereket is fogadtak a libapásztor mellé. Három férfiero lépett ekkor az egy béres helyére, ugyanakkor a libapásztor bére és a marhás gyereké lényegesen kisebb volt, mint a béresé. A libapásztor 1 q búzát és ellátást kapott, s tavasztól András napig volt a gazdánál, a marhásgyerek vagy kanász pedig 3 q búzát, 1 q árpát, 1 pár cipőt, 1 lábravalót, s Szt. Györgytől András napig dolgozott. A kifizetett bér lényegesen kevesebb, a koszt nem nagyobb a két gyermeknek, mint a béresnek, s nem is kellett egész évben, ugyanakkor az állatállomány őrzése, a tanyaudvar rendbentartása, apró munkák elvégzése a fő munkaidényben biztosítva volt.

A 36 kh-as gazdaság így egy béresrel, a gyermekek munkájával majd a felnövő legények munkaerejével együtt az intenzív állattartó gazdaságok sorában foglalt helyet. Ugyancsak Mesterszálláson a már említett 30 kh feletti, majdnem ekkora gazdaság a munkaképtelen gazdával, a szinte fiúként kezelt béresrel a szemtermelő, jelentéktelen állattartó gazdaságok közé került. A béres gondozta a munkállatokat, kisbérest is kellett fogadni, kanászgyereket és libapásztort is. Ezek költsége, együttes fizetése nagy megterhelés volt, ezért a gazda csökkentette állatállományát, szemtermelésre rendezkedett be, s a bérest elsősorban a földművelésben foglalkoztatta. Az aratók, a bérebe részért kaszálók a takarmány egy részét elvitték. Az ilyen típusú gazdaságok szemtermelő jellegére utalt az is, hogy a harmincas-negyvenes években Tiszaföldvárra vitték el a szalmát préseltetni, hogy valami pénzt lássanak belőle, s eltüntessék azt a tanyaudvarról, hogy a következő évben legyen hová rakodni. Munkaképes gyermekek esetén ez a gazdaság is bizonyára állatnevelő lett volna.

Külön kell választanunk azokat a családokat is, ahol a lányok voltak többségben, s fiú alig maradt vagy nem volt. Ott is bérest vagy béreseket kellett fogadni, a lányokra csak a libát és a disznót bízhatták rá, perspektivikusan pedig nem lehetett számolni munkarejükkel, mert férjhez mentek. A vőség intézménye is ismeretes volt. Ha csak lányai voltak a gazdának, nagyon fontossá vált, hogy vő (férfi) kerüljön a házba. A gazdaság jellegének megváltozása függhetett tőle.

Másutt a már kialakult gazdasági szisztéma megőrzésére (háborúban elesett fiú, a vő elköltözése szülői örökség megkapása után stb.) rokon gyermekeket, unokákat fogadtak fel, mert az évtizedek óta kialakított gazdasági rendet borította volna fel a férfi hiánya. Egy mesterszállási 21 kh-as gazdaságból a két fiú elment, a lány férjhez ment. A gazda a kiesett munkaerőt béresrel pótolta. De amikor az ő munkareje már nem volt elégséges, nem bízhatta a béresre a munkát, így egyik unokáját vette magához. Földjét elvben három részre osztotta: egyharmad illette az odavett unokát, egyharmad az ő tulajdonában maradt, s közösen gazdálkodott odafogadott unokájával rajta, aminek jövedelméből tovább gyarapították a birtokot. Egyharmadot pedig három gyerekének szánt, de haláláig használta, és a gyarapodást, amit

ez a birtokrész hozott, unokájára íratta, mert ő dolgozott vele. Ilyen módon sikerült fenntartani unokájával, béresével, marhásgyerekével a birtok állattartó szerkezetét, a földművelő és állattartó ágazat jól kialakult, egymást szolgáló kapcsolatát.

Előfordult olyan eset is, hogy - hasonló módon közeli rokon gyermekeket nem kapván - bevált bérest fiaként kezelt, s később ráíratta a földet.

A tanyai gazdaságban tehát a földnagyság, a családi munkaerő minősége, jellege nagyban befolyásolta, hogy milyen típusú gazdaság alakulhatott ki. Jelentősebb nagyságú, 20 kh feletti földterület is lehetett szemtermelő, kevés jövedelmet hozó, ha a családi munkaerő elégtelen volt. 41-50 kh felett általában már nem a családi munkaerő volt a meghatározó. Itt a bérmunka nagyobb szerepet kapott, s így a tanyaüzem állattartó jellege kialakulhatott elégtelen családi munkaerő mellett is.

A Tiszazug gazdaságaiban a családi munkaerő nem játszott ilyen meghatározó szerepet, s nem befolyásolta a jellegét, az üzemszerkezetet. Általában szemtermelő gazdaságok voltak. A tőlük független állattartó üzemszervezés pásztorok kezére bízta a jószágot, s nem igényelt egyéni legeltetést. Ez azt jelentette, hogy az állattartás céljaira nem kellett külön pásztor, marhásgyermekeket fogadni. A gazda maga ellátta a jószágokat, s a gazdaságok közül kevesen alkalmaztak bérest. Sem az állatállomány nagysága, sem a birtoknagyság nem tette szükségessé béres fogadását. A lúdnevelést befolyásolhatta esetleg a gyermektelenség, de a libapásztor kevés bére s a rajta levő nagyobb haszon megérte libapásztor fogadását a nagyobb gazdaságok számára.

5. A LEGJELLEMZŐBB ÜZEMTÍPUSOK

Lényegében *négy gazdaságtípust* különíthetünk el, s közülük kettő-kettő szoros rokonságban áll egymással, szerkezetüket, jellegüket tekintve.

a) Legfejlettebb az *állattartó tanyaüzem*, amelynek lényege az, hogy a földművelést szorosan véve alárendeli az állattartásnak. A földművelés elsődlegesen takarmánytermesztésre irányul, s piacra csak az állattartás termékei (tej, tojás, gyapjú, hús, élőállat) kerül. Ez az üzem a nagykunsági részek jellemzője. Családi üzemi keretben folyik a termelés, de a család létszámától függően bérmunkásokat is alkalmaznak - elsősorban az állattartásban.

b) A másik üzemtípus ugyancsak a nagykunsági részek jellemzője, *tanyaüzem*, de benne vagy a földnagyság vagy a családi munkaerő elégtelensége miatt nem alakulhatott ki a földművelés és az állattartás előbb említett kapcsolata. Szükséges, hogy a szemtermelés a munkaerő elégtelensége miatt nagyobb arányú legyen benne, vagy a család fenntartásához a gazdaság nagyobb hányadából részesedjék a takarmánytermesztés rovására. Az állattartásnak ez az üzem csak bizonyos termékeit viheti piacra (tej, tojás, baromfi, malac). Ha nagyobb a birtok, a gabona áruvá válik, ha kisebb, a család elfogyasztja. Az állattartás itt egyéni legeltetés formájában, a tanyaüzemen belül folyik.

c) A harmadik üzemtípus a *Tiszazug középparaszti gazdaságaira jellemző.* Az állattartás és földművelés egymástól elkülönülten funkcionál a parasztüzemen belül. A határhasználat módja, a tanyaüzem hiánya nem engedi, hogy összekapcsolódjék. Az állattartás alárendelt szerepet játszik (munkaállatokat, tejelő jószágokat a család ellátására, kisebb mértékben a tej és tojás piacozása miatt tartanak). Az állattartás nem egyéni legeltetéssel, hanem közös nyájakkal, pásztorok alkalma-

zásával jellemezhető. Így az elszakadás a két üzemág között még nyilvánvalóbb. Nem is jöhet létre komoly érték az állattartásban, s a gazdaság földművelő jellege, esetleg ennek ártermelő volta emelkedhet ki. A családi munkaerő jellege kevésbé befolyásolja ezt az üzem típust, mint a tanyaüzemét.

d) Mind a Nagy-kunságot, mind a Tiszazugot egyaránt jellemzik azok a *tanya-üzem nélküli paraszti gazdaságok*, ahol a földművelés és állattartás csak egy-egy kis részét alkotják a családi jövedelemnek, s csupán kiegészítő szerepük van az összjövedelem létrehozásában. Ennek oka a földterület kicsiny vagy tanyaépítésre alkalmatlan volta. A családtagok tevékenysége itt gyakran már mezőgazdaságon kívüli érdekeltségűvé válik.

Végezetül meg kell határozni ezeknek az *üzem típusoknak a helyét, jellegét a közvetlen környezetben.*

A *nem állattartó tanyaüzem*, mint társadalmilag meghatározott képlet az Alföld tanyás vidékein mindenütt megtalálható. Ugyancsak előfordul a tanyaüzem nélküli, földművelést és állattartást csak kiegészítő foglalkozásként űző paraszti gazdaság is Alföld-szerte. Az utóbbinak társadalmi okai is vannak.

Am a *tanyaüzem nélküli földművelő jellegű parasztiüzem* már csak az Alföldnek azokat a településeit jellemzi, ahol a volt jobbágyi keretek nem engedték meg a tanya-sodást, illetve a kishatárok, a határhasználat módja lehetetlenné tették a tanya-építést: így Szolnok megye Tisza menti részét és általában Dél-Heves, Pest-, és Bács-Kiskun, illetve Csongrád megye olyan kisebb településeit, amelyek nem voltak mezővárosi jellegűek vagy jász-kun kiváltságú területek. A legelő nagyságától, adottságától függően azonban ezeken a helyeken az állattartás méretei különbözőek lehetnek. Annyi azonban bizonyos, hogy a tanyaüzem nélküli gazdaságban, bármilyen nagy állatállomány legyen is, sem az egyéni legeltetés, sem a földművelésnek az állattartás szolgálatába való állítása nem valósult még a századfordulón.

A *nagykunsági állattartó tanyaüzem*, amelyben a földművelés az állattartás érdekeit szolgálja, a Jászságban lelhető fel elsősorban. Ez a szisztéma ott még kiforrottabb, sőt sokkal inkább a társadalomba ágyazott, mert a külön élő nagycsaládi forma több tanyaüzem összekapcsolódását is lehetővé teszi. Ez a családforma Kunszentmárton környékén halványabb nyomokban fedezhető fel csak. A Nagy-kunság távolabbi tájain, Karcag, Túrkeve, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes környékén a tanyaüzem sem valósítja meg ezt az üzemági kapcsolatot. Inkább ahhoz a tanyatípushoz áll közel, amelyik ezen a vidéken a nem állattartó tanya típusába sorolható: a takarmánynövény - főként kukorica - a Nagy-kunság más tájain piacra kerül, s az állattartás, ha nagyméretű is, jórészt tanya kívüli keretek között, legelőkön zajlik. Karcag környéke csak az 1930-as években alakít ki ilyen, a kunszentmártonihoz hasonló tanyaüzemet. A korábbi tanya vagy szemtermelő, vagy állattartó, de a két üzemág csak lazán kapcsolódik össze.

A Kiskunság tanyai állattartása szintén hasonlít a kunszentmártonihoz, de közel áll a Karcag környéki üzemtípushoz is. Itt a tanyai gazdaság - táji adottságok miatt - szintén állattartó jellegű, de a nagy, több tízholdas tanyai gyepeken egyéni legeltetés folyik, s nem a pásztorok kezén van a nagyszámú jószág. A tanyaüzemen belül azonban nem a takarmányozás, hanem a családi és bér munka kapcsolja össze az ágazatokat. El kell tehát választanunk ettől is a Kunszentmárton környéki tanya-üzemek fentiekben bemutatott formáját (PÖLÖSKEI F. - SZABAD GY. 1980, VARGA GY. 1978, BALOGH I. 1980, GYÖRFFY I. 1942, JUHÁSZ A. 1983).

IRODALOM

- BALOGH I. 1980: Egy tőkés tanya gazdaság a XIX. század második felében. -In: A magyar tanya-rendszer múltja. (Szerk.: Pölöskei F. - Szabad Gy.) Budapest. pp. 272-312.
- BELLON T. 1971: Paraszti feljegyzések agrárnéprajzi tanulságai. -In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. (Szerk.: Dankó I.) Túrkeve. pp. 167-177.
- BELLON T. 1973: Karcag város gazdálkodása (Földművelés). - Szolnok.
- BELLON T. 1979: Nagykunság. - Budapest.
- BELLON T. - BOTKA J.: Adatok a csépai földműveléshez. - In: Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. I. (Szerk.: Barna G.) Eger-Szolnok. pp. 153-175.
- BOTKA J. 1977: Egy tiszazugi falu, Csépa története. - Szolnok.
- FÉL E. 1944: Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlatja. - Érsekújvár.
- FÜR L. 1965: Jobbágyföld-parasztföld. - In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. (Szerk.: Szabó I.) Budapest. pp. 33-153.
- GYÖRFFY I. 1942: Magyar nép - magyar föld. - Budapest.
- JUHÁSZ A. 1983: A Szeged környéki tanyatípusok körülhatárolásához. - Agrártörténeti Szemle, XXV. pp. 415-426.
- PÖLÖSKEI F. - SZABAD GY. (szerk.) 1980: A magyar tanya-rendszer múltja. - Budapest.
- SZABÓ I. (szerk.) 1965: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I-II. - Budapest. 9. p.
- SZABÓ I. 1969: A középkori magyar falu. - Budapest.
- SZABÓ I. 1975: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. - Budapest.
- SZABÓ I. 1976: Jobbágyok-parasztok. - Budapest.
- SZABÓ I. 1974: Családi gazdálkodás Jászdózsán a kapitalizmus korában. - Jász Múzeum Jubileumi Évkönyv 1874-1974. Jászberény. pp. 117-144.
- SZABÓ I. 1980: Legeltetési társulatok a Tiszazugban. - In: Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve, 1979-1980. pp. 201-221.
- SZABÓ I. 1981: Egy földmunkás család hagyatéka. - Szolnok.
- SZABÓ L. 1968: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX-XX. században. - Szolnok.
- SZABÓ L. 1971: A túrkevei Dani-Szabó család birtokának alakulása 1745-1918 között. - In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. (Szerk.: Dankó I.) Túrkeve. pp. 117-133.
- SZABÓ L. 1981: A heverő gulya legeltetési rendje a nagyrévi Mentetlen-réten. - In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. (Szerk.: Dankó I.) Túrkeve. pp. 147-162.
- SZABÓ L. (szerk.) 1981: 10 éves a Tiszazug kutatása. - Szolnok.
- SZABÓ L. 1982: Jászság. - Budapest.
- SZABÓ L. 1982/a: A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálata. - In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (Szerk.: Módy Gy. - Balassa I. - Ujváry Z.) Debrecen. pp. 271-290.
- VARGA GY. 1878: Egy falu az országból. - Debrecen.

DEVELOPMENT OF ANIMAL HUSBANDRY RANCHES IN THE TISZAZUG

László Szabó

The manor as farming unit only appeared in Hungary in the 14th century. In the Alföld Turkish rule destroyed the manors in the 16th-17th centuries or hindered their evolution. Virtually the whole economy was manifested in serfs' farms in the Alföld up to the end of the 17th century. Although landlords returning in the late 17th century began independent farming created large manors, the importance of cultivation on serfs' plots did not diminish. Since 1848 these plots were transformed into independent peasants' farms, an important frame of cultivation in the Alföld.

The investigation, typology of peasants' farm is rather backward, hardly any written record is available. In the paper the structure and types of peasants' farms are approached from the system of activities, considering - along with the ownership and tenure of land the use of commons - the whole family and the number of employees. The test area is the Tiszazug and Kunszentmárton area, which show different characteristics and historical development and thus there are fundamental differences between peasants' farms.

Basically, four types of farms can be identified: animal ranch, tanya without animal husbandry, land-cultivating peasant's farm without a tanya and a kind of peasant's farm without a tanya where animal husbandry and cultivation are separated.

AZ URBANIZÁCIÓ FŐBB JELLEMZŐI A DUALIZMUS KORI ERDÉLYBEN, A BÁNÁTBAN ÉS A TISZÁNTÚLON

Mózes Mihály*

A múlt század közepétől a hazai városfejlődés új lendületet vett. A rohamosan fejlődő főváros mellett néhány vidéki városunk is elindult az ipari központtá válás útján. Nem feltétlenül a helyi ipari előzmények, tradíciók alakították a beruházók kedvét, bár ez bizonyára lényeges szempont maradt. A tőke racionalizmusa jobban tisztelte a tradicionál a profitot, s "önkéntesen" szétrobbantotta a tradicionális városfejlődés előző súlypontjait.¹ Korábban jelentéktelen településeket emelt a városok sorába, mert nyersanyag lelőhelyek közelében voltak, s korábbi idők patinás nevű városai maradtak alul az iparosodásban (Nagyenyed, Gyulafehérvár stb.). A korszak városfejlődésének egyik szembeutó vonása a népesség jelentős, bár városonként eltérő ütemű növekedése volt.²

Az Alföld kisebb mezővárosai, a peremvidéki, határszéli városok egészen csekély népességnövekedési ütemével (20-30 %) a nagy és iparosodó város, a forgalmi központ 50-100 %-os növekedése állt szemben 1869-1910 között. A harmadik típus az ipari település (pl. Resiczabánya), amely 100-150 %-os növekedést is mutathatott: (1. táblázat).

A városi népesség növekedése - mint a táblázatokból látható^{3,4,5} - igen differenciált volt. Legdinamikusabb urbanizáció a bányavidékeken, körzeti ipari centrumokban észlelhető. A növekvő népesség e vidékeken nemcsak a városokra, de néhány bányász- és iparos községre is jellemző volt. Petrozsény esetében például egyenesen 705 %-os, Déván 262 %-os, Resiczabányán 231 %-os a növekedés 1869 és 1910 között. Rácz István felhívja a figyelmet, hogy például Marosújváron és Mezőtelegden (az olajfinomítás miatt) is csaknem megduplázódott a népesség.⁶ A nagyobb városok kiemelkedő növekedését ritkábban tapasztaltuk. Olyan városok hiányoztak az 50 % feletti növekedést mutató települések közül, mint Brassó, Gyulafehérvár, Békéscsaba stb. A táblázatokból az is kitűnik, hogy sok város lakosságszáma, főleg Erdélyben meglehetősen alacsony volt.⁷

A városi fejlődés elmaradottsága országosan is szembeutó. 1869-ben például: a 81 szabad királyi város közül 27-nek volt tízezernél több lakosa. A városok jogi helyzetének újjászervezésére az 1870-es években került sor. Az új jogi helyzet alapján mindössze 23 település kapott közülük törvényhatósági státust: 50 volt szabad királyi várost minősítettek "rendezett tanácsúvá", a többi nem érdemelte ki a városi rangot. A volt mezővárosok közül csak Hódmezővásárhely és Baja vált törvényhatósági jogúvá, míg rendezett tanácsú városi státust 56 település kapott. Erdély területén csak Kolozsvár és Marosvásárhely, a Tiszántúlon Szatmárnémeti, Debrecen, Nagyvárad, Hódmezővásárhely és Arad, a Tisza-Maros szögében pedig Temesvár, Versec és Pancsova kapott törvényhatósági jogot. Olyan patinás nevű

* Dr. Mózes Mihály, tanár, Kossuth L. Tudományegyetem Gyakorló Gimnáziuma (Debrecen)

1. táblázat: Erdélyi, bánati és tiszántúli városok népességének száma és növekedése (1869-1910)

Város	Lakosság száma					% -os növekedés 1869=100 %
	1869	1880	1890	1900	1910	
Erdély						
1. Nagyenyed	5779	5362	5962	7296	8508	147,22
2. Gyulafehérvár	7955	7338	8167	9669	9857	123,90
3. Beszterce	7212	8063	9109	10873	11966	165,91
4. Brassó	27766	29584	30739	34511	38999	140,45
5. Sepsiszentgyörgy	5142	5183	5665	7030	8544	166,16
6. Kolozsvár	26638	30363	35855	46670	58181	219,53
7. Marosvásárhely	13018	13192	14575	17715	23728	182,27
8. Nagyszeben	18998	19446	21465	26077	29599	155,80
Bánát						
1. Arad	32725	35556	42052	53903	60969	186,30
2. Makó	27759	30063	32663	33701	34899	125,72
3. Resicabánya	7498	9365	12819	14924	17368	231,63
4. Lugos	11654	11287	12489	15457	19126	164,11
5. Stájerlakanina	8361	9239	12144	13698	12323	147,38
6. Temesvár	36844	27815	44849	55812	68471	185,84
7. Versecz	21095	22329	21859	24770	26941	127,71
8. Pancsova	16888	17127	17948	18512	20201	119,61
9. Nagybcskerek	19666	19529	21934	22868	25470	129,51
10. Nagykikinda	18834	19845	22768	24419	26356	139,93
Tiszántúl						
1. Békés	22547	22938	25087	25473	26860	119,12
2. Békéscsaba	30022	32616	34243	37108	42146	140,38
3. Gyula	18495	18046	19991	22023	23911	129,28
4. Nagyvárad	28698	31324	38557	47018	61034	212,67
5. Debrecen	46111	51122	56940	72351	90153	195,51
6. Hajdúböszörmény	19208	19035	21238	25065	28131	146,45
7. Máramarossziget	8833	10852	14758	16901	20832	235,84
8. Nyíregyháza	21896	24102	27014	31875	36984	168,90
9. Szatmárnémeti	18353	19708	20736	26178	34151	186,07
10. Hódmezővásárhely	49153	52424	55475	60824	62392	126,93
11. Szentes	27658	28712	30791	31290	31559	114,10
12. Karcag	14486	15835	18197	20886	22983	158,65
13. Mezőtúr	20447	21213	23757	25367	25800	126,17
14. Orosháza	15554	18032	19956	21369	22249	143,04
15. Nagybánya	9082	8632	9838	11169	12855	141,51

városok, mint Gyulafehérvár, Nagyenyed, Brassó, Nagyszeben, Nagybánya stb. meg kellett hogy elégedjenek a rendezett tanácsú város címevel.⁸

Az Alföld városai a táblázatokból is láthatóan sajátos fejlődéstípust képviseltek. Lakosságszámuk viszonylag magas volt, a modernizáció városfejlesztő hatása azontán alig észlelhető. Szentes lakossága például 14,1 %-kal, Mezőtúr 26,2 %-kal, Hódmezővásárhely 26,9 %-kal, Békés 19,1 %-kal, Gyuláé 29,3 %-kal nőtt 1869 és 1910 között, ami alacsonyabb növekedést jelent az országos népességnövekedési ütemnél, nem is beszélve a városi lakosság átlagos növekedéséről. Az Alföldön az urbanizációs folyamatba valamelyest bekapcsolódó városok számát 30-ra tehetjük. Ezek lakossága többnyire meghaladta a 10 ezret, de népességének foglalkozási és társadalmi struktúrájában messze elmaradt akár a felvidéki, erdélyi vagy dunántúli városoktól. Az alföldi agrárváros vármegyényi határában végeláthatatlanná duzzadt tanyavilág alakult ki. A kiegészítés körül már a lakosság 30 %-a élt az alföldi városok környékének tanyavilágában.⁹

A fenti kép számos új városalakító tényező együttes eredménye volt. A múlt század második felében alapvető városfejlesztő tényezővé vált a vasút. A főbb vasútvonalak mentén főleg a vasúti csomópontokban intenzívebb iparfejlesztés és urbanizáció bontakozott ki. E szempontból is kiemelkedő szerepet kaptak az úgynevezett "vásárvonalon" fekvő települések. Az itt vizsgált régiók esetében egy városiasodott zóna jött létre Erdély és a Tiszántúl határvidékén (Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Debrecen, Nagyvárad). Ez a Bánát és az Alföld déli határvidékén folytatódott (Arad, Temesvár, Versecz stb.). Ezek a városok elhelyezkedésüknél fogva vasúti csomópontok voltak. A Tisza mentén Szolnok, Szeged és Szabadka hasonló szerepet töltött be.¹⁰ Az említett városi sávhoz tartozó települések népességnövekedése 1869 és 1910 között a 85 %-os szint fölött volt. Erdélyben is kialakult néhány dinamikus növekvő város. Különösen gyors volt Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődése. A városfejlesztő tényezők közül kiemelésre kívánkozik még a természeti környezet, sőt esetleg a közigazgatási szerep is.¹¹ Néhány település rendkívül dinamikus növekedését a közelben található ipartelepítési tényezőknek köszönhette. Ilyen ipartelepítési tényezőt jelentett a Bánátban és Hunyadban a szén és a vasérc, Székelyföldön, de a Kárpátok lejtőin általában a fa, másutt egyéb bányakincsek, mint például a só vagy az arany. Déva 162 %-os népességnövekedése, Petrosény népességének kétszeresére emelkedése, Beszterce lélekszámának 65 %-os növekedése ugyanakkor azt is jelezte, hogy az egyes fenti ipartelepítő tényezők hatása ugyancsak eltérő volt.¹² Meg kell jegyezni, hogy a szállítás javulásával a kitermelt nyersanyagokat az esetek többségében nem a helyszínen, hanem a környező - már meglévő - nagyobb városokban dolgozták fel. Ezekben a népesség növekedése esetleg nem volt feltűnően gyors, de az iparból, forgalomból élő népesség annál radikálisabban növekedett. Erdélyben jócskán találunk ilyen gyorsan iparosodó városokat (Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben vagy Beszterce). A Dél-Alföldön Temesvár, Arad, a Tiszántúl keleti peremén Szatmárnémeti, Nagyvárad, Debrecen stb. fejlődésében a környék nyersanyaga nagy szerepet játszott.

1. Urbanizációs szintek és a települési szerkezet

A városfejlesztésre a kiegészítést megelőző két évtizedben még elsősorban a mezőgazdasági áruterelés és forgalom növekedése hatott. A nagyipar hatása inkább csak a 80-as évektől volt jelentős hatással, és 1890 után vált döntő városfej-

lesztési tényezővé. E képből csak a bányászati és vasipari központok fejlődése melhető ki.¹³ A keleti országrészekben a kiegyezés után a városok iparos-kereskedő népességének aránya igen alacsony volt, nemegyszer a 10 %-os szintet sem érte el (pl. Makón, Szegeden).¹⁴ A városok zöme azonban a 10-20 %-os szint közé esett. Ide sorolható például Erdélyben Nagyenyed, Gyulafehérvár Sepsiszentgyörgy. A Tiszántúlon a helyzet még rosszabb volt. Az alföldi városok zömét - pl. Békést, Békéscsabát, Nyíregyházát, Szatmárnémetit, Hódmezővásárhelyt, Szentest, Karcagot, Mezőtúrt, Orosházát stb., - de még Debrecent is az iparos-kereskedő népesség 20 % alatti szintje jellemezte. ABánát déli városaiban sem volt jobb a helyzet. A fenti sorba sorolható Nagykikinda, Nagybecskerek, Pancsova, Versecz, Lugos is. Néhány város ugyanekkor már 20, sőt 30 % feletti iparos-kereskedő népességgel rendelkezett, pl. Temesvár, Arad, Nagybánya, Nagyvárad, illetve Erdélyben Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben.¹⁵ 1890-re már néhány nagyobb felvidéki, dunántúli, sőt erdélyi városban jelentősen emelkedett az iparból-forgalomból élők aránya, s ez akár a 40 %-ot is meghaladta¹⁶ (2. táblázat).

Az erdélyi-bánati városok jó részét a 40 % fölötti, esetleg néhányat a 30-40 % közötti szinten találhatjuk.¹⁷ Ez a fejlődés megfelel - Katus László adatai szerint - a felvidéki-dunántúli fejlettségi szintnek.¹⁸ A települések a vidéki ipari forgalmi centrumai voltak. A vidéki városfejlődés első vonalát jelentették. Itt említhetnénk néhány egészen kiemelkedő átlagot. Az ipari-forgalmi népesség aránya Resiczabányán 79,85 %, Stájerlakaninán 84,75 % volt 1910-re. E bányászati-kohászati gépgyártási központok természetesen országosan is egészen kiugró arányt mutattak. Kiemelkedő (54,9 %) arányt észleltünk Nagybányán, amely főleg a város bányászati központ jellegével indokolható.

Az ipari forgalom centrum jellegű városok mellett - főleg a Tiszántúlon, de a Duna-Tisza közén is - megtalálható a magyar városfejlődés sajátos képződménye, az alföldi agrárváros. Ezek közül 30-nak a lakossága a 10 000 főt is meghaladta korszakunk végére, azonban népességük társadalmi és foglalkozási struktúrájában alaposan különböztek a települések az erdélyi-felvidéki, dunántúli városoktól.¹⁹ Ezeknek eltérő fejlődését már a múlt századtól boncolgatta a hazai várostörténeti irodalom. Az alföldi városfejlődés "nem jelentéktelen része igen erős vidéki jelleg" bírt már az akkori megfogalmazások szerint is.²⁰

Az urbanizáció sajátossága volt a "földszintes" városok kialakulása. Az Alföldön a Városi házak 95-99 %-a volt földszintes. A nagyobb települések közül kiemelkedett Hódmezővásárhely, ahol az összes házak 0,3 %-a volt legalább fél- vagy egyemeletes. Az emeletes házak aránya korszakunk végén Debrecenben 2,1 %, Nagyváradon 5 %, Szatmárnémetiben 4,2 % volt, de még Temesvár is csak 8 %-os, Arad 8,5 %-os aránnyal dicsekedhetett. Hatalmas, falusias városok voltak az említettek. Egészen meglepő adatokat találtunk a századforduló alföldi városképre vonatkozóan. Hajdúböszörmény 5251 lakóházából 1 - azaz egy, Hajdúszoboszló 3860 házából 1, Hajdúnánás 3686 lakóépületéből 2 volt emeletes. A rekordot azonban mégiscsak Zilah és Makó tartotta, ahol emeletes ház nem volt, noha a lakóházak száma az 1200-at, illetve 6500-at meghaladta.²¹ A Bánátban 5 olyan város volt, ahol a lakóházak száma 1000-nél több volt, de az emeletes házak száma nem haladta meg a 3-at, (Makó, Karánsebes, Fehértemplom, Nagybecskerek, Nagykikinda).

Az erdélyi városok két típusba sorolhatók. A szász városok kiemelkedtek az emeletes házak számát illetően. 250-nél több emeletes lakóház épült Besztercén és Segesvárott, 500-750 között volt Nagyszeben és Brassó. Ez az összes lakóhá-

2. táblázat: Az iparos és kereskedő népesség aránya a vizsgált területen (1910)

Szint:	Település:
40 % felett	Arad, Resiczabánya, Stájerlakanina, Temesvár, Beszterce, Brassó, Petrozsény, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagybánya, Nagyvárad
30-40 %	Nagyenyed, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy, Déva, Debrecen, Zilah, Lugos, Versecz, Pancsova
20-30 %	Gyula, Hajdúböszörmény, Nyíregyháza, Szeged, Szentés, Orosháza stb.
10-20 %	Békés, Békéscsaba, Karcag, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Túrkeve stb.

zak harmadát-ötödét jelentette. Az Erdély nyugati peremvidékén és Székelyföldön levő városok (Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár, Déva, Torda, Illetve pl. Csikszereda, Székelyudvarhely, Fogaras stb.) az alföldi városokkal mutattak rokonságot. A fejlődés folyamata a városi iparstruktúrák összehasonlító vizsgálatával is tettenérhető. Az 1870-es és 1910-es - 10 város adatait összevető - táblázatainkból a csoportosítási különbségek ellenére is kitűnik két lényeges urbanizációs folyamat. Egyfelől helyi szükségleteket kielégítő iparágak - az újabb szükségletek kielégítését célzó - strukturális átalakulása, másfelől az említett városok iparának specializálódása.

A helyi szükségletek átalakulását jelezte az építészettel, a ruházkodással és szolgáltatásokkal kapcsolatos iparágak arányának növekedése, jobb és fokozódó szükségletek hatására. Stagnálni látszott ugyanakkor az élelmiszeripar aránya, és szinte elhalt jó pár iparág. A szőr-, toll-, csontipar visszaesése nyilvánvalónak látszik. Az újabb szükségletek kialakulásának oka a megváltozott életforma és izlés volt. Teret hódított a városi öltözet, a cipő - a korábban ezt helyettesítő csizmával, illetve bocskorral, stb. szemben - felgyorsult a lakásépítés, útépítés. Átalakult a városi ház és lakás berendezése. Megjelent ezzel együtt a nagyüzemi termék, az olcsóbb tömegáruk özöne, de megmaradt becses értéknek a kisipari vagy háziipari termék is, amely főleg tájjellegű cikkekben, esetleg viseletekben öltött testet. A nagyipar térhódítását jelezte egy-egy iparág kimagasló aránya. Brassó vagy Kolozsvár ruházati ipara, Nagyvárad jelentős cipőgyára, Arad és Temesvár fejlett textil- és ruházati cikk ipara, avagy Marosvásárhelyi és Arad faipara, Debrecen élelmiszer- és élvezeti ipara, netán Brassó és Temesvár fémipara stb. országos jelentőségű nagyipart sejtetett korszakunk végére (3. táblázat).^{22,23}

2. A burzsoázia születése: kezdetek, karrierek, lehetőségek

A tradicionális iparformák fejlettsége, jellege a Tiszától keletre is - területenként, sőt etnikumonként változóan - sokszínű volt. A szabadságharc utáni évtizedek azonban egyre inkább szétfeszítették a tradicionális céhes avagy háziipari kereteket, és megszületett az előbb legtöbbször helyi jellegű, majd egyre inkább a nemzeti piacba is integrálódó nagyipar.²⁴ Ezzel a nagyiparral együtt gazdagodott és szélesedett a helyi vállalkozók csoportja is, amelynek tagjai sokszor - ha a siker mellettük volt - egyre merészebb üzeletekbe kezdhettek. A helyi tőke meginduló vállalkozásait számos tényező segítette. A főleg Dél-Erdélyből és a Bánát területére

3. táblázat. Tíz fontosabb erdélyi, bánáti és tiszántúli város iparstruktúrája 1870-ben és 1910-ben (%)

	Erdély				Tisza bal partja			Tisza-Maros szöge		
	Brassó	Kolozsvár	Marosvá- sárhely	Segesvár	Debrecen	Nagyvá- rad	Szatmár- németi	Szeged	Arad	Temesvár
1870										
Építészeti és művészeti	10,3	9,0	3,7	8,0	10,5	2,9	10,9	9,1	8,1	12,2
Fém-kő-fa	12,9	22,8	22,8	21,2	17,9	27,5	18,0	23,0	24,5	17,4
Élelmezési és élvezeti	9,3	16,8	16,0	6,9	12,2	10,0	6,9	17,7	19,7	20,5
Ruházati	31,9	15,9	11,5	34,5	27,4	21,0	22,0	18,0	17,7	15,6
Bőr-papír és egyéb	28,8	24,7	38,6	25,7	26,6	27,1	38,6	25,3	22,4	14,0
Nem közvet- len termelő	6,7	10,5	7,3	3,6	7,3	10,5	3,5	6,8	7,5	0,5
1910										
Vas- és fém- ipar	14,2	11,4	8,7	9,4	17,4	12,9	4,9	11,4	5,4	12,7
Fa- és csont	6,6	3,4	10,5	7,0	6,0	6,0	12,8	7,3	12,5	1,9
Élelmiszer és élvezeti	12,1	8,3	10,6	8,5	15,5	8,7	9,7	10,4	8,3	8,1
Kő-föld-agyag- üveg-építő	17,3	17,9	10,2	21,2	13,0	13,9	17,9	5,9	11,3	14,0
Ruházati	35,8	42,0	38,7	39,3	28,9	44,5	37,9	44,3	48,8	47,9
Bőr, szőr, toll	1,7	1,0	1,8	3,3	8,3	1,0	1,4	1,9	0,8	1,3
Egyéb	12,2	15,6	13,1	11,2	10,8	12,9	15,3	18,0	12,8	14,0

már az 50-es években benyomuló külföldi tőke munkaalkalmak ezreit teremtette meg: kiszélesítette a piacot, vásárlóképes keresletet teremtve a környező városok (pl. Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Temesvár és Arad) iparának.²⁵ A helyi hitelintézetek gyorsan szaporodtak, és hitelekkel igyekeztek elősegíteni a helyi beruházásokat, áthidalva az egyéni tőkék esetleges elégtelenségét. A helyi piac igényei előbb a városnak és környékének szükséglete kielégítésére ösztönözte a vállalkozókat, majd a vasúthálózat kiépülése közel hozta a konkurenciát, és kényszerítő erővel hatott a vesényképesebb, nagyobb vállalkozások kialakítására.²⁶ Ez az időszak a 80-as, 90-es évektől jön el a keleti peremvidékeken. Ekkortól szaporodtak el a nagyüzemek, amelyek 1-2 tucat, vagy akár néhány száz munkást is foglalkoztattak. A helyi polgár léphetett ki a városi társadalom kereteiből és esetleg tett szert országos szerepre: e ponton kezdődött integrálódása a születő nemzeti burzsoáziába.²⁷

A vállalkozási lehetőségeket legtöbbször a környék gazdasági adottságai hátrózták meg. Az alföldi megyék végtelen búzatáblái, sokasodó kukoricaföldje, állattartása főleg az élelmiszeriparnak, azon belül is a malomipari, húsipari, szeszipari stb. vállalkozásoknak kedveztek.²⁸ Természetszerű volt, hogy a helyi tőke is e területeken próbálkozott.²⁹

Egészen más helyzet volt a magashegységi vidékeken, ahol 30-50 km-t is szekereshettek a legközelebbi városig vagy vasútállomásig, Csik, Fogaras, Háromszék, Udvarhely stb. vármegyékben - ha egyáltalán megjelent a "vállalkozó" társadalmi típusa s nem az idegen tőke hódította meg a vidéket - csak a faiparban jelleghetett. No persze, rossz üzlet ez sem volt, hisz az épülő vasutak, csinosodó városok rengeteg faanyagot igényeltek, s a városi polgár vagy a falusi paraszt ott-honában is megjelent a finomabb, mivesebb bútort, utóbbi helyen pedig a jó szerkérnek is jókora ázsioja volt. A "piacosodás" miatt növekedett a szállítanivaló,³⁰ hisz a vasutak a völgyekben kigyóztak igényesebb jóvót ígérő villogással, s odáig bőven akadt fuvar. A burzsoázia születésére azonban a leggyorsabban fejlődő bánya- és iparvidékek közelében volt a legkedvezőbb a lehetőség. Temesvár vagy Arad, illetve a túloldalon Kolozsvár és Szeben stb. olyan jelentős iparvidéket öveztek, hogy az itteni polgárság jelentősebb külső és belső keresletre alapozhatta vállalkozásait.³¹ Itt a textilipar vagy gépipar egyaránt - nem kis mértékben a román piac miatt - felvirágozhatott: nagyobb volt a vállalkozók tere s talán kisebb volt kockázatuk.

A következőkben megvizsgáljuk, hogy hogyan, milyen üzleti tevékenység révén sikerült felemelkedni, vagyonos emberré válni.

Levéltári adataink vannak iparos (Vecsey Imre), kereskedő (Szabó Lajos) és tisztviselő (Dalmai Kálmán) életútjáról is.³²

Vecsey Imrétől van üzleti kimutatás is. Vecsey Imre eredetileg építész volt Debrecenben. Nyugat-Európát járt művelt iparosként tartották számon.³³ A "kiemelkedőkre" általánosan jellemző módon nem csupán egy üzletággal foglalkozott. Ezzel magyarázható, hogy különböző évi kimutatásokban esetleg kereskedőként vagy földbirtokosként is említik. Eredetileg építészmeister volt. Nekrológiájában a következőket írták életútjáról: "Vecsey Imre helybeli törzsökös iparoscsaládból származott, s az építő mesterséget mint "kőműves inas" kezdte tanulni, értelmessége és hártalan szorgalma révén oda küzdötte fel magát, hogy az 50-60-70-es évtizedek alatt Debrecenben minden jelentős építkezést ő végzett és a közelebbi 30 év alatt minden nagyobb vállalkozásban részes volt, így a legszebb vagyont hagyta örökösire Debrecen határterületén."³⁴

A sejtelmes befejezés egyébként 446.150 Ft-ot vagyoni álladékok takar. Vecsey Imre vagyona a következőképpen növekedett - teljes vagyoni álladékaról készített saját üzleti Naplója alapján³⁵: 1850: 17.887,30 Ft, 1855: 70.180,00 Ft, 1860: 145.270,00 Ft, 1867: 207.872,00 Ft, 1873: 354.734,34 Ft, 1878: 446.150,00 Ft.

Szinte káprázatos növekedésről beszélhetünk. Vajon milyen módszerekkel érte el az említett vagyoni gyarapodást?

1850-ben "kezdőként" a következő kimutatással büszkélkedhetett³⁶: A házam állása: 6.000 Ft, két gőzmalom részvény: 500 Ft, Árva pénztárban: 500 Ft, 40 db arany: 540 Ft, ezüst pénz: 675 Ft, Gőzmalomnál: 230 Ft, a városnál: 400 Ft, a Colégiumnál: 400 Ft, Karácsonnál: 170 Ft, Genesi generálisnál: 500 Ft, Szabó Mártonnál: 500 Ft, Sipos Mihálynál: 90 Ft, 145.000 téglá: 2.182,50 Ft.

Látható tehát, hogy már kezdetben is többféle gazdasági tevékenységet folytatótt. Legnagyobb tételt itt még eredeti foglalkozása forgatókéjének számítható 145.500 db téglá képezte. Nemesfémekben tőkéjének csekély hányadát tartotta csupán. Már részvényei is voltak az István Gőzmalomban és az Árvapénztárban. Pénzének nagy részét egyelőre személyi kölcsönökre adja. Ha tovább menve az Üzleti Napló 1855. évről szóló lapját nézzük meg, jelentős új üzletágakat vehetünk észr.³⁷ Földeket és szőlőket vásárolt, minthogy ezt az 1853-as földtörvény lehetővé tette azok számára is, akik nem maguk művelik meg. 1855-re több mint 3500 Ft értékű földet és szőlőt vásárolt össze. Új üzletágként állattenyésztéssel is kísérletezett. 1855-ben 1300 Ft értékű "járó jószágot" említett felsorolásában.

Továbbfejlesztette a "hagyományos" üzletágakat is. 20 gőzmalom- és 8 takarékpénztári részvénye volt 1855-ben 2.800 Ft értékben, ezenkívül egy saját malma a Csapó utcán 8.000 Ft értékben. Jelentős személyi kölcsönöket adott még 16.100 Ft értékben, épület-tartozékokban pedig immár 13.400 Ft forgatóke fektetett.

1860-ban újként jelentkeznek üzletvitelében a cukorgyár építésébe fektetett költségek 26.000 Ft értékben. Bekapcsolódott a vágóhíd építésébe - 8.000 Ft tőkéje fektet benne abban az évben. - Az említett üzemeknek később fontos részvényesévé válik. Kölcsönügyletekben 16.000 Ft-ja volt 1860-ban. Jelentős növekedést látunk a felvásárolt malomrészvények értékében. 1860-ra 30 gőzmalom részvénye volt 3.000 Ft értékben a 8.000 Ft értékű Csapó utcai malma mellett.

1860 és 67 között jelentős vagyonnövekedést ért el. Érdeemes megnézni Naplójának 1867-re vonatkozó lapjait. A malomérdekeltségek: Csapó utcai szárazmalom 12.000 Ft, gőzmalom részvények 6.820 Ft, malom 24.000 Ft, Szappanos utcai malom 5.660 Ft. Bank és takarékpénztári részvényekben a következő tételek voltak 1867-ben: takarékpénztári részvények 1.200 Ft, bank részvény 760 Ft. Más jellegű részvények: zenedei részvények 500 Ft, kertészeti egylet részvények 25 Ft.

Eredeti iparágában, az építőiparban erősen visszaszorultak tőkéi: mindössze 1.450 Ft-ra tehetők.

Üzletszerűen vesz részt különböző sorsjátékokban: 3 hitelintézet sorsjegye 450 Ft értékű. Később sorsjegyekbe fektetett pénzei növekedtek. Igen jelentős mezőgazdasági jellegű befektetéseket eszközölt. Üzleti Naplója 1867-ben a következő érdekeltségeket jelzi ezen üzletágakban: Józsáskeri szőlő 2.600 Ft, Létakeri szőlő pajtával 1.100 Ft, Hatvan utcai föld 500 Ft, öt tanya 50.000 Ft, 50 köblös föld pércsi útfélen 2.115 Ft, 62 köblös föld 1.240 Ft, Boglyás cserekaszáló 2.000 Ft, Majorsági föld 1.200 Ft, gazdasági gépekben 1.000 Ft.

Borban és búzában 800 Ft készlete volt ezenfelül. Állattenyésztéssel is eredményesen foglalkozott. 1867-ben a következő befektetései voltak: járójószágban és szekérben: 4.000 Ft, 34 szarvasmarhám 1.700 Ft, 1.000 db juh 6.000 Ft.

Ez évben 207.872 Ft-ra tehető vagyonának fennmaradó része jórészt ingatlanokban, ingóságokban, biztosításokban és kötelezvényekben volt.

Kétségtelenül jól gazdálkodó embert láthattunk eddig Vecsey Imre személyében. Érdekes megnézni, mi újat hozott vagyonának gyarapításában az 1867-73-as gazdasági fellendülés. Nézzük először részvényeinek és üzemeinek alakulását. 1873: Üzleti Napló: Csapó malom 10.000 Ft, 61 gőzmalmi részvény 12.200 Ft, Szappanos malom 6.000 Ft, 6 takarékpénztári részvény 3.600 Ft, 2 Dunagőzhajózási részvény 180 Ft, 100 ker. és ip. bank részvény 9.000 Ft, 10 Magyar Vasutak részvény 1.200 Ft, 5 Zenedei részvény 500 Ft, 25 cukorgyári részvény 4.500 Ft, Tisza részvény 4.500 Ft, 10 nyomda részvény 1.000 Ft.

Csupán várható részvényosztaléka - saját számításai szerint - 2.400 Ft-ra tehető.³⁸ (Mellékesen megjegyezzük: 1 napszám Debrecenben ekkortájt 2 Ft volt).³⁹ - Csupán biztosításban 6.800 Ft-ja volt ez évben. Kamatjövedelmei - számításai szerint - 3.800 Ft-ra rúgtak. - Eredeti iparága - az építészet - ekkorra már eltörpült egyéb befektetései mellett. Állóanyagban, mészből és téglában 1873-ban 5.000 Ft volt. Mezőgazdasági üzleteinek vizsgálata aligha lehetett jelen dolgozat tárgya, de mégis szükségszerűnek látszik megemlíteni, hogy csupán tanyái 84.000 Ft-ot képviseltek. Marhában és ökrökben 7.000 Ft-ja volt. Már lótenyésztéssel is foglalkozott 1.600 Ft értékben. Jelentős üzleti tevékenységet bonyolított le építőanyag kereskedésben, - "márvány üzlete" 15.000 Ft körül mozgott. Orosz, török és magyar sorsjegyekben 980 Ft-ja volt. "Mellékesen" nyilvános oklevelet kapott saját termései karalábé és répa kiváló minőségéről. Földjeinek és tanyáinak összértéke 98.300 Ft volt. Ezenkívül 4.500 Ft értékű mezőgazdasági és egyéb gépe és további 4.500 Ft értékű takarmánya volt. Ezt hozta tehát 1867-73 között a konjunktúra. Összvagyonra az 1867-es 207.872 Ft-ról 1873-ra 354.734,34 Ft-ra növekedett. Az 1873 utáni dekonjunktúra sem rázta meg. Jövedelme 1873-tól haláláig a következőképpen növekedett: 1873: 354.734,32 Ft, 1874: 364.144,00 Ft, 1875: 371.940,00 Ft, 1876: 395.270 Ft, 1877: 421.100 Ft, 1878: 446.150 Ft.⁴⁰

Tehát vagyonának növekedése ha nem is érte el a konjunktúra átlagát, közel 100.000 Ft-tal növekedett.

Érdemes még helyt adni az utolsó Üzleti Naplója kivonatának: Csapó malom 8.000 Ft, 100 gőzmalmi részvény 12.000 Ft, 17 takarékpénztári részvény 7.310 Ft, 1 Dunagőzhajózási részvény 100 Ft, 115 ker. és iparbank részvény 9.200 Ft, 10 vasútrészvény 1.200 Ft, 25 cukorgyári részvény 5.000 Ft, 5 alföldi takarékrészvény 500 Ft, 13 Tisza biztosító részvény 780 Ft, 4 nyomda részvény 280 Ft, Hevesi takarékrészvények 400 Ft, összes részvényosztalék jöv. 4.800 Ft, új üzletágként papírkereskedelemmel foglalkozott 25.000 Ft.

Márványüzletébe 10.000 Ft-ot fektetett, mezőgazdasági érdeklődései jelentősen megnövekedtek (142.000 Ft). Jelentősen nőtt ingatlan vagyona, csupán egyik háza a Hatvan utcán 94.000 Ft értékű volt.⁴¹ Úgy véljük, Vecsey Imre üzletmenete - ami sajnos, az egyetlen rendelkezésre álló forrás, jó példa az igen sokrétű gazdasági tevékenységre és a vagyoni gyarapodásra.

Kereskedő és hivatalnok családkról már lényegesen kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Szabó Lajos gazdasági tevékenységére vonatkozóan csupán a Debreceni Ellenőr egy cikkét tudjuk idézni⁴²:

"Szabó Lajos...kereskedő családok ivadéka volt és magára támaszkodva, sokféle küzdelem közt kezdte meg életét, és olyan lármátlan tevékenységgel kezelte és gyarapította folyvást vászon és karton kereskedését, hogy egyszer csak az hangzott fel, hogy miszerint "Szabó Lajos gazdag ember" és neki van Budapesten

erről a legkiterjedtebb és legnagyobb menetű "vászon és kárton" kereskedése. S így az első vászon és kárton nagykereskedést ő nyitotta Debrecenben. E mellett sok szép földbirtokot szedett össze.⁴³

Ő volt Debrecenben az István malom egyik főrésztulajdonosa, később igazgatója. Tevékenységét illetően valamire többet tudhatunk meg Dalmi Károlynak, a DTP vezető tisztviselőjének levelezéseiből.

Érdeklődése volt a takarékpénztárban, ezt egy táviratból, egy üzleti és egy magánlevélből tudjuk.⁴⁴ Érdekelte volt az István malomban.⁴⁵

Földbirtokai is voltak: Csetelakon levő 46 hold 1.133 négyszögöl földjéről ad információt Pallay Lajos nagyváradi ügyvéd. Ugyanakkor Kőbányáról hordót rendelt nagy tételben, ami arra enged következtetni, hogy szőlői is lehettek.⁴⁶ A gazdasági környezet lehetőségeket kínált tehát a "profitorientált" vállalkozó típusának megjelenésére, felfutására. Az ilyen vállalkozói karrierokról kevés adatot őriznek a levéltárak polcai: Erdély és a Bánát levéltárai pedig egyenlőre elérhetetlenek.

A helyi burzsoázia kialakulásának jól feltérképezhető területei voltak. A nagy lehetőségek többnyire az idegen tőke vadászterületének bizonyultak - mint a nagyipar történetét feldolgozó fejezeteinkben erre már utaltunk. Az arisztokrácia és a nagybirtok "vállalkozási sávja" a bányászat, kohászat és a fakitermelés volt. Kisebb családi bányákat, kohókat már a 30-as évektől alapítottak birtokaikon, s ezeket évtizedeken át jelentékeny konkurrencia ellenében is fenntartották. Ilyen üzemekkel például a gróf Kálnoky család (Zombor, Udvarhely vm.), a gróf Waldstein, illetve a Váradi, Török családok (Resica, Anina, Oravica, Krassó-Szörény vm.), rendelkeztek. Az utóbbi családok kezében voltak a borossebesi uradalmi vasgyárak és a rejtirátai és a monyászi kohók is. Az arisztokrata vállalkozások sajátossága volt a tőkés bérleti forma alkalmazása.⁴⁷ A szatmári hegyekben létesített a gróf Teleki család is vasgyárat Dolhán. Az arisztokrácia néhány részvénytársaság alapításába is bekapcsolódott. A Fürstenberg hercegek, a bárói rangú Chotek és Háber családok voltak a Brassói Bánya- és Kohómű Rt. főbb résztulajdonosai, de ugyanők jelentős tőkékkel vettek részt az Első Erdélyi Vasút alapításában is.⁴⁸ Az arisztokrácia és a nagybirtok azonban Erdélyben is háttérben maradt, és a modern vállalkozás igazi főszereplői kereskedők, iparosok, városi tisztviselők stb. voltak.

Különlegesen fontos szerep jut a fa-, építőanyag-, terménykereskedelemmel foglalkozó zsidó, esetleg örmény és szász tőkének.⁴⁹ A régi polgárságnak csupán töredéke tudta a gazdasági-társadalmi funkcióváltást végrehajtani. A nagy piacismeretet, vállalkozó kedvet és kockázatvállalást igénylő terménykereskedelemben nemigen versenyezhetett a zsidó polgársággal. A polgárság presztizsorientáltsága is gátló tényezőnek bizonyult, hisz a "presztizs" megőrzése miatt a legnagyobb profitot hozó üzletágakról mondott le. A zsidó polgárságnak így módon a keleti ország-részekben is döntő szerep jutott a helyi vállalkozások megindításában, üzemeltetésében.⁵⁰ A helyi burzsoázia születésének fontos területét a malom-, szesz- és húsipar jelentette. A nagyobb malmok többnyire részvénytársasági formában alakultak.⁵¹ Az alapítók a városi elitekből kerültek ki. Egyik csoportjuk a zsidó (termény-) kereskedők csoportja adta (pl. Debrecenben Rádl József volt a kezdeményező, Temesvárt a Halbermeyer, Stehman, Rieger és Gersth stb.: Aradon az Epstein, a Treytler stb. családok). A helyi elit malomalapításban érdekelt másik csoportja a hivatalnokok és tisztviselők rétege volt. Ezek között igen sok volt a nemesi ivadék, pl. a Szatmári Gőzmalom alapítói között a Böszörményi, a Kiszely, a Vajay, a Keresztes stb. nevek ősi, környékbeli nemesi családok sarjadékait jelentették. Iparosok is bekapcsolódtak időnként a malmok létrehozásába, mint pl. az aradi Neu-

mannok.⁵² A szeszipari vállalkozásokban is a zsidó tőkée volt a kezdeményező és a vezető szerep. Főleg Erdélyben volt különösen fontos az iparág a burzsoázia kialakulásában. 1884-ben Erdély 5 legnagyobb szeszgyára zsidó vállalkozók tulajdonában volt (Zen, Quittner, Fleissig, Taglicht és Goldstein, illetve Schenker családok).⁵³

A szeszfőzdék, sörgyárak létesítésébe a nemesi családok is bekapcsolódtak (pl. a Kálnoky-testvérek), sőt néhány székely vállalkozó is akadt (Mózes Jakab és Károly, illetve Ambrus Albert) még a nagyobb szeszgyárak tulajdonosai között is.⁵⁴ A helyi szükségletek kielégítésére szolgáló ágazatok a húsipartól az asztalosiparig az iparosok tőkés vállalkozóvá válásának voltak inkább színterei.

A kiváló húskészítményeket előállító debreceni hentesmesterek - pl. Kuczik, Debreceni Lajos, a Szabó vagy az idegenből ide vándorolt Boschetti-féle cégek nagyüzemmé váltak ugyan, de nem léptek túl termékeikkel a város és környéke határain. Ahol nagyobb szalámi-, illetve húsarúgyárak alakultak, ott a részvénytársasági forma és a vállalkozó - szintén zsidó - tőke hatására történhetett meg a frontáttörés.⁵⁵ (Szeged, Gyula) A helyi burzsoázia - amely a helyi szükségletekre termelő iparból nőtt vállalkozóvá - ritkán lépett ki a városi keretből. A helyi tőkések tevékenységének egy, a debreceni fejlődést vizsgáló tanulmány 4 fő területét állapította meg: az élelmiszeripart, az építőipart, a faipart és a fémfeldolgozó ipart.⁵⁶ Ha összevetjük a magyipari fejlődésről írott fejezeteinkkel, akkor ez a megállapítás az erdélyi, bánáti, tiszántúli városok jó részének kialakuló helyi burzsoáziájára általában is igaznak vehető. A helyi jellegből a kitörést a részvénytársasági jellegű vállalkozás jelenthette.

3. A munkásság kialakulása

Az erdélyi, a bánáti és a tiszántúli munkásság kialakulásának kezdetei - a birodalom nyugati területeinek szivóhatása miatt - megelőzték 1848-at. Főleg a bányászatban és a kohászatban figyelhetünk meg jelentős erjedést a feudalizmus utolsó évtizedeiben. Vajda Lajos a munkásság kialakulásának kezdeteit egészer a 18. század végéig próbálta az erdélyi-bánáti bányavidékeken visszavezetni, így szerinte a munkásság születése "... a XIX. század első évtizedeire, az erdélyi feudális társadalomszerkezet felgyorsuló széthullásának időszakára esett, ugyan nyira, hogy az 1840-es években a bányászat és a kohászat keretében már meglehetősen kifejlődött kapitalista termelési viszonyokat találunk".⁵⁷ Ha nem is osztjuk a fenti optimizmust, számos jelét a bányászat s ezzel az "ipari jobbágyság" kialakulásának aligha tagadhatjuk. A földesúri tulajdonban lévő bányákban, kohókban, az osztrák bányakincstár jónéhány vállalatnál a jobbágyi munkaerő alkalmazása valóban általános volt. A bányaművelés, kohászati munka mellékesnek számított. A fő foglalatosság a jobbágyok jó részénél a földművelés-állattenyésztés maradt, de munkaidejük (robotterhük) egy részét már a bányában, kohóban kellett letölteniük.⁵⁸ Ilyen ingyen munkaerővel dolgoztattak például a Tiszántúlon a nagyváradi római katolikus püspökség vaskohi hámorában. Az 1720-as évektől kezdődően a 21 falu úrbérben elszámolt ingyen-munkájával biztosították a hámor vasérc- és szénellátását. Később már 31 falu volt köteles gondoskodni a feltehetően növekvő mennyiségű vasérc- és faszénszükséglet biztosításáról. A kohók, bányák üzemelése ugyanakkor állandó alkalmazottakat, munkásokat is megkövetelt. Az állandó munkásság kialakulásának két lehetséges útja volt. Vagy jobbágyok tanul-

ták ki a mesterséget s váltak munkásokká kötöttségeik fennmaradásával, vagy külből hozattak képzett szakembereket. Az említett vaskohi hámor története azt mutatta, hogy 1741-ben már 3 külföldi (német) szakmunkás mellett 11 jobbágy eredetű alkalmazott is dolgozott.⁵⁹ A példákat lehet sorolni. Hasonló jobbágy munkával találkozhattunk a vajdahunyadi kincstári uradalomban, a bányászati kincstári vasműveknél, a zalatnai kincstári uradalomban, a máramarosi sóbányákban stb.⁶⁰ Ez a munkaerő még persze nem tekinthető valóban munkásnak, hanem sokkal inkább iparban dolgoztatott jobbágy. A folyamat gyökereit, amely a paraszti munkaerő későbbi mobilitását, átcsoportosulását fogja jelenteni, itt lehet keresni. A példának a bányászatot vizsgálta, az iparral való kapcsolatot azonban más területein is említhetnénk: a fakitermelés, szénégetés, mészégetés, a fafeldolgozás, szállítás stb. ugyanúgy a munkásosztály születését, izmosodását segítették, mint a bányászat és a kohóipar.⁶¹

A korai kapitalizmus talán legszámkivetettebb társadalmi csoportja a munkás-ság volt. Kirekesztettek, "veszélyes osztálynak", vagy ahogy például Theodore Zeldin írja, páriának tekintette az ide tartozókat a társadalom.⁶² A munkáltatók, a tőkés hatalma felettük kezdetben talán erőteljesebb volt, mint korábban a feudális úr uralma a jobbágyok felett. A munkássá válás kényszerpálya volt a mezőgazdaságból a föld és munka hiányában kiszoruló munkaerő számára, hisz a meginduló építkezések, vasútépítések, beruházások mágnesként vonzották - legalábbis ideig-óráig - a munkáskezet. Felszabadult jobbágyok, zsellérek, napszámosok, kubikusok, cselédek hada indult évek, generációk múltával a város vagy az építkezés felé, hogy ezzel társadalmilag is elinduljon a munkássá válás útján.⁶³ Maga mögött hagyta gyakran a falut is, a tradíciókat, a közösség sokszor jótékony, sokszor gátló kontrollját, és "új életet" kezdett új társadalmi miliőben. Megbomlott a falu évezredes rendje: az ipari körzetek munkalehetőségei elcsabították a vállalkozóbb szellemű és szegényebb, nagyobb földdarabra nemigen számító rétegeket. Resica, Anina, Temesvár, Kolozsvár, Szeben vagy Brassó beszippantotta a környék lakosságát.

Még az alföldi hatalmas "parasztvárosok" is - a 70-es, 80-as évektől egyre erőteljesebb szívóhatást gyakoroltak környezetükre, pedig itt elég komoly "tartalékot" jelentett a munkásság szempontjából a városi társadalom belső átrétegződése is. A munkássá válás azonban nem történhetett máról holnapra. A parasztság proletarizálódása legfeljebb 1-2 generáció alatt történt, és távolról sem minősíthető a Tiszától keletre eső részeken tömegesnek.

A paraszt először vándormunkássá vált. Ideig-óráig kívánta csak a kínálkozó szokatlan munkát vállalni, éppen talán azért, hogy földet szerezzen és paraszti létét ily módon stabilizálja, hosszabbítsa.⁶⁴ A "vasútvonal"-menti falvakból egyre többen jártak a 70-es, 80-as évektől a városba. Körülbelül úgy éltek az új helyzetben is, mint summások a nagybirtokon: tarisznyából éltek, ideiglenes szálláson laktak, s az otthon a falu jelentette.⁶⁵ A paraszti eredetű munkaerő a segédmunkások hadát, a munkásság legképzetlenebb rétegét jelentette. Ők voltak a "fogdmegek", mindenki inasai. Munkássá válásuk inkább a századforduló után gyorsult meg. A második, harmadik generáció már szakmát tanult, természetesnek tartotta az ipari munkás s esetleg a városi életet.

A munkásosztály igen jelentős társadalmi forrása a céhlegények, mesterek beolvadása. Már az 1839-40. évi országgyűlés lehetőséget adott iparvállalatok alapítására, a céhek felszámolása azonban még évtizedekig nem történt meg. A szabadságharc után azonban a "céhek társadalma" előtt végső soron csak két út állott:

a vállalkozóvá és ezzel tőkessé, avagy a munkássá válás útja. Noha a céhmesterek egy része valóban a születő burzsoázia sorait gyarapította, a céhes társadalom döntő hányada a munkásság igen értékes, gyakran a nagyüzemi módszereket is kitűnően elsajátító rétegévé vált. 1872 után a céhek felszámolásával vagy a kispárba, vagy talán ritkábban, a nagyüzemekhez vándorolt a céhlegények sokasága. Egyáltalán nem voltak merevek a határok a két iparforma között. Az ifjú segéd gyakran a "nagyváros" valamelyik nagyüzemében dolgozott, szabadulás után, hogy ifjú éveit a város "vidámabb" s "szabadabb" forgatagában töltsse, majd családot alapítván letelepedett netán valamelyik környező faluban, hogy kispárosként biztos megélhetést nyújtson a családnak. No persze, az itt leírt út fordítottja sem lehetett ritka, amikor a megélhetés a kisparost szőlította a gyáripar világába.⁶⁶

A munkásság kialakulásának további forrása az idegen külföldi munkások toborzása volt. A szakmunkásréteg végleges vagy teljes hiánya indokoltá tette a Monarchia osztrák és cseh részeiből, illetve a Németországból való szakmunkástoborzást. Különösképpen a magas technikai-technológiai szinten - a külföldi tőke bevonásával - kibontakozó vas- és gépipari ágazatokban volt erőteljes a külföldi szakmunkások aránya. Hanák Péter felhívta a figyelmet arra, hogy a korábbi kutatások eléggé eltúlozták az utóbbi arányt. Mértékadónak vehető kutatásai szerint korszakunk végére országosan már csak a szakmunkások 9 %-a volt idegen. Az idegen szakmunkások több mint fele (országosan 5,5 %-a) származott a Monarchiából 1914-ben, a további csoport döntően Németországból vándorolt hozzánk.⁶⁷ Erdély és a Bánát kohászatában és gépiparában ennél természetesen lényegesebb, magas arányokkal érdemes számolni, hisz igen korán és korszerű technológiával dolgozó üzemek sora épült fel. Laczkó Miklós kiemelte alapvető fontosságú tanulmányában, hogy pontos adatokkal sajnos nem rendelkezünk a bevándorló idegen szakmunkások számáról, de az 1900-as népszámlálástól számuk nagyjából felbecsülhető és akkor országosan - immár csökkenő szerep mellett - 25.000 főt tartalmazhat valószínűleg.⁶⁸ Az erdélyi, bánáti, tiszántúli szakmunkásság kialakulásában különösen fontos szerepe volt a betelepülésnek. A keleti végeken szinte ipari előzmények nélkül fejlődött ki a bányászat, a kohászat és a gépgyártás. Így érthető, hogy idegenből toborzódtak az itteni ipar pionerjai (4. táblázat).

A betelepítések tehát meglehetősen korán megkezdődtek a Bánátban.⁶⁹ Különösen az 1850-es évek közepén mutatkoztak ezek jelentőseknek. Sajnálatos, hogy adatok hiányában tovább nem tudjuk az idegen szakmunkásréteg letelepedését követni. Felfogásunk szerint is feltételezhető azonban számuk fokozatos csökkenése a hazai szakmunkásképzés megindulásával. Jónéhány adata arra

4. táblázat. A betelepítések néhány adata

Hely	Betelepítés éve:	Bevándorlók száma:	Foglalkozás	Etnikum
Resica	1850	100 család	–	cseh és morva
Stájérlakanina	1851	32 család	–	cseh
Resica	1857	72 család	kohász	cseh
Stájérlakanina	1858	kb. 1500-2000 munkás	hengerész, kőműves	olasz, francia, cseh és morva
Resica	1858-59	40 család	favágó, szén-égető	osztrák, olasz
Resica	1859	200 munkás	-	cseh

utal, hogy pl. Nagybánya környékén és a Zsilvölgyben is jelentős betelepítések voltak. A Nagybánya vidéki kincstári bányaműveknél a német, cseh munkásokon kívül lengyelek és oroszok alkalmazásáról is van említés. A nagysági bányáknál cseh és morva munkásokat alkalmaztak. A zsilvölgyi szénbányákban krajnai, tiroli, olasz és cseh szénbányászok is dolgoztak.

A betelepülés nem látszott előnytelen vállalkozásnak, hisz biztos munkát jelentett évekre, esetleg évtizedekre. A kerttel és házzal rendelkező munkások száma a bánsági iparvidéken igen magas. Ez abból is adódott, hogy a STEG a betelepült munkásoknak házhelyet biztosított.⁷⁰ Ugyanezen a vidéken igen gyakori volt a kolonizált munkás típusa: a bányához, gyárhoz telepített idegenből vagy messze vidékről toborozottak csoportja. Ez a réteg volt a munkásság legfejlettebb, legmodernebb és legöntudatosabb rétege. Ezek között lehetők fel leginkább a munkáshagyományok, jellemző munkáséletforma jegyei is.⁷¹

Az 1890-es éveket követően a munkássághoz vezető utak sokat változtak. Az idegen munkások súlya csökkent, s ezek helyébe már hazai, - magyar, szász, román stb. - munkásság lépett. Megmaradt ugyan korszakunk végéig a "kétlakiság", amely nemcsak az ipari forradalom idején, de később is a hazai munkásosztály fejlődésének egyik sajátossága maradt. Erdély hatalmas erdőségei, fafeldolgozó ipara, netán a Tiszántúl élelmiszeripara kínálta is a lehetőséget a kétlakiságra.⁷² A nyáron a földeken dolgozó paraszt télidőben szívesen vállalt munkát az erdőgazdaságokban, az élelmiszeripar több ága pedig eleve szezonális jellegű volt. Bekövetkezett azonban a "nagy váltás" is: a betanított munkássá, majd a második, harmadik generáció életében a szakmunkássá válás.⁷³ Géber Antal ugyanekkor még a századforduló után is arra hívta fel a figyelmet, hogy a tavasszal meginduló nagy mezőgazdasági, építkezési, csatornázási munkák a "jó Isten szabad ege alatt végzendő munka oly vonzerővel bír ... s e vonzódás lelke sajátossága egész népünknek...".⁷⁴ A kialakuló hazai szakmunkásréteg jelentette azonban századunk elején a munkásság gerincét, a hierarchia alján a segéd- és alkalmi munkások tábora is egyre jobban beintegrálódott az új társadalmi helyzetbe.

4. Urbanizációs viszonyok: a városi élet, életformaváltozások

A modernizáció térhódítása a 80-90-es évektől egyre több, a városi étellel kapcsolatos technikai vívmány terjedését hozta. A főváros sokasodó fényei után egyre-másra gyulladtak ki a villanyok a keleti országrészben is, a Tiszától a Kárpátok lejtőig. A városok vagy kölcsönök felvételével, vagy élelmes vállalkozókra bízva, egymás után építették villanytelepeiket, melyek aztán egyre több utcára juttatták el a fényt.⁷⁵ Temesvár kezdte, az alföldi városok fejezték be a sort: 20-30 éves késséssel már Karcagon vagy Mezőtúron is kigyulladt a villany (5. táblázat). Amíg a nagyobb városok, mint Nagyvárad, Debrecen, Temesvár, Marosvásárhely városi vállalkozásban építették és üzemeltették villanytelepeiket, elterjedet azok bérbeadásának szokása is. Többnyire a Ganz Villamossági Rt. volt a bérlő (Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely stb.). Az erdélyi és a tiszántúli kisebb városokban magánvállalkozásban alakultak villamossági vagy általános szolgáltató vállalatok. Hajdúszoboszló világításáról a Kövér és Tsa Gőzmalom, Szilágysomlyón a szász vállalkozók jelentős részvételéről tanúskodnak ilyen nevek, mint Schmidt, Dackler, Perlfesster (Karánsebes), Rössler (Fogarás), Kopick, Kaess (Szászváros) stb.⁷⁶

5. táblázat. Az urbanizációs viszonyok elterjedése Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon

Néhány város lakosság- szám szerint	Villany- telep a- lapít. év	Gázgyár alapítás éve	Vízmű- építés kezdeté	HÉV	Mű- jég- gyár
1. Debrecen	1908	1863	1909	-	1895
2. Temesvár	1884	1857	nincs adat	1899. VIII.	1905
3. Kolozsvár	1905	1871	1887	-	1894
4. Nagyvárad	1904	1873	1895	1901. VII.	1910
5. Szatmárnémeti	1892	-	nincs adat	-	1899
6. Marosvásárhely	1898	-	1908	-	1905
7. Brassó	1898	1892	1894	-	-
8. Szentes	1902	-	-	-	1910
9. Karcag	1909	-	-	-	1910
10. Mezőtúr	1909	-	-	-	-
11. Nagybecskerek	1896	-	-	-	1910
12. Nagybánya	1909	-	1910	-	1910
13. Nagykároly	1904	-	-	-	-
14. Segesvár	1903	-	1903	-	-
15. Székelyudvarhely	1908	-	-	-	-
16. Torda	1902	-	-	-	-
17. Nagyenyed	1909	-	-	-	1909
18. Sepsiszentgyörgy	1908	-	1894	-	-
19. Szászsebes	1906	-	-	-	-
20. Abrudbánya	1910	-	1910	-	-

A nagy eredmények második vonalát a petróleum- és gázvilágítás jelentette.

Korszakunk végén a petróleummal vagy gázzal világított utcák a szokásos esti városképhez tartoztak. Például Nagyszebenben 10.000 m, Csikszeredán 8.600 m, Kézdivásárhelyt 10.348 m, Désen 18.000 m, Tordán 15.000 m, Hajdúszoboszlón 29.973 m. Hajdúnánáson 21.000 m, vagy Kisújszálláson 15.000 m volt a hagyományosan világított utcák hossza.⁷⁷

A gáz elterjedése, a városi gázgyárak létesítése valamelyest megelőzte ugyan időben a villanyt, kiterjedtségében azonban nem versenyezhetett vele. A nagyobb városokban: Debrecenben, Temesvárt, Aradon vagy Kolozsváron stb. már az 50-es, 60-as évektől létesültek - jórészt idegen tőkével - gázgyárak. A kisebb városokba azonban a dualizmus korában nem jutott el a városi gáz.

A korszak jelentős vívmánya volt - legalább néhány nagyobb és módosabb városban - a vízvezetékrendszer kiépítése. Kolozsvár kezdte a sort - a Tiszától keletre -, ahol már a 80-as évek végétől csapból csoboghatott víz. A 90-es évekre Nagyváradon, Brassóban vagy Sepsiszentgyörgyön stb. is vízművek épültek. Néhány tiszántúli város csak e század elején ismerhette meg a civilizáció eme vívmányát (Debrecen, Szentés, Nagybánya stb.)^{78,79}

Óriási változást hozott korszakunk a városi közlekedésben. A tarkaság nagy volt. A legelterjedtebb jármű még korszakunk végén is az omnibusz volt. 21 városban róttá az egyre kövezettebb utakat. A második szintet a gőzvasút jelentette. Ezzel utazhatott a debreceni vagy a brassói polgár. Debrecenben ugyan a vállalat 1910-től villamos üzemre tért át. A kelet-magyarországi városok közül Temesvárt volt az úttörő a villamos alkalmazásában (1899), majd Debrecen megelőzve Nagyvárad és Nagyszeben (1901) következett. Arad országosan is egyedülálló szintet képviselt. Helyi közlekedésben főszerepet az autóbusz játszott. 1869-től lóvasút üzemelt a városban. A századforduló után autóbuszokat vásárolt a helyi közlekedési vállalat, 1910-ben 8 busz 2,6 km-es vonalon rendszeresen közlekedett.⁸⁰

Lényeges változásokat hozott az urbanizáció az orvosi ellátásban. Orvosi rendelő, kórházak épültek, s ha nem is haladta meg az egészségügyi intézmények száma - mondjuk - a jótékonyági egyletekét, a változás kétségtelennek tűnt. Korszakunk kezdetén ismeretlen volt a megfelelő alapellátás még a nagyobb városokban is. A 20. század elején ezekben már 4-15 közegészségügyi intézmény működött. Itt is nagy különbségek alakultak ki. A tiszántúli és Erdély városaiban általában - a lakosság számához képest szerényebbnek tűnő orvosi ellátás volt jellemző, míg a Bánátban kimagasló volt a közegészségügyi intézmények száma. A 30-40 ezer lakosú Szatmárnémetiben például mindössze 4 ilyen intézmény működött, míg a kisebb Pancsován 6. Az erdélyi városok közül jelentős egészségügyi centrummá Kolozsvár, Marosvásárhely és Brassó vált. 7-10 A tiszántúlon a legtöbb egészségügyi intézmény Aradon és Nagyváradon, valamint Debrecenben működött.^{8-13,81} A kórházi ellátottság még korszakunk végén is meglehetősen hiányos volt. Olyan városok voltak városi kórház nélkül, mint Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely vagy Szatmárnémeti még 1910-ben is. A működő "városi kórházak" (Debrecen, Temesvár, Arad, Hódmezővásárhely, Pancsova, Brassó, Versecz és a Tisza túloldalán Szeged) sokszor egész vidékek ellátásáról kellett hogy gondoskodjanak.⁸² Enyhítették a helyzetet az állami vármegyei közkórházak, pl. Nagyváradon, Kolozsvárt, ahol orvosi kar és ezzel együtt egyetemi klinika is működött. Állami kórház létesült a legtöbb erdélyi városban, így Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Besztercén, Brassóban, Csikszeredán, Gyergyószentmiklóson, Fogarasban és Sepsiszentgyörgyön, Déván, Segesvárt, valamint például Nagyszebenben, Tordán és Székelyudvarhelyen stb.⁸³

Alaposan átalakult a városok kulturális intézményrendszere. Állandó színház alakult a törvényhatósági jogú városok mindegyikében - Marosvásárhely és Hódmezővásárhely kivételével. Nagyváradon, Aradon és Kolozsvárt ún. nyári színházak is működtek. A rendezett jogú városok közül a tiszántúlon Nyíregyházán, Nagykárolyban, Szilágysomlyón és Zilahon, a Bánátban, Makón. Lugoson, Fehértemplomban, Nagybecskereken, Erdélyben Brassó és Vizakna kivételével minden ilyen városban (Csikszereda, Sepsiszentgyörgy, Déva, Szászváros, Medgyes, Nagyszeben, Dés, Torda, Székelyudvarhely) működött állandó színház. Egy-egy színház igazán a város díszje lehetett. 200.000 k-nál többbe került például olyan kisvárosok, mint Medgyes vagy Déva színháza. A rekordot Zilah vitte e téren is,

440.000 koronás gyönyörű színházával. (Egy nagyvárosi színház, pl. a kolozsvári-építési költsége meghaladta az 1 millió koronát.) A színjátszás nyelve többnyire a magyar volt. Az állandó színházak közül a szászvárosiban, a medgyesiben és a szebeniben német előadásokat is tartottak. Esetenként Fehértemplomban is volt szerb és német nyelvű előadás.⁸⁴

Igen kiterjedt volt a helyi újság- és folyóiratkiadás. Nagyváradon, Debrecen, Temesváron vagy Kolozsvárt 5-7 napilap jelent meg a századelőn rendszeresen a hetilapok és folyóiratok mellett. Összesen a sajtókiadványok száma az említett városokban 10-25 között volt. (Temesvárt a többnyelvűség miatt 25 helyi sajtótermék jelent meg!)⁸⁵

A rendezett tanácsú városok közül Nyíregyházán (1), Makón (3) és Nagybecskerekereken (2), illetve Erdélyben Brassóban (5) napilap jelent meg. A hetilapok száma a Tiszától keletre 85 volt 1910-ben! Ezek harmada nemzetiségi nyelveken jelent meg.⁸⁶ A városi élethez egyre jobban hozzátartoztak az egyesületek is. A fővárosban korszakunk végéig 1.000-nél is több egyesület, művészeti kör és dalárda alakult. A keleti országrész törvényhatósági jogú városai - az egyetlen Temesvár kivételével, ahol 132 különböző egyesületet találtunk - még a 100-ig sem jutottak el. Még Kolozsvárt is csak 37, Debrecenben 44, Aradon 61, Szatmárnémetiben 49, Nagyváradon 30 egylet működött. A vegyes lakosságú rendezett tanácsú városok, például Brassó (52), Nagyszeben (48), Máramarossziget (39) legalább hasonló eredményekkel dicsekedhettek.⁸⁷ Voltak ezek között dalárdák (pl. Debrecenben 6, Temesvárt 3, Brassóban 3 stb.), különböző iparos egyletek. Igen sok keresztyény és izrealita vallási kör - főleg nőegylet - működött. Ezek között imádkozó és önszegélyező szövetkezés is akadt! Ilyen volt például az 1903-tól az Aradi Rózsafüzér Önszegélyező- és Imatársaság. Különleges szint jelentettek a zsidó vallásúaknál alakult "kiházasítási" egyesületek (Aradon 1866-tól). A városi értelmiség is gyakran tömörült. Nagyváradon például Régészeti és Történész Egylet, Temesvárt múzeum-kör, tanító, illetve mérnöki és építészeti egyletek alakultak. Természetesen a kulturális jellegűek közül az irodalmi körök voltak a leglátottabbak. A nagyváradi Szigligeti Társaságnak 1908-ban például 314, a debreceni Csokonai Körnek 707, a szatmárnémeti Kölcsey Körnek 248, a temesvári Arany János Társaságnak 190, a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyletnek 870 állandó tagja volt. A vidék híresebb költőjéről elnevezett körök inkább a nagyobb városokban alakultak. Kisebb lélekszámú településeken az olvasókörök helyettesítették ezeket, például Kézdivásárhelyen, Gyergyószentmiklóson, Lugoson (román), Nagykárolyban, Akadtak persze a környék szülöttéről elnevezett körök is. Nyíregyházán a Bessenyei-kör (427 tag), Nagykárolyban Kölcsey-egyesület működött (229 taggal). Egészen kiemelkedő kulturális próbálkozás volt Csikszeredán az 1876-tól sikeresen szereplő Műkedvelő Szintársulat, amelynek taglétszáma korszakunk végére a 120 főt is meghaladta! Helyenként az egyház is segített a fáklya szerepét betölteni. Gyulafehérváron pl. a 70-es évektől 100-150 főt számláló Erdélyi Római Katolikus Irodalmi Társaság működött.

A gazdasági jellegű egyletek taglétszáma nemegyszer több ezer főt jelentett. Egészen kiemelkedett a temesvári Délvidéki Földművelés Gazdasági Egyesület, amelynek 10.000-nél többre nőtt a taglétszáma, de hasonló jellegű kör is, a medgyesi 1337, a szebeni Erdélyi Szász Gazdasági Egylet 10.103, a dési Szolnok-DOBOKA megyei Gazdasági Egylet 600 tagot számlált. A gazdasági egyletek között szinte minden városban megtalálható volt a kereskedő-, az iparoskör, az iparos önképző egyletek sokasága is. A város polgársága szinte mindenütt létrehozott be-

tegegélyező és temetkezési társulatokat is. A temetkezési egyletek a nemzetiségi vidékeken - főleg a szász lakta területeken - nemzetiségenként szerveződtek. Pl. Szászrégen, Segesvár, Szászsebes stb.⁸⁸

A keleti országrész városaiban is fontos szerepet játszottak a politikai jellegű egyletek. A Tiszántúlon a függetlenségi köröknek jelentős súlya volt. Debrecenben, a szabadságharc fővárosban az 1876-ban alakult Függetlenségi Kömek félezernél is több állandó tagja volt. Szatmárnémetiben 4-500 tagú Széchenyi Társaság, Karcagon Széchenyi Kör, Gyulán 48-as kör, Hajdúböszörményben 48-as kör, Hajdúnánáson Függetlenségi Kör és 48-as Kör, Hajdúszoboszlón Kossuth Kör, Nagybányán Függetlenségi Kör, Fogarason (!) 200 tagú Függetlenségi Kör, Kézdivásárhelyt Függetlenségi és 48-as Kör, Szamosújváron és Tordán Függetlenségi és 48-as Körök jelezték a keleti országrész városainak hangulatát. Egyetlen szabadelvű egylet Hajdúböszörményben működött.⁸⁹

A szász városok polgársága - úgy tűnik - más nézeteket vallott 48-ról és a függetlenségi eszmékről, hisz e helyeken egyetlen ilyen egylet sem működött!

A dualizmus kora a városi könyvtárak alapításának időszaka is volt. Aligha lehetne a Tiszától keletre sok olyan várost találni, ahol az első nyilvános könyvtár ne korszakunkban nyílt volna. Néhány közülük korszakunk végére 10.000-nél is több kötettel rendelkezett (pl. Temesvárosn 39.369, Verseczen 27.240 kötet). A Tiszántúlon azonban a mégoly híres kulturális központnak számító Debrecenben is csak "hivatalos" használatot engedélyező 2.300 kötetes bibliotékával rendelkeztek. Másutt is hasonló volt a helyzet. Aradon 4.000, Hódmezővásárhelyt 7.000, Szatmárnémetiben 686 (!), Szentesen 1.280, Karcagon 1.400 vagy például Mezőtúron 2.000 kötetes nyilvános könyvtár működött. A körülmények Erdélyben sem voltak rózsásabbak. Legnagyobbak a brassói (3.500) könyvtár számított 1910-ben. Az olvasás mértékéről, a kölcsönzés gyakoriságáról nem találtunk ugyan adatot, de az említettek is bizonyossá teszik, hogy a rendszeres olvasás legfeljebb szűk értelmiségi körök privilégiuma lehetett.⁹⁰

Jegyzetek

1. MAKKAI L. 1940: Erdélyi városok. - Budapest, pp. 6-9.
2. BEREND T.I. - SZUHAY M. 1975: A tőkés gazdaság története, Magyarország. - Budapest, 133. p.
3. ERDEI F. 1974: A magyar város. - Budapest, 63. p.
4. A Magyar Korona Országainak Népszámlálása (a továbbiakba: MKON), 1910. I. 678., 741. p. illetve THIRRING G.: A magyar városok statisztikai évkönyve. Budapest, 1912.
5. MKON 1910. 678-741. p.
6. RÁCZ I.: Paraszti migráció politikai megítélése Magyarországon. - Agrártörténeti Tanulmányok VII. k. 53-54. p. illetve BEREND-SZUHAY: A tőkés gazdaság története. 134. p.
7. BEREND-SZUHAY 1975: A tőkés gazdaság története Magyarországon. - Budapest, 134. p.
8. MT 6/2. 1138-1144. p. alapján
9. KATUS L. 1985: Az urbanizáció meggyorsulása, Magyarország története. - Budapest, (a továbbiakban: MT. VI/2. k.) 1142. p., illetve RÁCZ I. A paraszti migráció politikai megítélése Magyarországon. - Agrártörténeti Tanulmányok, VIII. k. 54. p.
10. SZÁSZ Z. 1986: A városiasodás. - In: Köpeczi Béla szerk.: Erdély története. - Budapest, III. k. 131-133. p. illetve KATUS: i.m. 1142. p.
11. THIRRING G. 1912: A magyar városok statisztikai évkönyve. 20.p.
12. KATUS L. 1982: i.m. u.o. Vö.: ORBÁN B.: Székelyföld leírása. - Budapest, II. pp. 410-418.
13. KATUS L.: i.m. u.o.
14. Saját számítások MKON 1830. alapján hasonló adatok FÖLDES B. 1983: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. - Budapest, pp. 46-47.
15. Saját számítások MKON 1880. alapján hasonló adatok. FÖLDES B. 1883: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. - Budapest, pp. 46-47.
16. KATUS L.: i.m. 1143. p.
17. Saját számítások MKON 1910. II. k. pp. 678-741. illetve THIRRING: A magyar városok statisztikája. i.m. p. 20. alapján
18. KATUS L.: i.m. 1143. p.
19. FÖLDES B. 1883: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. - Budapest, 5. p.
20. ERDEI F.: A magyar város. i.m. pp. 63-65. illetve Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban M.S.K.) 58. kötet 8. p. alapján.
21. THIRRING G.: i.m. 27. p.
22. THIRRING G.: i.m. 27. p.
23. Saját számítások MKON, 1870. pp. 260-331.
24. S. TSURU: Economic Significances of Cities. In: O. HANDLIN 1958: Historian and the City New York, 137. p.
25. KÖVÉR GY. 1982: Iparosodás agrárországban. - Budapest, 75. p. alapján
26. BARANYI B. 1972: Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán. - Magyar Történeti Tanulmányok V. Debrecen, pp. 34-36.
27. GERGELY A. - SZÁSZ Z. 1978: Kiegészítés után. - Budapest, 86. p. Ld. még hasonló gondolatok C.W. MILLA 1972: Az uralkodó elit. - Budapest, pp. 35-36.
28. BEREND - RÁNKI 1955: Magyarország gyáripára. - Budapest, 158. p. illetve MATTLEKOVICS S. 1898: Magyarország közgazdasága és közművelődési állapota, 1.000 éves fennállásakor. I. k. - Budapest, 241. p.
29. SÁNDOR V.: i.m. pp. 67-68., KÖVÉR GY.: i.m. 123. p.
30. SÁNDOR V.: i.m. 63. p. a beruházási meghatározókról., R. ARON: Dix-huit leçon sur la société industrielle. pp. 200-201.
31. Déri Múzeum iratai 1-10 1957/9.
32. Debrecen Építő-iparosok szöv. névjegyzéke. Debrecen, 1908. pp. 1-80.
33. Forrás D.M. XI. 770 458. számú útlevél.
34. Debreceni Ellenőr Id. DM. 1-10-1957 családi ir. 1885. június 9. XII. évf. 120. sz.
35. Déri Múzeum 10/1957-1. Üzleti Napló.
36. Déri Múzeum 10/1957-1. Üzleti Napló.
37. Déri Múzeum 10/1957-1. Üzleti Napló.
38. Déri Múzeum 10/1957-1. Üzleti Napló.
39. ZOLTÁN L. 1904: Debrecen. - Budapest, 54. p.
40. Déri Múzeum 10/1957-1. 52. sz. irat. csal.ir.
41. Déri Múzeum 10/1957-1. al.
42. Debreceni Ellenőr, Déri Múzeum 1-10-1957. családi iratok.

43. Déri Múzeum 1-10-1957. családi iratok.
44. Déri Múzeum rendezetlen iratok, távirat, magánlevél, kelt 1880. január 11-én. - Üzleti levél: Szenczi Takarékpénztár igazgatójától 1880. november 25.
45. Déri Múzeum rend.ir. magánlevél 898. 7. 12.
46. Déri Múzeum rend.ir. üzleti levél és hordórendelés, 1901. V. 20.
47. A meggazdagodásról humoros formában ír, Debreceni Kalendárium töredékek 1961. lapszám nélkül.
48. GAÁL J.: i.m. 234. p.
49. Temesvári KIJ. 1879-81. pp. 146-147.
50. HANÁK P.: Magyarország társadalma a századforduló idején. - In: MT VII/1. 442. p. Vö. OL Urikány-Zsilvölgyi Kokszgyár iratai, Közgyűlési iratok, Részvényesek időnkénti felsorolása (pl. 1904) hasonló következtetésre ad okot.
51. HANÁK P.: i.m. pp. 444-445.
52. EGYED Á.: i.m. 275. p.
53. EGYED Á.: i.m. 281. p. illetve Országos Levéltár Petrozsény-Livazény-Lupenyi Helyi Érdekű Vasút iratai tartalmazták a részvényesek időnkénti felsorolását. A nevek (Tuchs, Heitz, Schlesinger, Hengel, Grünwald, Weis, Ulmann, stb.) alapján a zsidó tőke túlsúlyára lehet gyanakodni, bár a vallási hovatartozás megítélése csak keresztlevelek alapján lehetséges.
54. Brassói KIJ 1886. pp. 137-139.
55. Brassói KIJ 1886. pp. 137-139.
56. HÁJ I. 1927: Szeged. - Budapest, pp. 209-210.
57. BARANYI B.: i.m. 38. p.
58. VAJDA L. 1981: Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. - Bukarest, 43. p.
59. SZENTKLÁRAY J. 1879: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. - Temesvár, I. k. pp. 82-83.
60. SZENTKLÁRAY J.: i.m. uo.
61. VAJDA L.: i.m. pp. 46.47., általánosabban SÁNDOR V.: i.m. 253. p.
62. BÉLAY V. 1943: Máramaros vármegye társadalma és nemzetiségei. - Budapest, pp. 6-8., továbbá VAJDA: i.m. uo., illetve LACZKÓ M. 1961: Ipari munkásságunk összetételének alakulása. - Budapest, 27. p.
63. T. ZELDIN 1979: France 1848-1945. - Ambition and Love, Oxford, 198. p.
64. Leon és Maurice Bunneff 1908-as tanulmányát idézi ZELDIN i.m. uo.
65. CONSTANTINESCU: Erdély története. II. k. pp. 164-165.
66. SZABÓ Z.: Cifra nyomorúság. pp. 109-110.
67. LACZKÓ M.: Ipari munkásságunk ... i.m. 37. p. a parasztság proletarizálódásáról ... vándormozgalomról ír.
68. GLATZ F. - SIPOS P. 1980: "A város érdes részén". - In: Hanák P. szerk.: Hogyan éltek elődeink? Budapest, 207. p. idézi Kassák L. visszaemlékezéseit.
69. HANÁK P.: Magyarország társadalma a századforduló idején. MT VII/1. 508. p.
70. LACZKÓ M.: i.m. pp. 46-47.
71. VAJDAL. 1890: i.m. 171. p. illetve BARÓTI L.: Abánsági német telepítések története. Etnográfia, pp. 355-360.
72. VAJDA L.: i.m. 167. p.
73. LACZKÓ M.: i.m. 50. p.
74. LACZKÓ M. 1983: i.m. 76. p. illetve KENDE J. - SIPOS P. 1983: Ipari munkásság és asszimiláció. - TSZ. 2. sz. pp. 244-252.
75. GÉBER A. 1909: Az utolsó évek munkásmozgalmi Magyarországon. - Budapest pp. 11-12.
76. THIRRING G.: i.m. pp. 440-441.
77. M.S.K. 58. kötet 34., 310., 330. p., illetve THIRRING G.: i.m. pp. 433-435. alapján saját összeállítás.
78. THIRRING G.: i.m. 442. p.
79. THIRRING G.: i.m. 445. p.
80. M.S.K. 58. kötet pp. 32-33., illetve EGYED Á.: i.m. 294. p.
81. M.S.K. 58. kötet 38. p.
82. M.S.K. 58. kötet 85. p.
83. THIRRING G.: i.m. pp. 250-253.
84. THIRRING G.: i.m. 541. p.
85. THIRRING G.: i.m. 537. p., illetve EGYED Á.: i.m. 293. p.
86. THIRRING G.: i.m. 537-538. p.
87. EGYED Á.: i.m. 292. p.
88. THIRRING G.: i.m. pp. 530-536. (1908-as adatokat közül)
89. THIRRING G.: i.m. pp. 530-536.
90. M.S.K. 58. kötet, 39. p.

MAIN FEATURES OF URBANIZATION IN DUALISTIC TRANSYLVANIA, THE BÁNÁT AND THE TRANS-TISZA REGION

Mihály Mózes

A new upswing was observed in Hungarian urban development after the middle of last century, in addition to the rapidly developing capital, some provincial towns also started on the road to becoming industrial centres. The growth of urban population is highly differentiated: most dynamic in mining regions and railways also became fundamental factors of urbanizations. In the regions mentioned in the title an urbanized zone emerged along the boundary of Transylvania and the Trans-Tisza region and in the S part of the Bánát and The Alföld, where population growth was intensive. A main feature of urbanization of the areas investigated was the dominance of single-floor dwellings, the low proportion of two-floor buildings.

In the paper particular individual cases are enumerated to illustrate the rise of entrepreneurs and fortune building. It is characteristic that in the middle of last century foreigners were recruited to work chiefly in metallurgical and engineering plants. With the expansion of modernization a change in urban life-styles was involved, electricity introduced, public health institutions established, cultural facilities improved, associations formed etc.

ADALÉKOK A TERÜLETFEJLESZTÉSI POLITIKA RENDEZŐ ELVEINEK ÚJRAFOGALMAZÁSÁHOZ

Barta Imre *

Aszovjet modellt adaptáló/másoló magyar gazdasági modell a nyolcvanas években végleg válságba jutott, fejlődési tartalékai kimerültek. A modellváltás az összes létező szocialista gazdaság számára történelmi szükségszerűség, én is úgy vélem, hogy a Kelet-európai szocializmusok a marxi formáció értelmében valójában még nem voltak szocializmusok, illetőleg, hogy a svéd szocializmus modell a szerves úton végbemenő formációváltás meggyőzőbb bizonyítéka, mint a „létezőké”. A Kelet-európai társadalmak óriási árat fizettek azért, hogy az árutermelőnek bizonyuló „szocialista” gazdaságot egy tőle életidegen ideológiai elvekből levezetett, azaz téves paradigmák alapján kívánták működtetni. Hazai vizeken maradva mi most a vegyes tulajdonú piacgazdasági modell felé tartunk. Teoretikusan közelítve azonban hosszabb távon egy ilyen modell egyaránt kiindulópontja lehet egy polgári demokratikus, illetőleg egy szocialista fejlődési irányt megalapozó népi demokratikus fejlődésnek. Az, hogy a két elágazási lehetőség közül a magyar társadalom melyik utat fogja végigjárni, az egyfelől a belső politikai erők harcának, másfelől az ország geopolitikai helyzetét befolyásoló erők közötti viszonyoknak a függvénye. A tanulmány lezárásakor úgy tűnik, hogy az eddigi hazai választások és az európai változások fenntartják mindkét irányzat jövőjét. A modellváltás szükségességénél nem sokat időzve, sajnos ma már a gyakorlatban is kézzelfogható közelségbe került egy nem túl távoli gazdasági összeomlás társadalmi katasztrófával tetézve, az elszegényedés, a gazdasági leépülés további folytatódása a világgazdaság periferiájára való sodródás perspektívájával együtt.

Abból eredően, hogy a földrajzi értelemben vett, s gazdaságpolitikai elemekkel átszótt térségi dimenzió a gazdaság és a gazdasági fejlődés objektíve adott feltétele/velejárója, értelemszerűen következik, hogy a modellváltás a területfejlesztési politika eddigi rendező elveinek újragondolását is igényli.

Ezeknek az összefüggéseknek, illetőleg evidenciáknak bizonyítására két vetületben teszek kísérletet: egyfelől Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdasági fejlődésében felhalmozódott, s általam is már több évtizede kutatott dilemmák vázlatos csokorbakötésével, másfelől - remélhetőleg - az Alföld-kutatók számára is használható általános elvi kérdések felvetésével. *Az erőltetett módon fejlesztett ipari térségek problémáinak tükrében talán más módon ítélhető meg az agrártérségek, az Alföld elmúlt évtizedekben megfigyelhető fejlődése.*

* Dr. Barta Imre, a közgazdaságtudomány doktora, osztályigazgató, Budapest Bank, Miskolc

I. A BORSODI DILEMMÁK EGY KIS CSOKRA

1.1. A mai helyzet röviden

A 80-as évek végére a megye egy olyan depressziós térséggé vált, amiben az ország modellváltás nélküli jövőképe tükröződik. A vegyipart kivéve a megye gazdaságában a leépülés irányába ható tendenciák még mindig erősek. A világgazdaságban zajló modernizációs folyamat, a világgazdaság értékrendje s a piacgazdaság felé haladó magyar modell az eddigieknél is komolyabb kihívás elé állítja a megye gazdaságát, társadalmát és vezetését egyaránt. A megye főbb jellemzői:

– Egyoldalú, torz és a vegyipar kivételével a világgazdaság mércéjével mérve versenyképtelen ipar, alacsony feldolgozottsági fokú, tőke- és energiaigényes, a Sajó völgyére koncentrált nehézipari túlsúllyal.

– Az országos átlagnál lényegesen nagyobb arányú gyenge termőképességű mezőgazdaság, s az ezzel egyáltalán nem adekvát szervezeti struktúra (tsz-ek).

– Az erdőgazdaság nyújtotta lehetőségeket kb. száz év előtti szinten kiegészítő faipar.

– A gazdaság növekedését és a lakossági ellátást egyaránt fékező fejletlen infrastruktúra.

– Egy kvalifikációs cserearány romlással párosuló vándorlási veszteség, népesség fogyás. Más itt nem említendő okok miatt a modern technika adaptációjára csak részben képes munkaerőstruktúra. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében ui. még mindig nagyobb arányú az olyan munkaerő, aki a folyamatokban csak munkaerőjének egyszerű bérbeadásával, s nem vállalkozóként, nem emberi tőkájével képes részt venni.

– A megye felhalmozóképesége csökkenő. Az utóbbi években az ország beruházási teljesítésből való részesedése a népesség arányszáma alá süllyedt (6 %). Ez a tőkeigényesebb nehézipar magasabb részaránya, az infrastruktúra elmaradottsága és a talaj termőképesség romlásának megállítása szempontjából egyaránt kedvezőtlen.

– Előbbivel is összefüggésben a foglalkoztatási gondok ma is jelentősek és növekvőnek ígérkeznek.

– Szintén a felhalmozóképeség és a külső forrásokhoz való jutás esélyeinek gyengülése következtében a termékek zömének verseny- és piacképessége tovább romlik, a vállalatok egy részének működése (különösen a mezőgazdaságban) csak támogatásokkal tartható fenn.

– A megye szellemi potenciálja egyoldalú és a kor elvárásaival, különösen pedig a jövőbeni követelményekkel nincs összhangban.

– Kisebb térségeket tekintve a területi fejlettségi különbségek az országban Borsod-Abaúj-Zemplén megyén belül a legnagyobbak. Az abauji - zempléni határsáv halmozottan hátrányos terület, ahol az ipar és az infrastruktúra hiánya, a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságok és az elöregedő, fogyó népességű aprófalvak a térség felzárkóztatásának esélyeit már most is nagyrészt az illúziók birodalmába helyezik.

– A korrektség azt kívánja, hogy vegyük észre a még csak születőben lévő, s kedvezőtlen ígérkező törekvéseket is. Az ismert kihívásokkal szemben eddig a vegyipar állta a legsikeresebben a sarat. Szerkezetátalakítási törekvésekkel, ha kisebb átütő erővel/sikerrel, de szerencsére más ágazatokban is lehet találkozni. A szervezeti struktúrájának a piacgazdasági modellhez kezdődő igazodása a megyében

is megfigyelhető: elsősorban a bankrendszer, az innováció, a társulások, a kisvállalkozások, a vegyesvállalatok és a termelőszövetkezetek tekintetében.

1.2. Az okokról

Az okok három nagy csoportba oszthatók, nevezetesen a korábbi (szovjet típusú) szocialista modell szerveződési elvéből, a gazdaságpolitika-irányítás adott módjából és a helyi vezetés által követett gyakorlatból (felfogásból vagy éppenséggel koncepciótlanságból) eredőekre.

a. Modelleredetű problémák:

- A vulgarizált marxizmusra épülő gazdaságfilozófia a tárgyi javak, dolgok gyarapítását tekintette meghatározónak. Az emberi tőke elhanyagolása, a környezeti feltételekkel való rablógazdálkodás, s az infrastruktúra másodrendű kezelése az említett gazdaságfilozófián nyugvó értékrendben természetesként manifesztálódott, s az ellenkező nézetekre sűtötték rá az antimarxista bélyeget.

- A tőke funkcióinak kizsákmányolási funkcióra való szűkítése következtében a tőkemegtérülés elve a Kelet-európai gazdaságok szerveződési elvébe nem épülhetett be, s a tőkével mint holt munkával való pazarlás így a modellbe eleve beprogramozódott. Az extenzív növekedési pálya e modell logikájával tehát összhangban volt és csakis egy ilyen pályán való haladás lehetett vele adekvát. A gazdasági stagnálás majd válságba fordulás, s a depressziós térségek kialakulása ebben a modellben tehát nem egyszerű tünet, hanem szükségszerű következmény, az összeomlás felé való haladás kezdete.

- Az, hogy a területi érdekek sérelmére, területi aránytalanságok árán makroszinten csak átmeneti növekedési előnyök nyerhetők, ennek a modellnek az értékrendjében nem tudatosulhatott, illetőleg ennek mintegy immunreakciójaként kialakult a területi érdekek védelmét szolgáló, s az alkupozícióban előnyös helyzet elérésére törekvő reflex és lobbyszás.

b. Gazdaságpolitikai, -irányítási eredetű problémák:

- A területi érdekek figyelembevételére és érvényesülésének biztosítására alkalmatlan, durva mechanizmusok kialakítása és működtetése.

- A térségi szemlélet emancipálódásának közhely szinten történő maradása, s az ágazati szemlélet és érdekérvényesítő képesség túlsúlyossága.

- A területi érdekek figyelmen kívül hagyása, s a népgazdasági érdekként manifesztált törekvésekhez képest durva alárendelése, a szerkezetváltás elodázása, évtizedekre tehető fáziskésése.

- Kapcsolódó jellege folytán egy mondat erejéig talán nem érdektelen megemlíteni a településfejlesztési politika és gyakorlat azon hazai anomáliáit, amelyekre a romániai falurombolás elmarasztalása kapcsán különösen érdemes a figyelmet felhívni (a kínálkozó rengeteg megjegyzés közül csupán egyet kiemelve: a lakosság közel felét reprezentáló települések a tanácsi beruházásokból hosszú időn keresztül 10 % alatt részesedtek).

- A települések népességmegtartó szerepét jelentő tényezők hosszú időn keresztül történő figyelmen kívül hagyása - lásd iskolakörzetesítést és az előbbi pontot -, amelynek következtében a migráció és az ingázás országosan is, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében pedig különösképpen kedvezőtlen arányokat öltött, főleg minőségi vonatkozásaiban.

- Aszóbanforgó modell szervezeti-intézményi rendszerében nem vált igazán fontos kérdéssé, egy a területi érdekek feltárására, koncepcióvá való formálására és képviselőjére hivatott/alkalmas intézmény kifejlesztése.

c. A helyi okokra visszavezethető problémák:

- A szubjektivizmust határtalanul felerősítő legújabbkori megnyilvánulásoktól is elhatárolódva, a korábbi politikai és tanácsai vezetést magam sem tekintem makulátlannak. Védelmükre mégis csupán egyetlen tényezőt tudok most felhozni, nevezetesen, hogy ők maguk is rabjai voltak egy korszak, egy rendszer mechanizmusából eredő szereposztásnak. Van azonban néhány olyan momentum amely mellett nem lehet szó nélkül elmenni.

- A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetés szemléletére is sokáig, s nagyrészt saját hibájukból egy Borsod-centrikus és gigantomániás gondolkodás volt jellemző, azaz az apróságok, finomságok érzékelésére való alkalmatlanság és a kis lépések szükségességének vagy taktikájának a lebecsülése.

- Ez a vezetés nem figyelt fel időben és kellőképpen a kutatók tanulmányainak jelzéseire, amelyek közül pedig olyannal is lehetett találkozni, amely közel tíz éve a megye félgazdalmi szituációba kerülését prognosztizálta.

1.3. A jövőről

A megye regionálisnak nevezett fejlesztési koncepciójának tervezetével több megbízott szakértői team foglalkozott. Jelen esetben nem ezeknek a tervezeteknek a részletes ismertetése, vagy minősítése, hanem csupán *a szerkezetátalakítás dilemmáinak csokorbakötése* lehet feladatom:

a. A politika és a gazdaság megváltozó viszonya következtében egy ilyen program összeállítása és gondozása a jövőben nem lehet egyetlen politikai párt feladata sem. Az eddig alapvetően közigazgatási-népképviselői, s újabban önkormányzati motivációjú helyhatóságokat - de lehet, hogy tévedek - a szóbanforgó szerepkörre csak részben tartom alkalmasnak. A terület gazda- szerepköre az én felfogásom szerint egy másfajta szerveződési elvet követő térségi rendszerrel lenne realizálható, amely a tanulmány lezárásakor még alig körvonalazódik.

b. Egy piaccgazdasági modellben a területi érdekek érvényesítése sokkal bonyolultabb, nehezebb kérdéssé válik, mint korábban. Ettől függetlenül nagy valószínűséggel állítható, hogy a gazdaságpolitika nem fogja és nem nézheti tétlenül az egyes térségek elsorvadásának gyorsuló folyamatát, s különböző adópreferenciákkal és pályázati úton elosztható támogatásokkal továbbra is megpróbálja fékezni e kedvezőtlen folyamatot. Azt azonban világosan kell látni, hogy a magyar gazdaságpolitika soha többet nem tér, nem térhet vissza a korszerűtlen és veszteséges tevékenységek, struktúrák továbbélésének biztosítására, vagyis megmentésükre. Nagy dilemma feszül ezért az önfejlődésre, az egyes térségek jövedelemtermelő-képességére és a központi források leosztására épülő rendszer között. Igaz, hogy az egyes térségek fejlődése, pl. strukturális fejlődése is így folyamatosabbá válik. Számolni kell azonban azzal, hogy a fejlettségi szintkülönbségek közötti olló jóval nagyobbra nyílnak.

c. Az általam ismert, s részben közreműködésemmel is kidolgozott regionális fejlesztési koncepció legnagyobb dilemmája a cél és az eszközrendszer között feszül. Az eszközök közül a tőkekorlát az egyik legkeményebb. Itt három dologgal is szá-

mot kell vetni: a tőkeszegénység még sokáig jellemzője marad a magyar gazdaságnak, s a megye felhalmozóképességében sem várható javulás, sőt ellenkezőleg! A külföldi működő tőke számára Borsod-Abaúj-Zemplén megye nem vonzó térség, sem az itteni gazdasági szerkezet, sem a munkaerő képzettsége, sem az infrastruktúra színvonala nem csábító tényező. A monetáris viszonyok fejlődése, ezen belül a tőkepiac és a tőkeallokációs mechanizmusok és érdekeltségek felerősödése viszont nem csupán a tőke idecsalogatásának, hanem a meglévő tőke kivonulásának esélyeit és lehetőségeit is növeli.

d. A távol-keleti "kis tigrisek" példája nyomán kínálkozik egy következtetés, hogy a megye adaptációs képességét és készségét elsősorban a munkaerő képzésével, másodsorban az infrastrukturális ellátás javításával lehet ugrásszerűen növelni. Utóbbi lehetne az alapja pl. az idegenforgalmi vonzeró növelésének is. Az emberi tényezőre visszatérve országos probléma, hogy az aktív népesség nagy hányada még ma is csupán munkaerejének egyszerű áruba bocsátására képes. A fejlett áru-termelő társadalmakban ezzel szemben a vállalkozási jelleggel, vagy az emberi tőkével a gazdasági folyamatokba érdemben bekapcsolódni képes alany kezd dominálóná válni. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy megyénkben az alulképzettség a deviáns magatartású (többségük cigány) réteg országosnál nagyobb arányából adódóan is aggasztó. A struktúrafejlesztés dilemmája az emberi tényező korlátai miatt a megyében ezért a tőke korlátjánál is súlyosabb.

e. A strukturális megújulás bizonyos tevékenységek és egzisztenciák leépítése, visszafejlesztése, átrendezése nélkül egy modern gazdaságban elképzelhetetlen. Az is nyilvánvaló viszont, hogy egy küszöbérték fölött (mint pl. a megye kohászatában) ez a folyamat politikai-emberi-morális szempontokból is súlyos szituációkat eredményez és eredményezhet. Egy analógia az előbbieket befejezéseként az egyik orvos barátom panaszja: két beteg várt egy donor veséjére, csak az egyik kaphatta meg, a másik reménytelen helyzetbe került, és az orvos nem térhetett ki a súlyos döntés elől. Az analógiát abbahagyva és témánkhoz visszatérve, a megye gazdasági vezetésének részéről utólag is érthetetlen és megmagyarázhatatlan az ötlet-szegénység, a valóban létező nehézségek palástolásában tapasztalható magas színvonal és kifejtett rutin: a kedvezőtlen kihatásokkal is bíró döntések halogatásának, az időhúzásnak a majdnem általános jelensége. Ez pedig tipikusan a leépítés, az önpusztítás útja.

II. A JÖVŐBEN LEHETSÉGES TERÜLETFEJLESZTÉSI POLITIKA JELLEGÉRŐL, IRÁNYAIRÓL

A jelen fejezetben kifejtett gondolatok adalékul szolgálhatnak az eljövendő területfejlesztési politika kidolgozásához. Az elvek megfogalmazásakor *fokozottan törekszenek az alföldi megyékre érvényes tanulságok és ajánlások kiemelésére*. A rendező elvek megfogalmazását szolgáló, mintegy felvezető állítások és tézisek a kapcsolódó s könyvtárnnyira tehető szakirodalom alapján bizonyítottan tekinthetők.¹

1. Az arányos területi fejlődés problémáinak gyökerei Trianonig nyúlnak vissza. A hárommillió koldus országa az agrártérségek elmaradottságában is testet öltött. Európa országai közül a legsúlyosabb területi és népességbeli veszteséget, mint ismeretes, a trianoni békekötés hazánkra mérte. A második világháború az emberi, a szellemi tőkében a gazdaságinál is súlyosabb és hosszabb távra ható vesztesé-

geket okozott, s ehhez társult 1956. A tulajdonosi érdekeltséget, a vállalkozói és innovatív készséget, a tehetséget és kreativitást negligáló szovjet modell másolása, valamint a hetvenes évek közepétől egy hibát hibára halmozó gazdaságpolitikai korszak helyzetünket még tovább súlyosbította. Az 1945-49 közötti népi demokratikus, koalíciós időszak által ígéretesnek mutakozó szerves fejlődés, a fényes szellők nemzedékének lendületével együtt később derékba tört. Pedig a szerves fejlődés eredményeként pozíciónk ma minden valószínűség szerint kedvezőbb lenne Európában. Az ezen való meditáció és búsmagyarkodás helyett történelmi leckénk: kelet-közép európai megkésettségünk további halmozódásának megállítása, majd a folyamatok európai felzárkózásunkat biztosító irányba történő megfordítása. A mai sajátos világtörténelmi szituációban ennek külső akadályai szerencsére leomlóban vannak. A világgazdaságban zajló modernizációs folyamathoz való felzárkózás ezért nagyrészt saját gyengéink leküzdésétől, a tévesnek bizonyult gazdaságfejlődési pálya korrekciójától függ.

2. A felszabadulást követő földreform kettős arculatot mutatott. Egyfelől felemás, az ezeréves igazságtevés jegyében is inkább politikai, mint a regionális gazdálkodás szempontjait elégitette ki, másfelől viszont magában hordozta egy önfejlődésre alapozott szerves fejlődés csíráit.

3. A direktív vagy szovjet típusú gazdasági modell életképességét több közgazdász az extenzív növekedés lehetőségével, vagy a többlet források eloszthatóságával, illetőleg ezek kimerülésével kapcsolja össze. A teljes igazságnak ezek azonban csupán mozzanatai. Egyrészt, mert a dolog természetéből eredően nem lehet bizonyítani, hogy más modellt követve hol tartanának ma ezek az országok (a Kelet-európai gazdaságok), viszont a távol-keleti kis tigrisek, a japán, a finn és az osztrák gazdasági fejlődésével való párhuzamok sok tanulsággal szolgálhatnak. Másrészt a különböző aránytalanságok révén nyert növekedési energiák - ami önmagában véve is érdekes történelmi paradoxon - legalábbis Magyarország esetében elfedték vagy nehezen felismerhetővé tették a "modell" életképtelenségét. Ilyen aránytalanság volt a magyar fejlődésben a gazdasági növekedés fenntartása a mezőgazdaság, az infrastruktúra, az életszínvonal és az eladósodás terhére, ezen tartalékok kimerültével a modell zsákutcája már az utca embere számára is nyilvánvalóvá vált.

4. Tudományosan még kellően nem elemzett és nem igazolt a mindennapi és tömeges méretű tapasztalatok alapján a közvéleményben egyre erősödő nézet, hogy az ország kettészakadásának kezdetét éljük, amelynek választóvonalja a Duna. Ennek jelei főleg az infrastruktúra fejlettségi különbségeiben érhetők tetten. A Dunántúl területfejlesztés szempontjából preferálásra szoruló néhány kisebb térsége ellenére az ország két részét tekintve szembeszökőek a kulturális színvonalbeli és a kutatóbázisok elhelyezkedése közötti különbségek, továbbá a lakossági áruellátás, az idegenforgalmi fogadókészség (bázis kiépítettsége) kirívó ellentétei. (Az egyszerű vásárló állampolgár szemével nézve is nagy különbségek érzékelhetők pl. Szombathely és Miskolc üzleteinek áru kínálata/kirakatai között).

5. Egy, a mai szemmel nézve mindenképpen irracionálisnak minősülő gazdaságfilozófiában gyökeredző területfejlesztési politika az ország nagyobb térségei közötti aránytalanságokat egyoldalúan az iparosítással próbálta feloldani, miközben a kisebb térségek közötti feszültségeket, fejlettségi különbségeket akaratlanul is fokozta. A féloldalas urbanizáció, a települések közötti hierarchikus rend mesterkélt elvének erőszakolása, a tanyavilág és a kistelepülések sok formában megnyilvá-

nuló tudatos elsorvasztása nem csupán a nemzeti vagyon, hanem az emberi-társadalmi értékek, növekedési energiák értelmetlen elherdálását is jelentette.

6. Az immár 40 éves agrárrolló a paternalisztikussá váló állam nagyfokú redisztribúciós gyakorlatával összefonódva az agrártérségek önfejlődését nagymértékben lefékezte. A kínálkozó számtalan példa és értékelés közül a szóban forgó állítást legplasztikusabban talán Lengyel Imre cikkében szereplő adatok igazolják, amelyek szerint az alföldi megyékben az egy lakosra jutó beruházás, csakúgy mint a kiemelkedően fontos tanácsi fejlesztések, mindig jelentősen elmaradtak még a vidék átlagától is (%)²:

	Összes beruházás	Tanácsi beruházások
1968-1970	82,1	86,7
1971-1975	84,5	88,1
1976-1980	87,1	93,3
1981-1985	83,7	92,7
1986-1988	82,9	97,8

Az USA példája alapján pedig egyértelmű, hogy az agrártérségek fajlagos jövedelemteremtő képessége az ipari térségekével egyenrangú, vagy azt felülmúló is lehet.

7. A hatvanas éveket követően a magyar termelőszövetkezeti mozgalom közel két évtizedig a termelés mennyiségi mutatói alapján világviszonylatban is imponáló eredményeket ért el. Csak a kutatók előtt vált már a hetvenes évek második felében világossá, hogy ez az agrárnövekedési pálya szükségszerűen zsákutca. A feldolgozatlan, vagy alacsony feldolgozottságú mezőgazdasági termékek előtti európai piacok bezárulásának jelei - a tőkehús export 1989. évi konjunktúrája ellenére - már régóta érzékelhetővé váltak.

8. A biotechnika, -technológia alkalmazásában rejlő lehetőségek ki nem aknázása - nemzetközi híru kutatóintézeteink ellenére - a magyar gazdaságpolitika egyik legsúlyosabb mulasztása.

9. A magyar gazdaságpolitika teljességgel érthetetlen okokból, illetve módon a magyar mezőgazdaságot mindeddig csupán stabilizáló, s nem a gazdaságot is dinamizáló tényezőként kezelte. Annak ellenére, hogy a magyar föld eltartóképessége az itt élő lakosság számát nagyságrendileg múlja felül. Még pontosabban fogalmazva, a környezeti feltételekkel és a talajjával való okosabb gazdálkodás, a különböző tájak jellegéhez jobban igazodó termelési kultúrák esetében nagyságrendekkel felülmúlható a jelenlegi termelés értéke.

10. A szocialista gazdasági modell magyarországi változatának a magyar szövetkezeti mozgalom a tulajdonosi-gazda tudat érvényesülése, illetőleg a nagyüzemi és a háztáji gazdálkodás összekapcsolódása révén legalább két évtizeden keresztül egyik fő erőssége volt. Minthogy azonban ez a forma a direktív modell filozófiájával sohasem volt adekvát - lásd a kétféle tulajdonforma magasabb-alacsonyabbrendűségéről folytatott vitát -, ezért a gazdaságirányítás mindent elkövetett a szövetkezeti jelleg elfojtására. (Pl. a termelőszövetkezetek összevonásával és a vállalatszerű gazdálkodási módszerek alkalmazásának kényszerével a tulajdonosi-gazda tudatnak, attitűdnek a bér munkás tudat és motiváltság szintjére való redukálása.)

Ez a korántsem teljes kor- vagy kórkép a vegyes tulajdonú piacgazdasági modell felé való haladás tekintetében is, s különösképpen az alföldi, vagyis agrárkarakterű térségek jövőbeni fejlődése, fejlesztése számára sok fontos tanulsággal szolgál/szolgálhat. Néhány fontosabb tanulság/ajánlás a vázolt helyzetelemzés alapján:

a./ A legfontosabb feltétel az egyes térségek, azon belül is a gazdaságok önfejlődése előtti korlátok lebontása, azaz az agráröllő és az egyes térségeket eltérő mértékben érintő redisztribúció megszüntetése. Utóbbi természetesen nem mond ellent a válságba jutott kisebb térségek közvetett formájú állami megsegítésének.

b./ A területi szintkülönbségek csökkentésének két legfontosabb feltétele az infrastrukturális színvonal és a lakosság, azon belül is az aktív népesség modern technikával szembeni adaptációs képességének növelése. Az infrastruktúra fejlettsége napjainkban ui. nem egyszerűen ellátottsági, sokkal inkább növekedési tényező. Az emberi tényező szerepének felértékelődése világtrend, s ebben egyszerre szomorú és szégyen, hogy a Kelet-európai országok számára több, volt fejlődő ország is követendő példává vált (pl. Dél-Korea).

c./ A feldolgozatlan élelmiszer tömegtermelésére berendezkedett agrárszektor fejlődése előtt a világpiacon, de legalábbis Európában, lezárult az út. A jövő az agrárágazatnak az élelmiszeriparral való kiegészítése, integrációja. Utóbbi implicite a marketing szemlélet és tevékenység, valamint a csomagolástechnika színvonalának jelentős növekedését is magában foglalja.

d./ A magyar mezőgazdasági gépgyártás a második világháború előtti színvonalra esett vissza. Ennek a lemaradásnak a behozása a magyar ipar fejlesztése szempontjából legalább annyira fontos, mint az agrár, illetőleg az élelmiszergazdaság szempontjából.

e./ Az agrárszektor üzemi és szervezeti struktúrája rendkívül egyoldalú. Az egyoldalúság feloldásának módjai lehetnek: A több falu - egy tsz helyzetek eredeti állapotokba való visszarendezése, az üzemekben belüli vállalkozási formák szélesítése, a bérleti rendszer, illetőleg a magán- vagy farmergazdaságok terjedésének felkarolása. Eddig a pontig eljutva azonban két igen kemény korláttal is szembe kell nézni. Egyik az emberi oldal. A farmergazdálkodásra a parasztságnak ma már csak elenyésző hányada lesz/lenne hajlandó, másik a tőke és a technikai korlát. A belátható időszakon belül jellemző monetáris restrikció és a kis- és középgepeket gyártó kapacitások hiánya csak igen szerény lépéseket tesz lehetővé. A farmergazdálkodás terjedésével kapcsolatban pl. szívszorító a magyar tanyavilág romjainak összevetése az osztrák külterületi kisgazdaságok jól közművesített villáival. Az agrártermékek egy részének helyi, kisméretű feldolgozása előtt viszont lényegében csupán tőke és technikai korlátok vannak. (Emlékeztetőül: négy évtizede még szinte minden faluban volt malom, tejüzem stb.)

f./ A tanácsok népképviselői szerepe mellett az utóbbi időben teljes joggal nagy hangsúlyt kapott az önkormányzati jelleg erősítése. Az egyes térségek fejlődésének saját jövedelemtermelő képességükre való nagyobb mérvű alapozásának ez a redisztribúció lebontásával együtt valóban nélkülözhetetlen feltétele. A tanácsok térségi gazdaszerepének kérdése mindeddig azonban háttérbe szorult. A községi, városi és intézményi tulajdon visszaállítása ennek az útnak csupán kezdeti állomása. Hátra van még tehát annak következetes végiggondolása, hogy több párt rivalizálása esetén az önkormányzatok milyen működési elveket követve válhatnak erre alkalmassá, illetőleg ezt megelőzően az, hogy mi is értendő a "gazda szerepkör" alatt. Végeredményben tehát nem csupán a terület- és településfejlesztés ren-

dező elvei újraforgalmazásának az igénye, hanem az önkormányzatok gazdasági működésének új koncepcióra való alapozása is felvethető/felmerül.

g./ Az eddigi magyar területfejlesztési politika egyszerre volt extenzív és pazarló. A pazarló gazdálkodás negyven év alatt pl. egy közepes nagyságú megyének megfelelő földterületet emésztett fel, a környezeti károsodás nagymérvű fokozásáról nem is beszélve. Ezt a folyamatot visszaállítani már nem, hanem csupán megállítani lehetséges. A hatékony gazdálkodás érdekében a föld tőkepiaci értékét is vissza kell állítani, s a közös gazdaságokban lévő földek örökölhetőségét is biztosítani kell. A jelenlegi bémunkás-tudat vállalkozói-tulajdonosi (gazda) tudati szintre emelése ui. egy racionálisabb és hatékonyabb értékrend kialakulásának is feltétele. Mindez természetesen nem csupán az agrárszektorra nézve, hanem a gazdaság egészét tekintve is igaz. A probléma feloldása, vagy megoldása egyértelműen egy tulajdonosi reform irányába mutat. Az ezzel kapcsolatos előkészítő munkálatok már igen előrehaladott stádiumban vannak, amelyek többségével egyetértek. A megoldás keresésének egyik gyenge, helyesebben vitatható pontja azonban, hogy a természetes tulajdonosok keresése helyett nagyobb hangsúlyt kap az ún. kvázi tulajdonosok keresése, illetőleg az ezt szolgáló mechanizmusok kialakítása.

JEGYZETEK

1. A következő írásokra támaszkodtam elsősorban: A területfejlesztési politika kialakításának és megvalósításának tapasztalatai a hetvenes évtizedben. - Tervgazdasági Közlemények, 1981. 1. sz., Barta Imre: Gondolatok az innováció-orientált területfejlesztési politikáról. - Területi Statisztika, 1983. 5. sz., Barthe István: A területi tervezés időszerű feladatai. - Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz., Horváth Dezső: A tizedik ember. - Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985., Láng István: Az agroökológiai potenciál országos felméréséről. - Magyar Tudomány, 1980. 7. sz., Enyedi György: A magyar településhálózat átalakulása. - Magyar Tudomány, 1983. 5. sz., Tatai Zoltán: A területfejlesztés időszerű kérdései. - Gazdaság, 1983. 1. sz.
2. Lengyel Imre: Alföldi remények és "tanácsstalanságok". - Közgazdasági Szemle, 1988. 6. sz. 751. o. Az ott közölt táblázatot kiegészítettük az 1986-88-as időszak adataival.

CONTRIBUTIONS TO THE REFORMULATION OF PRINCIPLES OF REGIONAL POLICY

Imre Barta

Author claims that the Soviet-type economic model also failed in Hungary: a new model has to be followed and the fundamental principles of regional policy also need rethinking.

In the first part (A couple of dilemmas from Borsod), author deals with the phenomena, reasons and perspectives of the economic depression in Borsod-Abaúj-Zemplén county, once known as thriving heavy industrial area. Among the messages and experiences those are highlighted which offer analogies for other regions. In Alföld research the second part of the paper can be used best. Here author summarizes his statements, preparing the way towards a new set of fundamental principles in regional policy, in ten points. These are followed by seven proposals in concise formulation, each a possible topic for further papers. With regard to the viewpoints of Alföld research, author devotes a little more space to thoughts and proposals concerning agricultural areas. Although this makes the paper somewhat imbalanced as far as the presentation of the principles is concerned, but this approach is conscious.

A LAKOSSÁGI MEGTAKARÍTÁSOK NÉHÁNY ALFÖLDI JELLEGZETESSÉGE

Lengyel Imre *

1. Bevezetés

A lakossági megtakarítások sajátosságaiban Magyarországon jelentős regionális különbségek figyelhetők meg (Lengyel I. - Szekeres I. 1990/b). Az Alföldön élők megtakarítási szokásai, a megtakarítások összetétele és nagysága eltér a többi régióban tapasztalható jellegzetességektől. A munkából származó jövedelmek az Alföldön a legalacsonyabbak, ennek ellenére az egy lakosra jutó betétek nagysága az országos átlagnak felel meg, míg a lakossági beruházások (és az ehhez igénybe vett hitelek) itt a legnagyobbak, itt a legnagyobb mérvű a lakosság eladósodottsága, a hitelek és betétek különbsége is. Rögtön adódik *vizsgálatunk alapkérdése: minek köszönhető ez a nagyarányú megtakarítási hajlandóság*, milyen tényezők készítetik az alföldi embereket arra, hogy önmaguk kizsákmányolásával, fogyasztásuk visszafogásával a későbbi évekre gondolva megtakarítsák jövedelmük jelentős részét?

A fenti kérdésre teljeskörűen a dolgozat keretében nem célunk választ adni, a jelenlegi helyzetnek és létrejöttének ismertetésén túl csak az általunk legfontosabbnak ítélt, a vizsgálat témaköréhez szorosan kapcsolódó társadalmi és gazdasági folyamatok területi elemzésére térünk ki. Az *alföldi megyék* (az alföldi makrorégiót alkotó Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) lakossági megtakarításainak alakulását 1970 és 1988 között ismertetjük az ezen időszakban működő lakossági pénzügyintézetek, az Országos Takarékpénztár (postahivatalokkal együttes) és a takarékszövetkezetek adatai alapján. A takarékpénztári betétek és hitelek főbb jellemzőit 1987-ben kistérségenként (fiókkörzetenként) is bemutatjuk.

Megtakarításon a jövedelemnek a fogyasztáson felüli részét, azaz a pénzmegtakarítás (amikor a pénztulajdonos átmenetileg lemond jövedelme egy részének elköltéséről) mellett az anyagi felhalmozást, a "vagyon" is értjük. Nemcsak az árukat, hanem az olyan értékálló, vagyonomegőrzésre szolgáló tárgyakat, ingatlanokat is, amelyek pénzzé tehetők, eladhatók (Bánfi T. 1982). Az anyagi felhalmozás számszerű értéke több esetben nehezen adható meg, csak az értékesítéskor derül ki, hogy mennyit ér egy-egy jószág, mivel a piaci ítélet gyakran változik. Ráadásul nehéz elkülöníteni pl. a házépítésekénél, vagy a lakások berendezéseinél a megtakarítói és a fogyasztói szempontokat. A jövedelemmegtakarítás mellett a lakossági felhalmozás további lehetőségeinek vizsgálatát az indokolja, hogy az utóbbi években a vagyonomegőrzés egyéb formái megerősödtek (pl. lakás- és ingatlanberuházások).

Vizsgálatunkban a *lakossági megtakarítási formák likviditás szerinti csoportjait* vesszük alapul (Asztalos L. Gy. 1988): a *pénz- és pénzhelyettesítő megtakarításokat* (készpénz, takarékbetétek, folyószámlák, értékpapírok stb.), az *ingóságokat*

* Dr. Lengyel Imre, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba

(nemesfémek, egyedi műtárgyak stb.) és az *ingatlanokhoz kapcsolódó megtakarításokat* (lakó- és gazdasági épületek, földterületek, telkek stb.). Sajnos nem áll módunkban valamennyi megtakarítási forma területi jellemzőjének elemzése (pl. a témához szorosan kapcsolódó biztosításügyé sem). A lakossági pénzmegtakarításokat a fent említett pénzintézeteknél elhelyezett *takarékbetétekkel és folyószámlákkal, valamint az értékpapírok forgalmával, az ingatlanhoz kapcsolódó megtakarításokat pedig a lakossági beruházások és építési hitelek* alakulásán keresztül mutatjuk be.

Tanulmányunkban a pénzügyi tendenciákon és a jelenlegi helyzeten túl vizsgáljuk azokat a legfontosabb társadalmi és gazdasági folyamatokat is, amelyek részben okai, részben következményei a lakosság "erős" megtakarítási hajlandóságának az Alföldön. Mind a pénz-, mind az ingatlanjellegű megtakarításoknál a vizsgálat első részében az alföldi régió és megyék helyzetét mutatjuk be az országos tendenciákhoz viszonyítva, míg a második részben az egyes kistérségek megtakarításainak elemzésére és a legfontosabb területi összefüggések felvázolására térünk ki.

2. A lakosság pénzmegtakarításainak alakulása az Alföldön

A lakosság pénzmegtakarításait először a *betétállomány alakulásán* keresztül vizsgáljuk, amely mind a takarékbetéteket, mind a folyószámlákat tartalmazza. Hosszabb időszakot véve a lakosság éves pénzmegtakarításainak zöme, mintegy kétharmada takarékbetétekben csapódik le (Petschnig M. Z. 1986). Az országban a lakosság betétállománya az 1970. évi 42.1 milliárd forintról 1988 végéig 312.7 milliárd forintra nőtt. Ez a nominálértékben számolt közel hét és félszeres növekedés reálértékben véve csupán háromszoros. A vizsgált időszak elején domináns kamatozó, nyereség- (gépkocsi nyereség-betétekkel együtt) és csekkszámlebetétek mellett az utóbbi években megnövekedett a fontossága a takaréklevél, az ifjúsági, az átutalási, a gépkocsi fedezeti és a devizabetéteknek is. A betétállományon belül egyre jelentősebbek az olyan elhelyezési számlák, amelyeket nem megtakarítási, hanem pénzforgalmi céllal (pl. átutalási betét), vagy nem önkéntes, hanem jogszabályi előírás alapján nyitnak meg (pl. gépkocsi fedezeti számla).

A betétállomány összege az Alföldön is az országoshoz hasonló mértékben, az 1970. évi érték 759 %-ára növekedett. Ez a regionális növekedés eltérő megyei ütemeket takar. Amíg Hajdú-Bihar megyében 865 %, Bács-Kiskunban 832 %, és Szabolcs-Szatmár-Beregben 800 %, addig Jász-Nagykun-Szolnokban csak 706 %, Csongrádban 680 % és Békésben 667 % volt a növekedés. Természetesen a betétállomány gyarapodásának mértéke csak a kiinduló értékkel együtt adhat reális képet.

Az *egy főre számolt lakossági betétállomány* 1988-ban országosan 29.5 ezer, az Alföldön 24.7 ezer forint volt, ez utóbbi nagyjából a vidéki átlagnak felelt meg (a fővárosban 51.1 ezer forint). Az alföldi megyék között az egy lakosra jutó betéteket tekintve nagy különbségek alakultak ki: kimagasló Bács-Kiskun (30.6 ezer forint) és Csongrád (28.3 ezer forint) értéke, míg a többi megye helyzete közel hasonló (Békés 23.9 ezer, Hajdú-Bihar 22.6 ezer, Jász-Nagykun-Szolnok 22.2 ezer és Szabolcs-Szatmár-Bereg 20.3 ezer forint). A betétek elhelyezése területileg nincs korlátozva, a lakóhelyen kívül is bármelyik régióban, városban nyithatók számlák, így területi adataink csak jó közelítő becslésnek tekinthetők. A tapasztalatok szerint a

megyék között kicsi a pénzmozgás, vidéki térségekből legfeljebb Budapestre viszik a pénzt az ingázók és egyes nagybetétesek. Természetesen az egy lakosra számolt átlagok csak reprezentatív értékek, nem mutatják, hogy az adott térségen (régió, megyén, fiókkörzeten, avagy egy-egy településen) belül a lakosság hány százalékának van és milyen nagyságú megtakarítása.

A betétállomány nagyarányú nominális növekedése eltérő éves ütemeket takar. Ezek alapján a vizsgált időszakban országosan és az *Alföldön is 4 periódus figyelhető meg* (Petschnig M. Z. 1989, Lengyel I. - Szekeres I. 1990/b). Az egyes szakaszokat az alábbiak jellemzik:

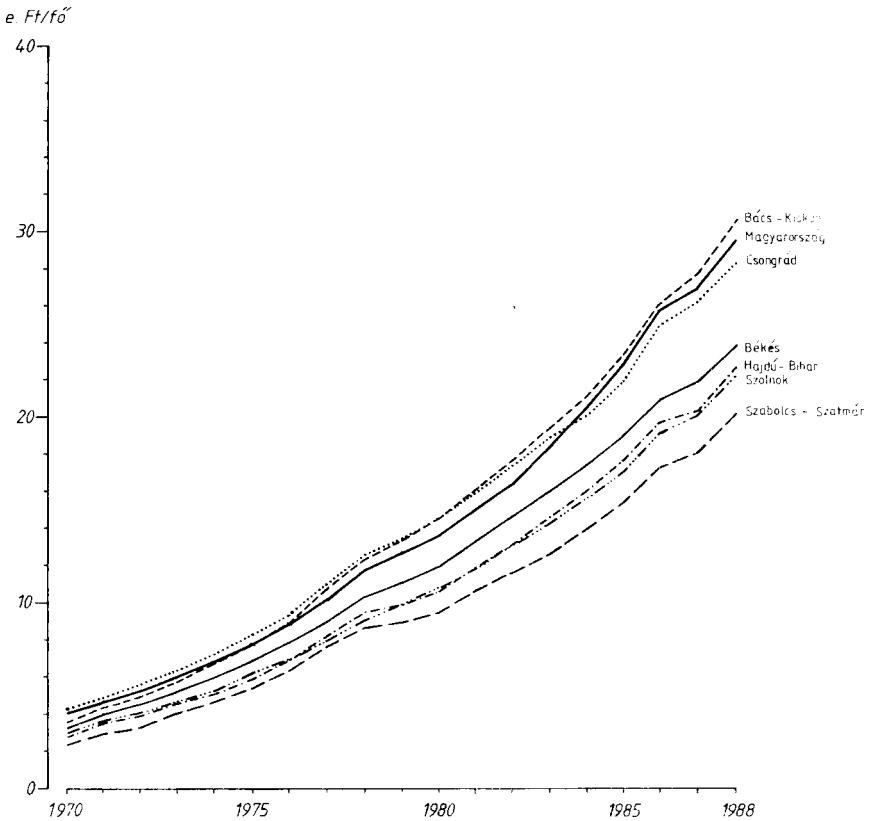
- az 1971-78 közötti időszakban viszonylag magas volt a növekedési ütem, országosan 12-16 % közötti, az Alföld általában ennél magasabb értéket ért el,
- az 1979-82 közötti időszakra a megtorpanás, a mérsékelt növekedés a jellemző (8-12 %-os éves ütem), az Alföld üteme az országos átlaghoz hasonló,
- az 1983-86 közötti években országosan egy újabb dinamikus növekedési periódus figyelhető meg (11-12 %), amely nem éri el az 1971-78-as szakasz ütemét és egyik fő jellemzője, hogy az Alföld jóval alatta marad az országos átlagnak,
- az 1987-től kezdődő stagnálás időszaka, amelynek elején egy visszafogott megtakarítási kedv észlelhető, az Alföldön ugyanúgy, mint országosan (4-5 %), az 1988-ban megfigyelhető élénkülés (9-10 %) pedig csak a magasabb kamatlábnak tudható be.

Az egyes megyéknél a betétállomány alakulásánál megfigyelhető periódusok időnként eltérnek az országos és regionális hullámzásoktól, egyedül Békés megye reprezentálja többé-kevésbé hűen az alföldi átlagot. A megyék egymás közötti sorrendje alig változott, viszont az elmúlt 18 év alatt kinyílt az "olló" a fejlettebb déli területek javára (1. ábra). A két "gazdagabb", Bács-Kiskun és Csongrád megye értékei mindig az alföldi átlag fölött helyezkedtek el. A listavezető Bács-Kiskun dinamizmusa kiemelkedő: 1975-től kezdve meghaladta az országos átlagot, 1980-ban pedig utolérte az addig élen álló Csongrád megyét, amely 1984-től az országos érték alá került (Szamosvölgyiné Dormán É. 1988). Végig az alföldi átlag alatt, egymást többször váltogatva található Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mindig az utolsó helyen állt, 1978-tól kezdve egyre reménytelenebbül leszakadva.

A betétállomány alakulásánál bemutatott 4 szakasz mindegyik megyénél tetten érhető. A növekedés területileg nagyjából egyenletes volt egészen 1978-ig, azt követően viszont az Alföldön csak Bács-Kiskun és Csongrád tudta tartani a lépést az országos átlaggal, a többi megye egyre inkább leszakadt. Ezeknél a megyéknél 1982 után is mérsékelt ütemű maradt a betétállomány gyarapodása, miközben az országos átlag, s vele együtt a két kiemelkedő alföldi megyéé is, meredeken felzőkött.

A pénzmegtakarítások alakulásánál megfigyelhető periódusok létrejöttét nagyon sok tényező befolyásolta, amelyek közül legfontosabb a *reáljövedelem változása* (Petschnig M. Z. 1988). Az *1971-78-as időszakban* a lakosság életszínvonala az egész országban területileg is egyenletesen javult, szinte minden társadalmi rétegre kiterjedt, a reáljövedelem 35.9 %-kal emelkedett. A hosszú távon stabilan maradó betéti kamatlábak és a fogyasztói árindex kismértékű növekedése miatt ezekből a növekvő jövedelmekből egyre többet takarítottak meg. Az Alföldön növelte a megtakarítási kedvet az is, hogy az agrárjellegű második gazdaságból olyan pótlólagos jövedelmekre lehetett szert tenni, amelyek kiegyensúlyozták a munká-

1. ábra. Az egy főre jutó lakossági betétállomány alakulása az alföldi megyékben (ezer Ft)

ból származó jövedelmeknél megfigyelhető hátrányokat az ipari területekkel szemben.

Az 1979-82 közötti időszakban a lakosság reáljövedelme alig nőtt, a betétek kamatlába sem érte el a fogyasztói árindexet, így a megtakarítások növekedése törvényszerűen visszaesett. 1979 nyarán a lakosságot sokszerűen érte a jelentős fogyasztói áremelés. Az emberek általában ragaszkodnak fogyasztási szokásaikhoz, így először a megtakarításaikat mérséklék. Jelentős volt az inflációs várakozás (újabb áremelések) miatti felvásárlás és a nagyobb értékű beszerzések előrehozása is.

1983-86 között a reáljövedelem csak 1-2 %-kal emelkedett (a nomináljövedelmek változása az 5-8 %-os fogyasztói árindexszel szinte együttmozgott), a megtakarítási hajlandóság alig erősödött. A vizsgálatok szerint 1983 után nem az egész lakosság, hanem csak egy kisebb része került jobb jövedelmi helyzetbe, és ezen

rétég megtakarításainak tudható be elsősorban a 11-12 %-os évenkénti növekedési ütem (Petschnig M. Z. 1986). Az Alföldön csupán két megye lakossága tudta követni - mint bemutattuk - ezt a gyarapodást, a másik négyben az emberek egyre nehezebb helyzetbe kerülve elkezdték felélni pénzmegtakarításaikat.

Az 1987-től megfigyelhető visszaesés főleg a csökkenő reáljövödelmeknek "köszönhető", a betétállomány nominális növekedése 1988-ban is csupán a megemelt kamatlábak utáni jóváírásokból adódik. Másrészt 1987-ben jelentős volt a kötvények forgalma és az év második felében (a valuta- és az adórendelet hírére) igen nagyarányú volt az előrehozott vásárlás is. 1987 után a pénzmegtakarítások helyett inkább ingatlanokba, valutába vagy vállalkozásokba fektették mobilizálható vagyonukat az egyre "számítóbbá" váló pénztulajdonosok.

A betétállomány nominális növekedését elősegítette az is, hogy a betéti kamatlábak az utóbbi években megemelkedtek. A takarékpénztári (postahivatalokkal együttes) betétállománynak az év végi kamatjótávírás nélküli változása is arra utal, hogy 1987-ben hirtelen visszaesett a lakossági megtakarítások betétekben való elhelyezésének korábban megfigyelhető lendülete (1. táblázat). Ez a visszaesés a főváros kivételével mindenütt bekövetkezett. Az alföldi megyék közül a lakosság mindkét évben Békés és Csongrád megyében csökkentette leginkább a betétjeit, több pénzt vett ki, mint amennyit betett. Természetesen az év végi kamatjótávírás nélkül a betétállomány változása csak megközelítőleg érzékelteti az év közben elhelyezett és kivett pénzüsszegek viszonyát. Eltérő tendenciák kialakulására utal, hogy miközben a nettó betétállomány 1987-től az Alföldön és a többi vidéki régióban egyaránt csökkent, addig a fővárosban tovább növekedett, igaz, hogy egyre mérsékeltebb ütemben.

Az Országos Takarékpénztárnál és a postahivataloknál 1988 végén levő betétállomány (amely a lakossági betétek 85 %-a) összetétele, az egyes betéti formák aránya megyénként nagyon hasonló képet mutat (2. ábra). A kamatozó betétek adják a betétállomány 50-60 %-át, míg a nyeresémi-, a takaréklevél-, az ifjúsági és a gépkocsi fedezeti betétek 6-10 % között változnak. Az egyéb betéteknél az országosan magasabb arány a területileg nem osztott központi, valamint a devizabetéteknek tudható be. A takarékpénztári betétállomány összetételéből egyértelműen kitetszik, hogy a folyószámlák még igen kis hányadot képviselnek. Annak ellenére valószínű ez, hogy egy konkrét időpontra vonatkozó összegük nem érzékelteti forgalmuk nagyságát és fontosságát.

Az Országos Takarékpénztárnak a hat alföldi megye mindegyikében működik igazgatósága, ezek 1987-ben összesen 95 fiókot irányítottak. Egy fiók "működési területéhez" azok a települések tartoztak, amelyek lakói a kedvezményes építési hitelek igénylésekor ezt az adott fiókot kereshették fel. A betétállomány területi különbségeinek elemzésekor a fiókoknál elhelyezett betétek csak becslésnek tekintendők az adott térség pénzmegtakarításaira, mivel - mint említettük - a pénzt bárki bármelyik fiókhoz elvihette, illetve takarékszövetkezeteknél is elhelyezhette. A megyei igazgatóságokon levő betéteket a megyeszékhelyen lévő fiók adataival vontuk össze. Csongrád és Hajdú-Bihar megyék 1970-es fióksoros adataival nem rendelkezünk. Egyes megyéken belül a nyilvántartások eltérő centralizáltsága folytán csupán a megyeszékhelyen kívüli fiókok adatai mérhetőek össze.

Az egy lakosra számolt takarékpénztári betétállomány megyéken belüli szóródása (a megyeszékhelyek adatait elhagyva) Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben a legnagyobb (3. ábra). Békés megyében a népesebb városokban (Gyula 25.4 ezer, Orosháza 21.1 ezer forint) és a megye déli részén magasabbak

1. táblázat. A betétállomány változása az OTP-nél az év végi kamatjávírás nélkül (millió Ft)

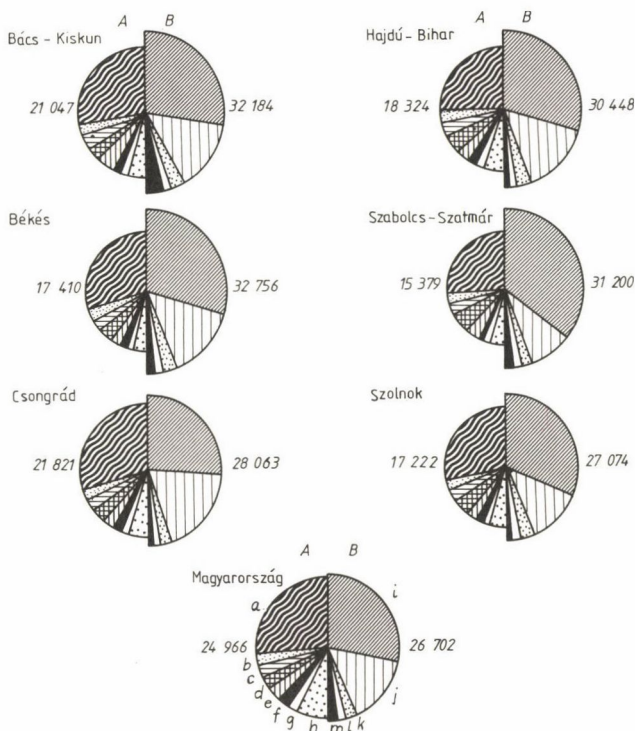
Megnevezés	1984	1985	1986	1987	1988
Bács-Kiskun	222	781	391	-120	-98
Békés	136	410	283	-133	-240
Csongrád	149	516	538	-165	-230
Hajdú-Bihar	388	665	535	-107	34
Szabolcs-Szatmár-Bereg	276	641	473	-65	-94
Jász-Nagykun-Szolnok	163	391	373	-88	-111
Alföld	990	3404	2593	-678	-739
Többi megye	3130	6595	5649	-578	-667
Budapest	6746	6913	7078	3202	1084
Ország	10866	16912	15320	1946	-322

a betétösszegek, míg az északi és észak-keleti térségekben igen alacsonyok még a városokban is (Szeghalom 8.9 ezer, Dévaványa 8.7 ezer, Vésztő 7.6 ezer forint). Szabolcs-Szatmár-Beregben a megyeszékhelyen kívül mindenütt alacsonyok a pénzmegtakarítások, relatíve kiemelkedik néhány iparosodottabb település (Tiszavasvári 7.8 ezer, Újfehértó 7.5 ezer forint).

A többi négy megyében viszonylag kicsik az eltérések az egyes fiókok között. Csongrád megyében (ahol 10 fiókkörzet különíthető el) Szegeden kívül Csongrádon (24.3 ezer forint) magasak a betétek, míg a megye dél-nyugati területein alacsonyabbak (Mórahalom 15.7 ezer, Ruzsa 8.7 ezer forint). Hajdú-Bihar megyében a Debrecenhez közeli városokban magas (Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló egyaránt 17.8 ezer forint), míg a déli részen alacsony az egy lakosra jutó betét (Komádi 6.8 ezer, Derecske 8.8 ezer, Berettyóújfalu 12.2 ezer forint). Jász-Nagykun-Szolnok megyében a Jászság egy része emelkedik ki (Jászberény 18.8 ezer, Jászárokszállás 17.4 ezer forint), míg a megye északi (Tiszafüred 8.0 ezer, Kunhegyes 10.1 ezer forint), valamint déli területein (Martfű 10.3 ezer, Tiszaföldvár 12.0 ezer forint) alacsonyok a megtakarítások. Bács-Kiskun megye dél-nyugati részén egy sávban (a kis vonzásterületű Császártöltésen kívül Mélykúton 25.6 ezer, Jánoshalmán 28.9 ezer forint) magasak a betétek, míg ettől a sávtól keletre és délre alacsonyok (Kiskunmajsa 13.4 ezer, Kiskunhalas 14.9 ezer, Bácsalmás 13.5 ezer forint).

A takarékpénztári fiókkörzeteknél levő betétek vázlatos áttekintéséből kitűnik, hogy általában a nagyobb városokban magasabbak a megtakarítások. Természetesen a városi fiók adataiban a környező községekben élők megtakarításai is szerepelnek. Összefüggő területként a Sárrét (Hajdú-Bihar déli és Békés észak-keleti része), Szabolcs-Szatmár-Bereg megye keleti, valamint Csongrád dél-nyugati területe az, ahol igen kis összegűek a betétek. Az 1970. évi betétállomány viszonylag kis területi különbségeket jelez. Ahol magas volt, ott 1987-ben is kiemelkedik, azaz egyes megyéken belül a növekedés mértéke kis eltérésekkel fiókonként hasonló.

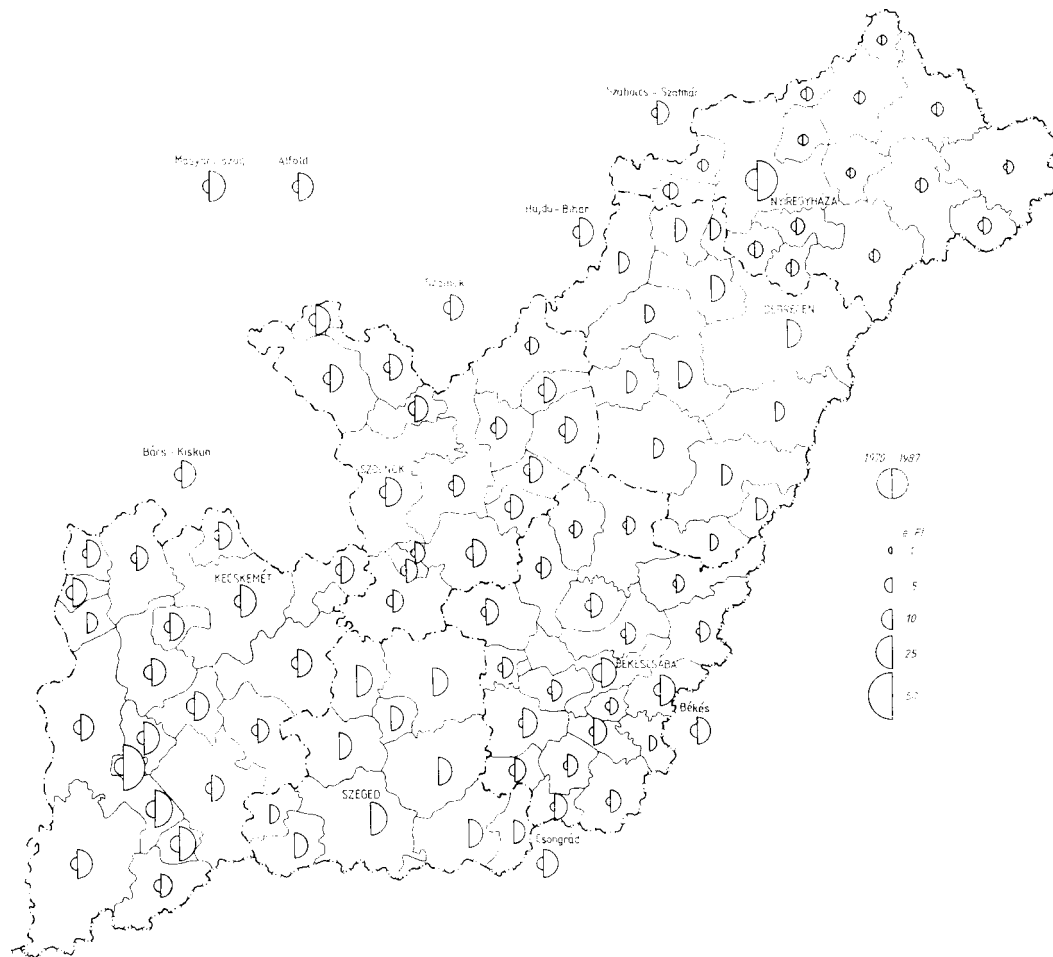
2. ábra. Az OTP-nél a lakossági betét- és hitelállomány egy lakosra jutó értéke (Ft) és összetétele (1988)

A: betétek — a: kamatozó; b: nyeresémi; c: takaréklevél; d: ifjúsági; e: gépkocsifedezeti; f: át-
 utalási; g: csekkszámia; h: egyéb
 B: hitelek — i: építési; j: lakásértékesítési; k: ingatlanforgalmazási; l: fogyasztási; m: termelési

A lakossági értékpapírok közül tömegesebb méretekben először a kötvények jelentek meg 1983-ban. A lakosság 1987 végéig 18.1 milliárd forint összegben vásárolt olyan kötvényt, amelyre állami garancia volt érvényben és a hozadék is kedvezőbb volt az akkori betéti kamatoknál. Valószínű, hogy a betétállománynál megfigyelhető 1987-es megtorpanás összefügg azzal is, hogy többen betétbe helyezés helyett még az állami garancia érvényességének lejárta előtt tömegesen kibocsátott kötvényekbe fektették pénzüket. 1988-tól a kötvények forgalma visszaesett, mivel az állami garancia megszűnt és az OTP megemelte a tartós betétek kamatlábát és a kamatprémiumot is. Továbbá megjelentek olyan lakossági értékpapírok, többek között a *kincstárjegy* és a *letéti jegy*, amelyek a kötvényeknél jóval rugalmasabb kondíciókkal rendelkeztek és az inflációs várakozásnak jobban megfeleltek, mivel rövidebb lekötési idejük és kedvezőbb kamatozásúak.

3. ábra. Az egy főre jutó lakossági betétállomány OTP-fiókonként 1970-ben és 1987-ben (ezer Ft)

Csak az Országos Takarékpénztár által forgalmazott értékpapírok (amelyek 1987-ben 50 %-át, 1988-ban 80 %-át tették ki az országos kibocsátásnak) megyénkénti értékesítését ismerjük. Sajnos a tulajdonosok területi elhelyezkedéséről nincsenek adataink. Az OTP saját kibocsátású kötvénnyel 1987-ben jelent meg, a *takarékpénztári és szerkezetátalakítási kötvények* elsődleges értékesítése 5.6 milliárd forintot tett ki. Az Alföldön az egy lakosra jutó érték (422 forint) a vidéki (380 forint) és az országos átlag (525 forint) között helyezkedett el. Értékpapírok másodlagos értékesítése alig fordult elő, 1988-ban mindössze 154 millió forintot tett ki.

Az OTP 1988-ban (miután a kötvények eladása gyakorlatilag megszűnt) saját forrásainak bővítésére *letéti jegyet* bocsátott ki és *kincstárjegyet* forgalmazott, elsődleges értékesítésük 4.3 illetve 5.4 milliárd forintot tett ki. A két értékpapír egy lakosra számolt együttes forgalmazása országosan 980 forint volt (ez utóbbi nagyjából a vidéki átlagnak felelt meg). A takarékpénztári értékpapírok forgalmazásánál is nagyjából ugyanaz a sorrend érvényesült, mint a betétállománynál. A két értékpapír értékesítését együttevén Bács-Kiskun és Csongrád egy lakosra jutó forgalma egyaránt 730 forint, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéé 620, illetve 630 forint. A "szokásos" sorrendet csupán Jász-Nagykun-Szolnok kiemelkedően magas (780 forint) és Békés alacsony (550 forint) forgalma borította fel. A takarékpénztári értékpapírok forgalmazásának adataiból az tűnik ki, hogy a vizsgált időszakban bár megkezdődött az értékpapírok adásvétele, de az még nem számottevő és az alföldi megyékben az elsődleges értékesítés közel hasonló nagyságú volt.

A vizsgálatok szerint a pénzmegtakarításon belül az egész időszakban igen magas a *készpénztartás* aránya: 32-36 % (Petschnig M. Z. 1988). A készpénz likvid ugyan, viszont jövedelemhozadéka nulla és teljesen ki van téve az inflációnak. A készpénztartás területi eloszlásáról nincsenek információink. Hiánygazdaságban, ahol a keresett áruhoz nehéz hozzájutni, ahol a bankszolgáltatások területi kiterjedtsége elégtelen és a banktechnikák fejletlenek, ott törvényszerűen (főleg vidéken) felerősödik a "szalmazsák-szindróma". Ráadásul általában csak munkaidőben lehet készpénzhez hozzájutni, délután és hétvégeken nem (a csekk, a hitelkártya vagy más készpénzkimélő fizetési formák feltételei alig adottak). Különösen igaz ez a kisebb településekre, ahol a vásárlást, valamint a betéthelyezést és pénzkivételt még a közlekedési gondok is nehezítik. A készpénztartás egyik formája a valutában történő tartalékolás, amire valuta illegális vásárlására) inkább a külföldiek által sűrűn látogatott térségekben van lehetőség, az Alföldön kevésbé.

A vizsgált időszakban a lakossági betétekkel megyénként eltérő megoszlásban foglalkoztak az arra hivatott intézmények, az OTP, a postahivatalok és a takarékszövetkezetek. Budapesten nem működtek takarékszövetkezetek, ezért az OTP országos részesedése jóval felülmúlja a vidéki átlagot. Az OTP fiókjai csak nagyobb településeken (mintegy 600 helyen) találhatóak, viszont valamilyen takarékszövetkezeti kirendeltség (a közel 1700-ból) vagy postahivatal (a 3200-ból) általában minden lakos napi térpályáján belül elérhető. A lakossági betétállomány megoszlását tekintve az Alföldön 1988 végén az *OTP részesedése* volt a meghatározó, a legnagyobb arányt Hajdú-Biharban (63 %), a legalacsonyabbat Szabolcs-Szatmár-Beregben (50 %) érte el. A *takarékszövetkezetek* működése Bács-Kiskun megyében a leginkább (31 %), Hajdú-Bihar megyében a legkevésbé intenzív (19 %). A *postahivatalok* részesedése Szabolcs-Szatmár-Beregben a legnagyobb (25 %) és Bács-Kiskunban a legkisebb (13 %). Országosan az OTP, a takarékszövetkezetek és a postahivatalok aránya a lakossági betétállományból: 67 %, 16 % és 17

% . Település-kategóriákat tekintve az OTP működése Budapesten (91 %) és a vidéki városokban (80 %) szinte kizárólagos, míg falvakban a takarékszövetkezetek (51 %) és a postahivatalok (32 %) vannak inkább "otthon".

Érdekesen alakult - mint arra már utaltuk - a vidéken és a budapesti agglomerációban elhelyezett lakossági betétállomány viszonya (a betéteknek átlagosan 40 %-a koncentráldott a fővárosban). Az egy fővárosi lakosra jutó betét 1970-ben 65 %-kal, 1978-ban 42 %-kal, míg 1988-ban újra 63 %-kal haladta meg a vidéki átlagot. A *főváros - vidék különbség* a 70-es években csökkent, majd újra megnőtt, ami a jövedelmek előbb már említett alakulásával van kapcsolatban. Amíg a 70-es években a második gazdaság vidéken prosperált és lehetővé tette a növekvő megtakarításokat, addig a 80-as években a jövedelmező kisvállalkozások (gmk, kisszövetkezet, kft stb.) zöme a fővárosban jött létre. Valószínűsíthető az is, hogy a fővárosban számottevő az a réteg, amely az elmúlt években kiemelkedő különjövödelmekre, ún. tranzit jövedelmekre tett szert (főleg az inflációs források megcsapolásával), ki tudta használni gazdasági vagy társadalmi pozícióját (vezetői jövedelmek és prémiumok, ingatlanspekulációk, korrupció, külföldi kapcsolatok stb.). Ez a vagyonosodó réteg egyre javuló jövedelmi helyzetéből adódóan jelentősen növelni tudta megtakarításait, köztük betétállományát is.

A pénzmegtakarítások alakulását az Alföldön áttekintve összefoglalásként azt emelhetjük ki, hogy 1978 után négy megye egyre inkább leszakadt, lakosságuk jövedelmi helyzete fokozatosan romlott. A pénzmegtakarítások közül továbbra is a takarékbetétek a meghatározók, a folyószámlák a fejletlen és kiépítetlen banktechnikai háttér miatt alacsony szinten stagnálnak. Az értékpapírok forgalma is egy ígéretes nekifutás után kifulladt. Az Alföldön a városokban levő takarékpénztári fiókokban koncentráldódik a lakossági betétállomány zöme.

3. A lakosság ingatlanhoz kapcsolódó megtakarításai az Alföldön

A lakosság ingatlan jellegű megtakarításainak pontos feltárása és régiónkénti, térségenkénti bemutatása több nehézségbe ütközik. Mint említettük, a pénzmegtakarítások területi adatai is csak jó becslésnek tekinthetők, mivel betétek bárhol elhelyezhetők és az értékpapírok vásárlása sincs helyhez kötve, a készpénztartásról (ezen belül a valutáról) nincsenek információink stb. Ezen megszorítások ellenére véleményünk szerint mind a betétállomány állapotát bemutató (stock jellegű) adatok, mind a folyamatot, a változást jelző (flow típusú) viszonyszámok a pénzmegtakarítások területi sajátosságait megfelelően visszaadják.

Az *ingatlanhoz kapcsolódó megtakarítások területiségének vizsgálata* a pénzmegtakarításokhoz képest jóval összetettebb becsléseket és megközelítéseket igényel. Ez adódik abból, hogy az ingatlanok jelentős mértékben alá vannak vetve a környezeti változásokból eredő értékváltozásoknak, a lakás legalább annyira beruházási és vagyonmegőrzésre is hivatott jószág (azaz megtakarítási funkciókkal is bír), mint amennyire fogyasztási cikk és jóval kevésbé likvid, mint a pénzjellegű megtakarítások stb. (Bokros L. 1988). A lakásokat az emberek többsége folyó megtakarításból képtelen megszerezni, ezért döntő szerepük van a pénzügyi hiteleknek és állami támogatásoknak.

A lakossági ingatlanoknál (lakás, telek, garázs, gazdasági épület stb.) az állomány összértékét nem ismerjük (az említett nagyarányú és folyamatos értékváltozások miatt a becslések nagy pontatlanságokat takarhatnak) és jelen dolgozatban

nem is foglalkozunk vele. A lakosság ingatlanhoz kapcsolódó megtakarításaiban megfigyelhető területi különbségeket főleg flow típusú adatokkal jellemezzük: a lakosság éves beruházási jellegű kiadásaival, a ház- és lakásépítésekkel, valamint a lakossági hitelek alakulásával. A hiteleknél, amelyek lényegében előrehozott fogyasztást és felhalmozást szolgálnak és a későbbi években kényszermegtakarítást jelentenek, nemcsak a folyamatot, hanem a stock jellegű adatokat: az állapotot, a helyzetet is bemutatjuk.

A lakosság beruházási jellegű kiadásai magukban foglalják a lakosság személyi tulajdonát képező lakások, üdülők, garázsok építésére, lakások és telkek vásárlására fordított lakossági kiadások összességét (beleértve a lakásvásárlással és építéssel kapcsolatos szociálpolitikai kedvezményeket és egyéb támogatásokat is). A statisztikai adatnyilvántartás 1976-tól közli a lakossági beruházások területi adatait és 1986-tól ide sorolja az egyéb magánberuházásokat, azaz egyéni vállalkozások, munkaközösségek stb. felhalmozását is.

A vizsgált időszakban a lakossági beruházások értéke és részaránya is dinamikusan nőtt, különösen 1981 után (Lengyel I. 1990). Amíg folyó áron egy lakosra országosan 1976-ban 1.6 ezer forint jutott, addig 1981-ben 2.5 és 1988-ban 5.6 ezer forint (2. táblázat). A népgazdasági beruházásokból való részarány 1980-ig szinte minden évben alig tért el 10 %-tól, 1981-ben 12.7 %-ra és 1988-ban 20.2 %-ra nőtt. Az egy lakosra jutó érték és a részarány növekedési trendje is nagy évenkénti hullámzásokat takar, sőt 1987-ben a megelőző évhez képest nem történt változás. Az Alföldön az egy főre számolt lakossági beruházás minden évben 20-30%-kal haladta meg az országos átlagot, 1988-ban 6.7 ezer forintot ért el. Jellemző volt az alföldi és országos átlagok közötti különbség állandósága is, amely 1976 és 1985 között szinte mindegyik évben öt-hatszáz forintot tett ki. Valahány alföldi megye egy lakosra jutó minden évben az országos átlag fölött helyezkedik el (kivéve Csongrád megyét egy-egy év során). Mindegyik megyénél az alföldi átlag körül ingadoznak az éves értékek, tartósan fölötte vagy alatta egyik sem szerepel (egy-egy lakótelep átadása vagy az árvíz utáni újjáépítések nagy hullámzást okoznak).

Az elmúlt 13 év lakossági beruházásait 1976-os értéken összegezve - a hivatalos fogyasztói árindekszekkel deflálva - az alföldi átlag 24.5 %-kal haladja meg az országosat. Az alföldi megyék között nem számottevő az eltérés, az országos átlagot mindegyik meghaladja 12-30 %-kal. A megyék értékeit egymáshoz viszonyítva Hajdú-Bihar és Békés megye emelkedik ki, Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéé átlagosnak tekinthető, míg Jász-Nagykun-Szolnok és Csongrád zárja ezt a sort. Az Alföldön a lakossági beruházások magas értékét és arányát részben a tanácsi redisztribúció egyenlőtlenségei okozták (Lengyel I. 1988).

Az ingatlan jellegű megtakarítások közül a legnagyobb részt a lakásépítkezések teszik ki. Az 1970 és 1988 között épített lakások számát ötéves időszakokban vizsgálva két sajátosságot emelhetünk ki (3. táblázat). Egyrészt az ezer lakosra jutó épített lakásokat alapul véve a 70-es években területileg viszonylag egyenletes építkezési ütem tapasztalható, csak az a megye tér el jelentősen az országos és alföldi átlagtól, ahol nagyobb lakótelepek épültek. A 80-as években egy csökkenés figyelhető meg, amely főleg az ország többi megyéjét és a fővárost érintette, az Alföldet kevésbé.

Másik jellemző sajátosság az állami erőforrásból épített lakások területileg kiegyensúlyozatlan, a nagyvárosokat és egyes ipari térségeket előnyben részesítő elosztása. Az Alföldön a vizsgált időszakban végig a magánérs építkezés dominált, az állami forrásból épült lakások aránya csak az országos átlag kétharmadát

2. táblázat. Az egy lakosra jutó lakossági beruházások alakulása (ezer Ft/fő)

Megnevezés	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Bács-Kiskun	2,3	2,6	2,4	2,6	2,6	3,1	3,4	3,6	4,8	4,6	5,6	6,7	7,0
Békés	2,5	2,2	2,2	2,7	3,0	3,1	3,9	4,2	4,6	4,6	6,0	6,9	6,3
Csongrád	2,8	2,5	2,6	1,8	2,0	2,8	3,0	4,3	3,8	4,3	4,5	4,2	5,3
Hajdú-Bihar	1,6	1,9	2,2	2,2	2,5	3,0	3,4	4,1	5,5	5,5	7,2	7,7	7,8
Szabolcs-Szat- már-Bereg	2,4	2,2	2,4	2,2	2,8	3,3	3,2	4,1	4,5	5,1	5,9	5,7	7,1
Jász-Nagykun- Szolnok	2,1	2,2	2,3	2,5	2,4	3,0	3,1	3,7	4,2	4,9	6,5	6,1	6,0
Alföld	2,3	2,3	2,4	2,3	2,6	3,1	3,3	4,0	4,6	4,9	5,9	6,3	6,7
Ország	1,6	1,7	1,8	1,8	2,0	2,5	2,8	3,4	4,0	4,3	4,9	4,9	5,6

3. táblázat. Az 1000 lakosra jutó épített lakások száma évente és ebből az állami erőforrásból épültek aránya

Megnevezés	1971–75		1976–80		1981–85		1986–88	
	db	%	db	%	db	%	db	%
Bács-Kiskun	8,0	15,2	8,7	20,9	7,0	11,0	6,5	5,1
Békés	7,9	12,5	8,1	14,4	7,1	7,9	6,4	2,6
Csongrád	9,8	33,7	10,5	37,6	7,4	21,0	5,1	11,7
Hajdú-Bihar	9,4	36,9	9,0	36,8	8,6	19,9	8,1	9,7
Szabolcs-Szatmár-Bereg	8,6	18,3	7,9	16,9	7,3	10,9	6,5	7,5
Jász-Nagykun-Szolnok	8,3	19,0	7,8	18,3	7,0	13,0	6,5	6,0
Alföld	8,6	23,3	8,7	25,0	7,4	14,2	6,6	7,2
Többi megye	8,6	29,8	8,5	30,4	6,5	17,3	5,4	9,1
Budapest	7,5	64,2	8,2	67,7	7,2	46,0	4,6	28,6
Ország	8,4	33,9	8,5	35,8	6,9	22,1	5,6	11,6

érte el. Az épített lakások számának a 80-as években megfigyelhető csökkenése szinte kizárólag az állami lakásépítés visszaesésének tudható be, a magánereőből épült lakások fajlagos száma a 70-es évekhez képest csak mintegy 10 %-kal csökkent országosan és az Alföldön is.

Az alföldi megyéket egymással összevetve hasonló ütemet és tendenciát figyelhetünk meg, csak ott volt nagyobb mérvű az építkezések száma, ahol az állami lakásépítés aránya kiemelkedett (a megyei jogú városokat magukba foglaló Csongrád és Hajdú-Bihar megyékben). Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés megyékben az állami lakásépítés alacsony aránya egyaránt volt oka és következménye az "elmaradottságnak" (szolgálati lakások híján a szakembereket nem lehetett letelepíteni, a szociálisan rászorultak sem kaphattak állami lakást stb.).

A lakosság ingatlanhoz kötődő megtakarításait nagymértékben befolyásolja, hogy milyen feltételekkel és mekkora nagyságú hitelt tud igénybe venni a magánereős lakásépítésekhez és -vásárlásokhoz. Az építkezések a hiteleken felül további jelentős saját pénzeszközöket is igényeltek, a kölcsönök maximális összege mellett mindig előírták az elvárt önrészesedés arányát is, így a pénzmegtakarításokra mérséklőleg hatottak. Amíg a betétek és az építkezéshez szükséges saját pénzeszközök múltbeli megtakarítások, addig a hitelek eljövendő kényszermegtakarítások, ráadásul a törlesztéseknél a kamatterhek is jelentkeznek. Így a hitelek a folyó pénzmegtakarítást mérséklik a törlesztések és kamatterhek miatt.

A lakossági hitelállomány Magyarországon 1970-től 1988-ig 25.3 milliárdról 305 milliárd forintra, azaz tizenkétszeresére (reálértékben majdnem három és félszeresére), miközben az Alföldön 6.9 milliárdról 97.9 milliárd forintra, azaz tizennégy-szeresére nőtt. Az alföldi növekedési ütemet Bács-Kiskun és Békés jelentősen túlszárnyalta, Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg elmaradt tőle. A lakossági hitelállomány évenkénti növekedése területileg is egyenletesnek tekinthető (10 % fölötti) és a betétállomány változásához viszonyítva kevésbé élesen elhatárolódó 4

szakaszra (1970-79, 1980-82, 1983-86, 1987-) bontható. Ezek az időszakok kísértetiesen emlékeztetnek a betétállomány növekedésénél megfigyeltekre, csupán kisebb eltérések mutatkoznak amiatt, hogy az építkezések több évig tartanak és megkésve követik a meghatározó társadalmi folyamatokat. A betétek és a hitelek részleges együttmozgása azt jelzi, hogy a reáljövedelem kisebb csökkenése esetén a lakosság először a pénzmegtakarításait mérsékli.

A *takarékpénztári lakossági hitelállomány 90-95 %-a hosszú lejáratú kölcsön*, amelynek döntő része, közel kétharmada építési, mintegy harmada pedig a lakások értékesítéséhez adott hitel (2. ábra). A hosszú lejáratú hitelek összetétele jelentős megyénkénti eltéréseket mutat, pl. az építési kölcsönök aránya Szabolcs-Szatmár-Beregben 71 %, Csongrádban pedig csak 52 %. Az építési hitelek zömét magánérvős családiház-építésekre, míg a lakásértékesítési kölcsönöket főleg az OTP beruházásában készült társasházi lakások vásárlására vették fel. Így a hitelágazatok arányai megközelítőleg jelzik az építési formák különbségeit is. Az ingatlanok forgalmazásához nyújtott, valamint a közép és rövid lejáratú hitelek összege területileg alig differenciálódik. A termelési hitelek háromnegyedét mezőgazdasági céllal vették fel, relatíve magas összeg csak Bács-Kiskun megyénél regisztrálható.

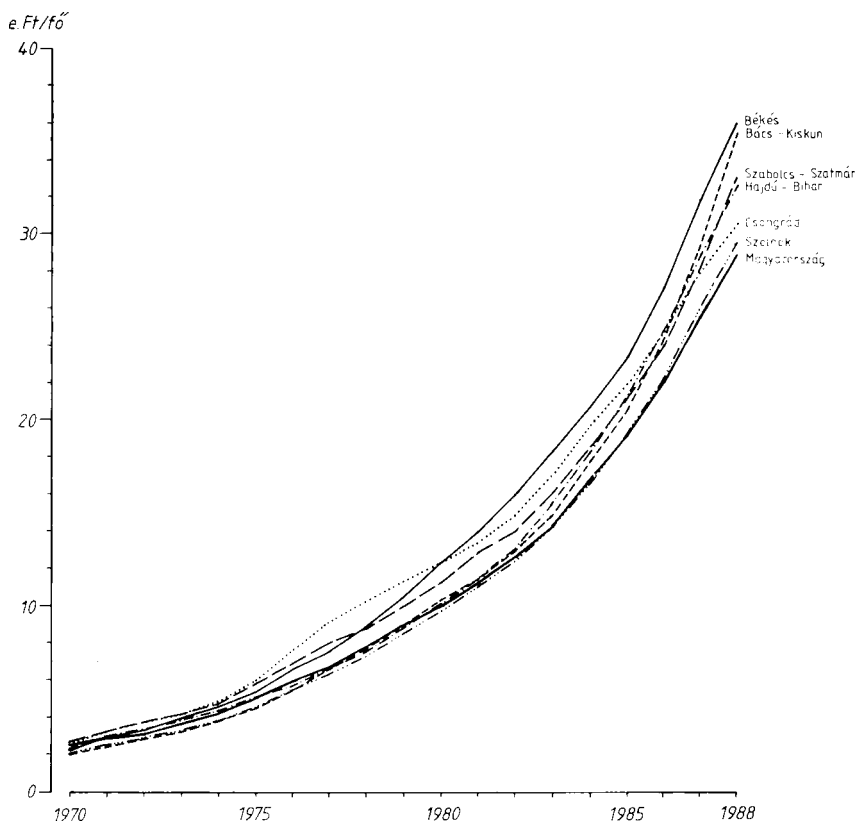
Az *egy lakosra jutó hitelállomány* 1988-ban mindegyik alföldi megyénél meghaladta az országos átlagot (4. ábra). Amíg Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg már 1970-től, Békés és Hajdú-Bihar 1971-től, addig Bács-Kiskun csak 1979-től, Jász-Nagykun-Szolnok pedig mindössze 1986-tól nőtt az országos átlag fölé. A hitelállomány felfutása szinte kizárólag a magánérvős lakásépítések költségeinek emelkedése miatt következett be, mivel az évente épített lakások száma alig változott, sőt némileg csökkent is az utóbbi években. Az Alföld rurális térségeiben az állami, a tanácsi lakásbérlemények száma elenyésző, még az igazán rászorultak sem kaphattak ilyen lakást, ezért az emberek rákényszerültek a kölcsönök segítségével történő építkezésre.

Az alföldi megyék közül legmeredekebben - különösen 1978 után szembeszökő módon - Békésben nőttek a hitelek. Ezt a felfutó tendenciát az ár- és belvizes éveket követő nagyszámú építkezés mellett a városokban szaporodó lakótelepek is erősítették. Csongrád megye 1975 és 1986 között haladta meg az alföldi átlagot, ekkor épültek Szegeden új lakótelepek (Tarján, Rókus stb.). Bács-Kiskunban csak 1985 után nőtt egyre gyorsuló ütemben a hitelállomány.

Négy alföldi megyében ismerjük a *takarékpénztári fiókoknál nyilvántartott 1987. évi hitelállományt* (5. ábra). Míg a betétállomány területi elemzésekor a fiókkörzetenként számolt adatok csak reprezentatív értékek, addig a hitelállománynál pontosnak minősíthetők, mivel a kedvezményes hosszú lejáratú hitelek (a lakossági hitelállomány közel 80 %-a) a lakóhely szerint illetékes takarékpénztári fióknál vehetők csak igénybe.

Az *egy lakosra jutó hitelek* Békés megyében a városokban a legnagyobbak (Gyula 42.7 ezer, Békéscsaba 34.9 ezer, Békés 33.7 ezer forint). Területileg a betétekkel ellentétben a hitelek a megye északi és észak-keleti részén magasak (Szeghalom 32.1 ezer, Mezőberény 31.2 ezer, Dévaványa 29.8 ezer forint), miközben a déli részen alacsonyak (Battonya 19.0 ezer, Medgyesegyháza 15.3 ezer, Mezőkovácsháza 18.7 ezer forint). A megye két részre osztható, úgymint a Gyomaendrőd-Békéscsaba-Elek vonaltól keletre és nyugatra eső térségekre. A Körösök völgyében fekvő községekben az építési kölcsönök aránya (Dévaványa 88 %, Szeghalom 75 %), míg a nagyobb városokban a lakásvásárlási hiteleké a nagyobb.

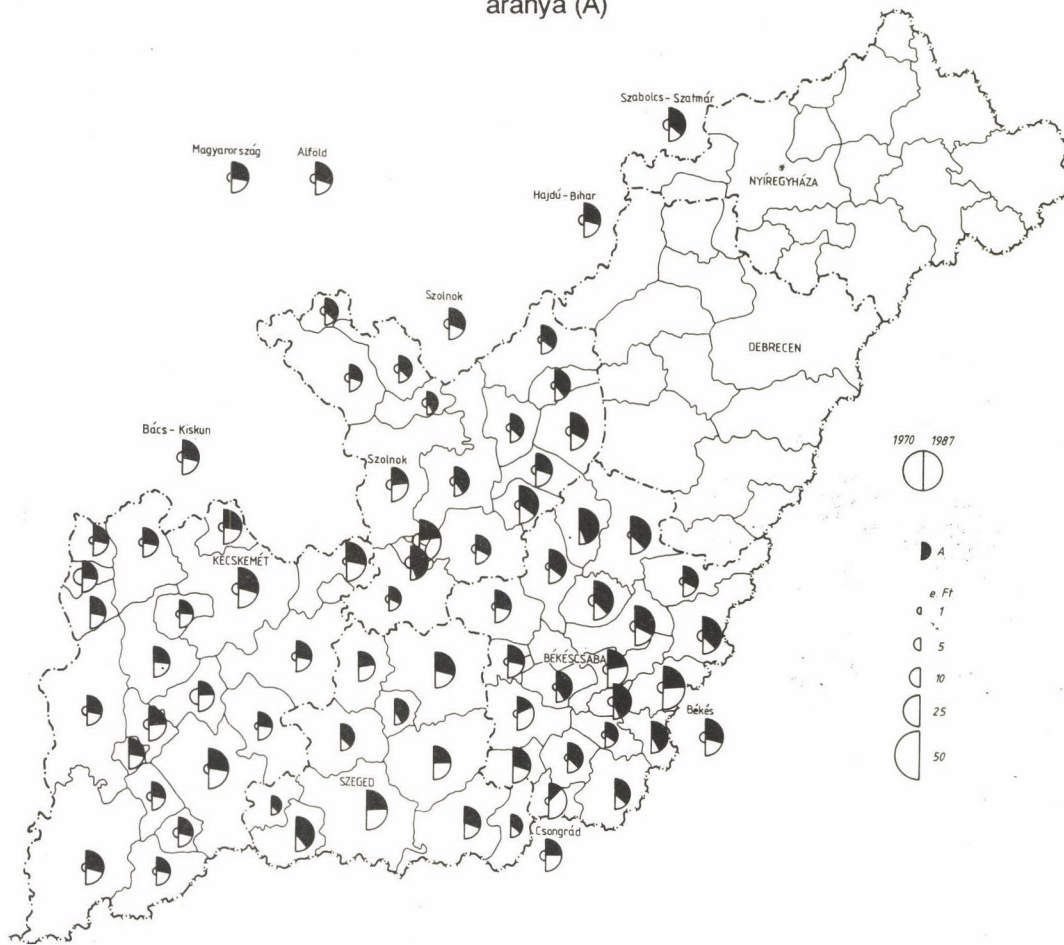
4. ábra. Az egy főre jutó lakossági hitelállomány alakulása az alföldi megyékben (ezer Ft)

Bács-Kiskun megyében a hitelekre az jellemző, hogy a városokban magasabbak (Kecskemét 33.5 ezer, Kiskunhalas 32.6 ezer, Tiszakécske 32.2 ezer forint), községekben alacsonyabbak (Izsák 16.8 ezer, Jánoshalma 18.0 ezer, Bácsalmás 18.5 ezer forint). Az építési hitelek aránya 47 %-tól 58 %-ig terjed, azaz van bizonyos területi különbség, de nem számottevő. Abban a sávban, ahol a pénzmegtakarítások magasak voltak, ott a hitelek az átlagosnál kisebbek.

Csongrád megyében Szegeden magas az egy lakosra jutó hitel (32.1 ezer forint), míg a községekben alacsony (Ruzsa 7.1 ezer, Csanádpalota 10.9 ezer forint). Az építési kölcsönök aránya különösen Mórahalmon (78 %) és Mindszenten (83 %) nagy. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a déli és keleti területeken nagyobbak a hitelek (Martfű 39.9 ezer, Túrkeve 35.0 ezer, Karcag 30.1 ezer forint) és az építési kölcsönök aránya is általában tekintélyes.

5. ábra. Az egy főre jutó lakossági hitelállomány OTP-fiókonként 1970-ben és 1987-ben (ezer Ft.) és az építési kölcsönök aránya (A)

A hitelállomány növekedése 1970 és 1987 között (a rendelkezésre álló három megye adatai szerint) igen nagy szélsőségek között mozgott. Például Békés megyében Sarkadon a növekedés kilencszeres, miközben Mezőhegyesen huszonegyszeres, avagy Jász-Nagykun-Szolnok megyében Martfűn kilencszeres és Túrkevéen huszonnégyszeres.

A lakossági hitelállomány fiókonkénti vizsgálatából az adódik, hogy a magas hitelek elsősorban az építési kölcsönök nagyarányú felvétele miatt alakultak ki. Az építési kölcsönök a Körösök és a Tisza mentén jelentősek, ahol a vizsgált időszakban az ár- és belvizek hatására a lakásállomány nagy részét újjá kellett építeni. A lakásállomány az Alföldön az 1980. évi népszámlálás adatai szerint rendkívül elavult, a lakóházak 74.1 %-ának a falazata vályog, sár vagy döngöltföld (országosan 30.8 %) és 34.9 %-a alapozás nélkül készült (országosan 31.9 %). Ezeket az elvieszedett, régi házakat nem érte meg felújítani, közművesíteni (1970 után fektették le a községek többségében a vízvezetékét), célszerűbb volt a kedvezményes kölcsönöket felvéve újat építeni.

Az ingatlan jellegű megtakarítások az Alföldön a vizsgált időszakban, miként azt a lakossági beruházások is érzékeltetik, végig az országos átlagnál nagyobbak voltak. Mindez főleg annak következménye, hogy az állami lakásépítés alacsony aránya miatt a lakosság kölcsönöket felvéve rákényszerült a magánérintkezésekre. Természetesen a házépítéseket nemcsak a tönkrement házak, a vagyongörzés szempontjai és a bérlakások hiánya, hanem a helyi hagyományok, a nagyfokú élelmiszer-önellátás, az agrárjellegű második gazdaság prosperálása stb. is elősegítették.

4. A lakossági megtakarítások néhány összefüggése az Alföldön

A lakossági pénzmegtakarítások alakulását több tényező befolyásolja, amelyek közül a lakosság rendelkezésére álló reáljövedelmek, az inflációs várakozások, a befektetések jövedelmezőségi szempontjai, a fogyasztás nagysága és szerkezete, a hiány intenzitása (az árura várakozás miatti kényszermegtakarítás), a pénzintézetek üzletpolitikája és a bizalom a legfontosabbak (Csuti L. 1989. Keller J. 1986, Mellár T. - Rappai G. 1987). Mindegyik tényezőnek van térségi vetülete, de közülük legjelentősebbnek a jövedelmek regionális különbségei tűnnek.

Az Alföldön a munkából származó pénzüjvedelmek a vizsgált időszakban végig 10-15 %-kal alacsonyabbak voltak az országos átlagnál. A személyi jövedelemadó (SZJA) 1988-as adatai alapján egy jó becslés készíthető a jövedelmek területi eloszlására. Az Alföldön az SZJA az országos átlagnak kétharmada volt, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig csak mintegy a fele (4. táblázat). Az SZJA egy lakosra számolt összege nem követi pontosan a jövedelmek regionális alakulását a kedvezmények, az állandó lakóhely szerinti elszámolás, a progresszivitás stb. miatt (Nemes Nagy J. 1990). Viszont az Alföldön a legkisebb betétekkel rendelkező Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a legkisebb az SZJA, az egyik legnagyobb betétállományú Csongrád megyében pedig a legnagyobb. Valószínű, hogy az adózás alól úgy-ahogy kibúvót nyújtó második gazdaság kiemelkedő szerepe miatt (500 ezer forintig adómentes a mezőgazdasági kistermelés) alacsony Bács-Kiskun megyében a bevallott jövedelem. A második gazdaság domináns szektora a mezőgazdaság, amelyik mindegyik alföldi megyében jelentős (Nemes Nagy J. - Ruttikay É. 1989).

4. táblázat. A lakossági hitel- és betétállomány, valamint a személyi jövedelemadó (SZJA) és a depriváció összefüggései 1988-ban

Megnevez	Hitel/Betét (%)					Hitel/SZJA % 1988	1 lakosra jutó		A deprivál- tak aránya (%) 1983-84
	1970	1975	1980	1985	1988		hitelék és betétek kü- lönbsége (e.Ft) 1988	SZJA (eFt)	
Bács-Kiskun	56,1	58,7	70,9	87,6	116,2	780,2	4,9	4,6	14
Békés	65,8	78,1	104,2	122,5	150,4	805,2	12,0	4,5	16
Csongrád	59,2	71,9	85,4	100,0	107,9	604,3	2,2	5,1	11
Hajdú-Bihar	85,9	86,2	95,0	120,9	144,6	691,6	10,1	4,7	18
Szabolcs-Sz.-B.	108,0	107,2	119,7	137,3	162,9	945,6	12,7	3,5	27
Jász-N.-Sz.	67,6	73,1	90,2	112,0	133,0	596,5	7,3	5,0	22
Alföld	72,0	77,9	92,3	111,3	133,2	731,6	8,3	4,5	18
Többi megye	72,9	71,3	80,5	96,1	110,6	485,6	4,4	5,8	10
Budapest	48,6	47,8	54,3	59,4	65,1	205,1	-26,9	11,8	4
Ország	60,2	64,1	73,8	83,8	97,5	433,2	-0,7	6,7	11

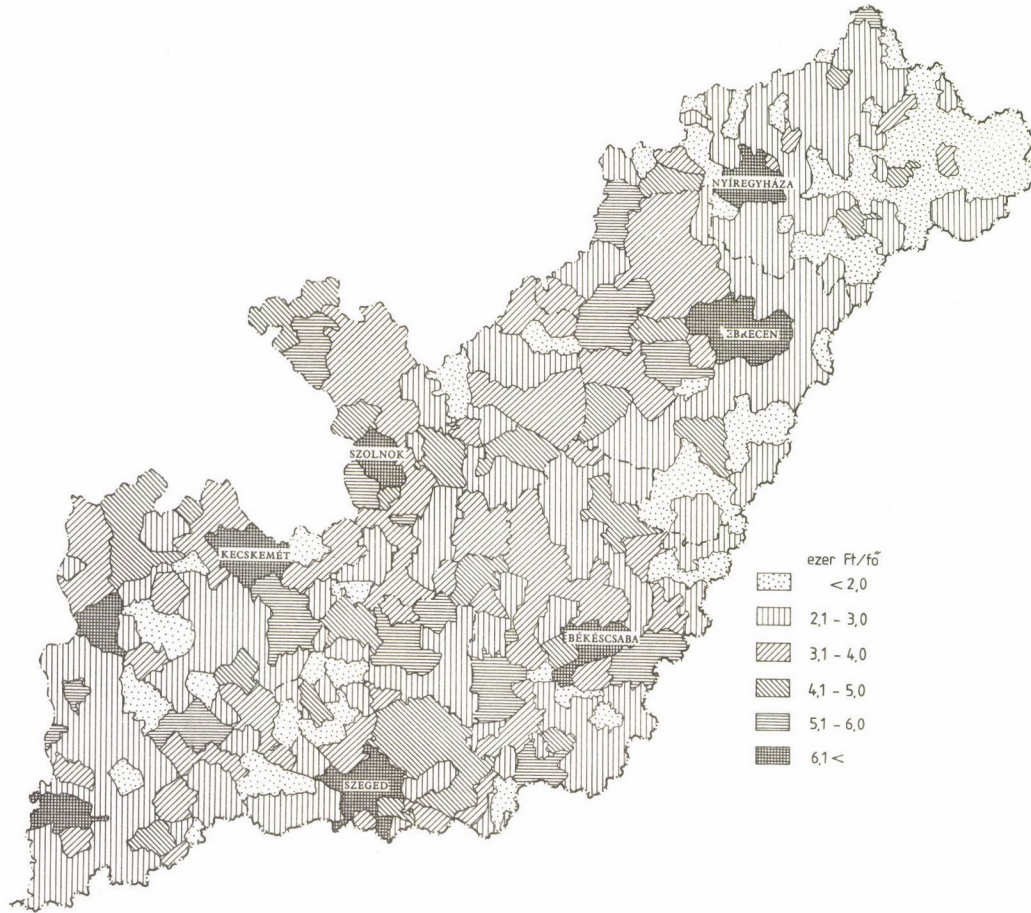
A betétállomány és a jövedelmek között meglévő kapcsolat térségenként, településenként is kimutatható (6. ábra). A városokban, ahol az SZJA magasabb, ott a betétállomány is kiugró. Alacsony pénzmegtakarításokkal bíró összefüggő térségként a Sárrétet, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét és Csongrád megye dél-nyugati részét adtuk meg, ezeken a területeken az SZJA is mindenütt igen alacsony.

A hitel- és betétállomány aránya, illetve különbsége utal az adott megye, vagy térség eladósodottságára (4. táblázat). 1988-ban mindegyik alföldi megyében a hitelek meghaladják a betéteket. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végig a vizsgált időszakban. Békés megyében a hetvenes évek végétől, Hajdú-Bihar megyében a nyolcvanas évek elejétől kezdve (Sárga A.-né 1989). A három megyében másfélszer nagyobb a hitelek összege, mint a betéteké, az egy lakosra jutó különbségük pedig 10-12 ezer forint. Ez a három megye eladósodott területnek tekinthető, a jövedelmeket is figyelembe véve legrosszabb helyzetben Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés megye rurális térségei vannak. Például Békés megyében egy foglalkoztatottra megközelítőleg 90 ezer forint hitel jut, míg országosan csak 68 ezer (Lengyel I. - Szekeres I. 1990/a). Hiteleket csak a családok egy része vett fel, ezért egy térség fokozott mértékű eladósodottsága azt jelenti, hogy ott igen nagy a lakosságnak az a rétege, amely egyre lehetetlenebb helyzetbe kerülve alig tudja törleszteni hiteleit.

Egy felmérés szerint 1983-84-ben *a depriváltak, a súlyosan hátrányos helyzetűek* aránya az Alföldön igen magas volt (4. táblázat) (Bokor Á. 1987). Azokban az alföldi megyékben (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Békés) a legnagyobb a hátrányos helyzetű, szociális gondoskodásra rászoruló emberek száma, ahol alig épültek állami lakások. Azok is szinte kizárólag nagyobb városokban és nem falvakban, ahol a depriváltak nagyobb számban élnek. Magánérs építkezései miatt ezen megyék jobb helyzetben lévő lakossága is jelentősen eladósodott. A közeljövőben a társadalmi feszültségek kiéleződése várható, a depriváltak amúgy is magas arányát növelni fogják az adósságaik miatt tönkrement emberek (esetleg munkanélküli) tömegei. Különösen akkor, ha a kedvezményes hitelek megszűnnek és a törlesztőrészlet meghaladja még a pénzjövedelmeket is.

Tanulmányunkban a lakossági megtakarítások alakulásának néhány sajátosságát mutattuk be az Alföldön. A lakosság pénzmegtakarításai a megyéket tekintve elmaradnak ugyan az országos átlagtól, de nagyjából a vidéki átlaghoz hasonlítottak. Viszont a megyéken belül nagy különbségek mutatkoznak, amelyek elsősorban a jövedelmek különbségei és az állami lakásépítés antiszociális szempontjai, nagyvárosi koncentrációja miatt alakultak ki. A lakosság rákényszerült magánérs építkezésekre (amelyeknek az Alföldön kétharmada családiház-építés volt), ezáltal pénzmegtakarításai is csökkentek, illetve jelentősen eladósodott. Ráadásul családiház-építésre 1983-ig a gyerekek után szociálpolitikai támogatás nem járt, a kedvezményes hitelek összege is fele-kétharmada volt a társasházi lakásokénak és falvakban az is kisebb volt, mint a kiemelt településeken. A házépítés szolgált hosszabb ideig vagyongörzésre (ingatlan jellegű megtakarításra) is, viszont az átalakuló lakáspiacon az elmaradott infrastruktúra miatt egy falusi családi ház forgalmi értéke általában még építésének költségeit sem éri el. Mindehhez járult még az is, hogy a hiányzó közműveket (víz-, közcsatorna-, gázvezeték, valamint utak és járdák készítése stb.) saját pénzből kellett finanszírozni. Az Alföldön élő lakosság ezeket a terheket csak fokozott önkiszákmányolással, aránytalanul nagy munkával tudta eddig is csak úgy-ahogy elviselni.

6.ábra. Az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó 1988-ban (ezer Ft)

A jelenleg formálódó, az önkormányzatokat előtérbe állító településpolitika a helyi közösségek legfontosabb pénzügyi forrásává várhatóan a lakossági befizetéseket, adókat teszi. Ez pedig azt jelenti, hogy az alacsony jövedelmekkel bíró, eladható állami ingatlannal nem rendelkező, jelentősen eladósodott, hiányos lakossági infrastruktúrával ellátott falusi térségekben az ott élők továbbra is csak önmagukra számíthatnak, de legalább adminisztratív korlátokkal és elvonásokkal nem törik derékba erőfeszítéseiket. Az eredményes piaci versengéshez esélyegyenlőség kellene, de ezek a képzetlen, munkanélkülivé váló tömegek eddig sem kaptak ehhez segítséget, várhatóan most is ők fizetik meg a rendszerváltás "számláját".

Irodalom

- ASZTALOS L. GY. 1988: Megtakarítás-elmélet és megtakarítás-politika (I.-II.). - Pénzügyi Szemle 4. pp. 255-262. és 5. pp. 372-381.
- BÁNYI T. 1982: A lakossági jövedelemmegtakarítás közgazdasági értelmezéséről. - Közgazdasági Szemle 2. pp. 180-188.
- BOKOR Á. 1987: Szegénység a mai Magyarországon. - Magvető Kiadó.
- BOKROS L. 1988: Az áru- és pénzviszonyok fejlesztésének feltételei a lakásgazdálkodásban. - Közgazdasági Szemle 6. pp. 722-739.
- CSUTI L. 1989: Lakossági megtakarítások és az infláció Magyarországon. - Gazdaság 2. pp. 103-106.
- KELLER J. 1986: A lakossági megtakarítások és a hitelek összefüggéseiről. - Pénzügyi Szemle 1. pp. 35-44.
- LENGYEL I. 1988: Alföldi remények és "tanácstalanságok". - Közgazdasági Szemle 6. pp. 749-761.
- LENGYEL I. - SZEKERES I. 1990/a: A lakosság eladósodásának néhány összefüggése Békés megyében. - Békési Élet 2. pp. 203-218.
- LENGYEL I. - SZEKERES I. 1990/b: A lakossági betétek és hitelek alakulásának regionális sajátosságai 1970 és 1988 között. - Bankszemle 5. pp. 9-20.
- LENGYEL I. 1990: Aberuházások alakulása az Alföldön (1970-1985). - Alföldi Társadalom, pp. 99-121.
- MELLÁR T. - RAPPAL G. 1987: A lakossági megtakarítás és a fogyasztási javak piacának összefüggései. - Statisztikai Szemle 12. pp. 1223-1237.
- NEMES NAGY J. - RUTTKAY É. 1989: A második gazdaság földrajza. - OT Tervgazdasági Intézet, kézirat p.
- NEMES NAGY J. 1990: Hol terem a jó adófizető? (A személyi jövedelemadó térszerkezete). - Gazdasági Fórum 1. pp. 85-93.
- PETSCHNIG M. Z. 1986: Változó szerepű lakossági megtakarítás. - Pénzügyi szemle 5. pp. 341-354.
- PETSCHNIG M. Z. 1988: A lakossági jövedelmek és a lakossági megtakarítások alakulása a 80-as évek második felében. - In: Jelentések az alagútból II. (szerk.: Csillag I.), Pénzügykutató Rt. pp. 83-116.
- PETSCHNIG M. Z. 1989: A lakossági megtakarítások alakulása 1975-1987 között. - Bankszemle 3. pp. 1-13.
- SÁRGA A.-né 1989: Az 1988. évi lakossági készpénzfolyamatok Szabolcs-Szatmár megyében. - Bankszemle 9. pp. 43-46.
- SZAMOSVÖLGYINÉ DORMÁN É. 1988: A lakossági megtakarítások alakulása Bács-Kiskun megyében. - Bankszemle 11. pp. 33-37.

SOME CHARACTERISTICS OF PUBLIC SAVINGS IN THE ALFÖLD

Imre Lengyel

Our investigations indicate that considerable regional differences are observed in public savings. The saving habits, the composition of saving and their size in the Alföld are not the same as in other regions. Incomes from work are the lowest in the Alföld of all regions, in spite of this, however, deposits per inhabitant reach the national average, while the investments of the population (and the credits taken for them) are the highest here, involving the highest amount of debt (difference of credits and deposits) here. In the paper the public savings are surveyed for the period between 1970 and 1988 based on bank data and the most important factors are also shown for microregions.

Savings in the Alföld are primarily motivated by the only opportunity of private dwelling construction or purchase as state tenements were only built in low numbers. House building, the safest investment, was also encouraged by the considerable incomes from agricultural second economy during the 1970s (for industrial workers living in detached houses with gardens). Tradition also supported house building, instead of modernizing houses damaged by floods or excess water or worn by age (supplying them with plumbing, sewerage or gas heating), new homes were built. The high proportion of savings was also motivated by reduced consumption and forced saving.

A KÖZOKTATÁS TERÜLETI FEJLESZTÉSÉNEK KÉRDÉSEI EGY ALFÖLDI NAGYVÁROSBAN (NYÍREGYHÁZA)

*Kuknyó János**

1. TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

A városi oktatás legrégebbi említése 1649. évből való, amikor is Lórántffy Zsuzsanna figyelmezteti a nyíregyházi tanítót: "Igyekezzen tisztében, hivataljában séreányon eljárni". 1753-ban az újraterülepítés évében a város görögkatolikus és református felekezetei, már iskolát tartanak fenn. Az 1773-as összeírás 5 iskolát említ 5 tanítóval, 312 tanulóval. Különösen erős a szlovák telepések iskolateremtő ereje: 1806-ban pedig kezdeményezésükre megnyitja kapuit a megye legrégebb közép-fokú intézménye a mai Kossuth Gimnázium jogelődje az egykori "professzori" iskola.

Az 1803-as és 1823 örökváltást követően az oktatás is rohamosan fejlődésnek indul. 1846-ban megszervezik a város első óvodáját. 1647-ben az ország első evangélikus tanítóképzőjét, 1848-ban pedig a megye első iparos továbbképző iskoláját.

A szabadságharc bukását követően az oktatásfejlesztés is lelassul, a Bach-korszakban a tanítást csak elemi iskolában engedélyezik: a tanítóképzőben azonban 1858-ban, az egykori professzoriskolából pedig 1861-ben főgimnáziumot szerveznek, ahol ismét megkezdődik a tanítás.

A város új megyeszékhelyi funkciója (1876) és az Eötvös-féle népoktatási törvény hatására a város iskolahálózata a századvégére megerősödik: 1894-ben 3 kisdudóvót, 15 városi és 9 - 25 tanulónál magasabb létszámú - bokortanyasi iskolát tartanak nyilván. Legkiterjedtebb iskolahálózattal az evangélikus egyház rendelkezett, a többségében általuk fenntartott bokortanyasi iskolák kiépítettsége ekkor országosan is figyelemreméltó. A századvégén felsőbb leányiskola, polgári iskola, fiú és leány tanonciskola is megnyitja kapuit.

A XX. század első felében nagyot fejlődik a népoktatás is, a Klebelsberg-féle iskolafejlesztési program hatására különösen a külterületi tanyasi iskolák száma növekszik meg. E korszak iskolaszervezetét az *1. táblázat* foglalja össze.

A város századvégi századeleji dinamikus fejlődésétől elválaszthatatlan a közép-fokú oktatás intézményrendszerének gazdagodása is. Mindezt reprezentálja, hogy 1914 és 1930 közötti időszak viharos történelmi eseményei közepette 6 közép-fokú iskolát létesítenek (2 tanítóképző, 3 gimnázium, 1 kereskedelmi iskola). Ezek nyomán a város már a háborút megelőzően iskolavárossá nőtt, s jelentős szerepet vállalt a környező területek népessége iskolázásában is.

A városban 1944. október 31-től normalizálódik a helyzet, az iskolákban a tanítás november 20-ától indul meg: 1945. augusztus 16-tól megkezdődik a 8 osz-

* Dr. Kuknyó János, igazgató, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet, Nyíregyháza

1. táblázat. Nyíregyháza város iskoláinak jellemzői 1930-ban
 Forrás: Korányi Aladár, Magyar városok monográfiája alapján VIII.kötet 193. o.

Iskolák jellege:	Az iskolák		A tantermek		Férfi tanítók		Női tanítók		A tanulók	
	száma									
	B	K	B	K	B	K	B	K	B	K
Állami gyakorló	1	–	2	–	2	–	–	–	64	–
Állami kisegítő	1	–	2	–	3	–	1	–	99	–
Községi	–	2	–	2	–	2	–	–	–	164
Római kath.	3	1	19	4	10	2	9	2	1084	241
Görög kath.	1	–	6	–	4	–	2	–	396	–
Református	1	–	9	–	9*	–	1	–	593	–
Ág. h. ev.	5	23	20	23	19	19	1	4	1090	1587
Izraelita	1	–	10	–	5	–	4	–	471	–
Uradalmi r.kath.	–	1	–	2	–	1	–	1	–	137
Magán uradalmi	–	1	–	1	–	1	–	–	–	80
Összesen:	13	28	70	32	52	25	18	7	3797	2209
	41		102		77		25		6006	

B: A város belső területén, K: A város külső területén, * Ebből: egy segédtanító

tályos általános iskola kiépítése. E vállalkozás nehézségeire utal, hogy pl. az állami és népiskolák közül 24 volt egytánerős és osztatlan, 31 pedig egytantermes. Még 1945-ben megszervezik az iskolarendszerű felnőttoktatást. 1946-ban kertészeti középiskolával és Képzőművészeti Népiskolával gazdagodik a középfokú iskola-rendszer. 1947-ben pedig megnyitja kapuit a Bessenyei György Népi Kollégium.

Az iskolák államosítása a városban is jelentős társadalmi politikai küzdelmek közepette történt. Az 1948/49-es tanévben létrehozott általános iskolák közül négy a belterületi, kettő a külterületi iskolákat tömörítette. Mindezt még kiegészítette a tanítóképző gyakorló iskolája és egy gyógypedagógiai iskola. Az államosítással viszont a középfokú intézményeknek lényegében csak a nevük változott, de helyzetük, szervezeti kereteik alig módosultak.

2. AZ OKTATÁS FEJLESZTÉSE A VÁROSFEJLESZTÉS EXTENZÍV SZAKASZÁBAN

Az 1950-es évek elejétől a város oktatásfejlesztési stratégiáit döntően két tényező határozta meg. *Az 1950. évi közigazgatási átszervezést követően Nyíregyháza egy olyan megye vezető városává válik, melynek általános elmaradottságán belül a tudati kulturális elmaradottság, az ezekhez fűződő intézményrendszer fejlettlensége közismert.* Ennek következtében a város oktatásfejlesztését mindig is kettős szorítás jellemezte. Egyrészt városi szintű ellátást biztosítani a gyorsan növekvő saját polgárságának, másrészt megfelelni a megyeszékhelyi státuszról reá háruló követelményeknek is. A gazdaság, a politika erősen átideologizált, mennyiségi szemléletének megfelelően mindez meglehetősen egyoldalú szelektív iskolafejlesztéshez vezetett, az anyagi erőforrások többségét elsősorban az alacso-

nyabb szintű szakképzésre összpontosítva. Minek következtében nőtt az egyéb intézmények és az általános iskolák ellátottsági feszültsége. Ennek az időszaknak súlyos társadalmi konfliktusai, az azt követő gyakori koncepcióváltások döntően a középfokú oktatásban kapkodásokhoz, az iskolák jellegének gyakori át- és visszaszervezéséhez vezettek. (Pl. tanítóképzés újrászervezése, megszüntése, majd ismételt indítása, gimnáziumok technikumokká alakulása, majd visszarendezése, ipari és kereskedelmi iskolák MTH iskolákká szervezése.) Ebbe az iskolafokozatba befektetett anyagi és szellemi erők így csak részben térültek meg.

E fejlesztési stratégiák következtében az általános iskolák helyzete az 50-es években alig változik. A városi intézményhálózat mindössze egy 8 tantermes iskolával gazdagodik. (1956) A külterületi iskolák korszerűsítésére csak két helyen került sor. Emiatt az iskolarendszer ellátóképessége lényegében nem változik. A városi iskolák erős városközponti koncentrációja mellett az iskolarendszerben továbbra is számottevő a tanyavilágban szétszórta kis (11) és részben osztott (7) iskolák jelenléte, az oktatás színvonalát döntően meghatározta a tanárihiány. Pl. 1960-ban a város 344 pedagógusából mindössze csak 139 a szaktanár, a többi tanító. Így alacsony a szakosan leadott órák aránya, miközben igen nagy a zsúfoltság. Pl. egy osztályteremre 51,7, egy tanóróra 25,2 gyerek jutott. Az oktatás helyzetén ekkor - kevés sikerrel - döntően a szervezeti keretek gyakori átrendezésével, a társadalmi erőforrások mobilizálásával kívántak változtatni.

A 60-as években a városfejlesztés dinamizmusa is megélelni. A mezőgazdaság átszervezését követően részben a városban történő népesség-beáramlás, részben a magas természetes szaporulat (8-9 %) következtében a város népességnövekedése az ország városai növekedését (18,1 %) jelentősen meghaladja. Mindezek nagy nyomást gyakorolnak a városi infrastruktúra, ezen belül a gyermekintézmények fejlesztésére is. Az általános iskolai ellátás javítását - ezt tetéző - tovább motiválja az 50-es évek első feléből elindult ismert nagy demográfiai hullám, melynek városi hatására jellemző, hogy pl. 1962-ben az iskolákba 1410-zel több tanuló iratkozott be, mint az 1959-es tanévben.

A demográfiai nyomás és az oktatásfejlesztésre irányuló fokozott társadalmi igény (1961-es oktatási törvény) hatására 1960-1970 között a város általános iskolai hálózata figyelemre méltóan, 47 új tanteremmel gazdagodik. Jelentős korszerűsítésekkel, bővítésekkel a régi iskolák is alkalmasabbakká válnak az új követelmények ellátására (Rozsrét, Sóstóhegy). A városban 3 új általános és egy önálló gyógypedagógiai iskola kezdi meg a működését. 1964-ben pedig tanyasi diákotthon építenek és szerveznek a város belterületén.

A fejlesztések nyomán kétségtelesen nő a város általános iskoláinak szervezetségi foka. Azaz jelentősen csökken az alacsony szervezetségű kis és részben osztott iskolák aránya. Megváltozik az iskolák helyzete a város térszerkezetében is. Mivel az új szervezésű iskolák kivétel nélkül a város újonnan létesülő vagy a régebbi lakóhelyi övezetekben telepítődnek, jelentősen mérsékelve a városcentrum általános iskoláinak részesedését. A pozitív irányú átrendeződés mellett azonban már korántsem ilyen tartalmú, hogy döntően a tanyasi kollégium belépése után a városkörnyék nagymúltú bokortanyáinak többsége elveszti iskoláját. A tanyasi tanulók iskolázása - ezt követően - vagy heti ingázással a tanyasi diákotthonokba, vagy napi több kilométeres utazással (esetleg gyaloglással) valamely városi vagy tanyasi körzetközponti iskolába - oldódik meg.

Az általános iskolák fejlesztésénél nagyobb dinamizmusú az óvodai ellátás növekedése, melyet döntően a női munkaerőre orientált extenzív városi iparfejlesztés

sürgetett. Részben központi, részben vállalati és társadalmi erőforrásokból 1955-1970 között a városban 11 új óvoda létesült, a férőhelyek száma megháromszorozódott, az óvónők pedig megnégyszereződött. Az ellátottság e látványos fejlesztések ellenére és a jelentős (135 %-os) kihasználtság mellett sem éri el a 60 %-ot. Az óvodák körüli társadalmi nyomást az évtized végére tehát nem sikerült oldani.

Más a helyzet az általános iskolában. A 70-es évek elejéig a tanulólétszám enyhén csökken. Az évtized közepére eső jelentős fejlesztésekkel így az iskolai mutatók látványos javulása következik be. Pl. 1960-tól 1970-ig a napközis ellátás 13 %-ról 37 %-ra emelkedik, az egy tanulócsoporthoz, az egy tanerőre jutó tanulók száma 31-ről 28-ra, illetve 25-ről 16-ra mérséklődik. Mindez az iskola tartalmi-minőségi mutatóiban is tükröződik, és úgy tűnik, hogy az általános iskolákban ekkor a korábbi feszültségeket ha átmenetileg is, de sikerült mérsékelni.

Lényegében erre az időszakra esik a város felsőoktatásának megszervezése is. 1959. szeptemberétől az addig középfokú tanítóképző felsőfokúvá emelkedik, amely 1960/61-es tanévben indított levelező tagozatával egyetlen bázisa a megye pedagógus utánpótlásának. 1961-ben Felsőfokú Mezőgazdasági Technikum, a mai Mezőgazdasági Főiskola elődje nyitja meg kapuit. 1962-ben pedig hazánk keleti felének nyomasztó pedagógushíánya enyhítésére megkezdí működését azóta az ország egyik legjelentősebb pedagógusképző bázisa, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola. Figyelemre méltó még, hogy városunk a székhelye hazánk egyedüli - 1950-ben szervezett - Görög Katolikus Hittudományi Főiskolának is.

A felsőoktatás megteremtésével, intézményei megerősödésével a város tovább erősítette iskolavárosi státuszát, s vált közoktatása országosan is számontartott, jelentős kulturális tényezővé.

3. ÁTTÉRÉS AZ "INTENZÍV" ISKOLAFEJLESZTÉSRE

A 60-as évek végétől a város újkori fejlődésének legdinamikusabb időszakát éli meg. A jelentős arányú ipartelepítések és egyéb munkahelyek számának növekedése, a környező agrártelepüléseken felszabaduló munkaerőbevándorlás, az országos városfejlődést messze meghaladó népességyarapodást eredményez, (pl. a város népessége 1971-1980 között 26000 fővel gyarapszik (31,9 %). A még mindig magas természetes szaporulat (1980-ban 9,8 %, 1985-ben 3,9 %) következtében a népesség számottevően fiatalabb az országos átlagnál, ami további erős nyomást gyakorol az oktatási intézményrendszer fejlesztésére is.

A gazdasági-társadalmi fejlődés és népességnövekedés által motivált igen dinamikus de ellentmondásos városfejlődés jelentősen módosítja a történelmileg kialakult városszerkezetet is. Felgyorsul a lakóhely és a munkahely településen belüli differenciálódása. A város peremén kialakuló ipari övezetek és lakótelepek dinamizmusa mellett a 80-as évek elejéig a városmag és az azt övező földszintes lakóhelyi övezet szinte érintetlen. A falusi népesség beáramlásával a tanyavilág lakosságának átrendeződésével és a közigazgatási átszervezésekkel a város körül sajátos kertvárosi övezetek (Sóstó, Sóstóhegy, Rozsrét, Borbánya, Oros, Nyírszőlős) alakulnak ki.

A városszerkezetben, a lakosság átrendeződésében végbement változások az alapellátást nyújtó művelődési intézményrendszer gyorsütemű fejlesztését valósággyal kikényszerítik. A jelentős beruházások nyomán kialakult - városmagra koncentrált - iskolaszervezet egyes elemeiben (óvoda, általános iskola) mélyrehatóan, a középfokú intézmények esetében pedig alig érzékelhetően módosul.

4. AZ ALAPFOKÚ OKTATÁS SOKSZÍNŰ GAZDAGODÁSA

Az iskolarendszeren belül abszolút számokban még mindig legnagyobb dinamizmust az óvodai ellátás fejlesztése mutat (2. táblázat). Ennek az ágazatnak nagy időszaka 1970 után kezdődik, ekkor részben a felfokozott munkaerőszükséglet, részben az óvoda nevelési szerepének felértékelődése következtében, 10 év alatt - költségvetési, de jelentős társadalmi erőforrásokkal - a férőhely ismét háromszorosára növekszik. Ez a lendület a 80-as évek elejére mérséklődik. A demográfiai hullám következtében az óvodai feladatok ellátása e számottevő fejlesztés ellenére sem zavartalan, csak hatalmas zsúfoltság, 130-180 %-os kihasználtsági index mellett volt megoldható. *Az óvodák minőségi mutatói az utóbbi években döntően a gyermeklétszám mérséklődése miatt javulnak. A város óvodáinak egy része azonban elavult, korszerűtlen, a gyorsan fejlődő lakótelepek pedig a kapacitás térbeli átrendezését igénylik.*

Ennek az időszaknak az általános iskola körüli gondja - a megye sok más településéhez hasonlóan - sajátosan kettős: mennyiségi és minőségi. A negyvenöt utáni második demográfiai hullám a városban - elsősorban a beáramlás következtében - az elsőnél abszolút számokban is jelentősen magasabb értékeket mutat, amit a későbbiekben is magas létszámú populációk követnek. A létszámviszonyok ilyen alakulása az intézményrendszer fejlesztésében döntő tényezővé vált, és a mennyiségi mutatók folyamatos "javítása" szükségességét kényszerítette ki (1/A, 1/B ábra).

Az előrelépés mértékének megítélésében alapvetően meghatározó az a tény, hogy a város általános iskolai tanulóiifjúsága 1970-től napjainkig megduplázódott. E gyorsan növekvő tanulólétszám mindennapos oktatási gondjait csak nagy intenzitású iskola és tanterem építéssel, valamint jelentős számú pedagógus beállításával lehetett biztosítani. Pl.: 1970-ről 1987-re a tantermek száma 199-ről 516-ra, az alkalmazott pedagógusok száma 506-ról 1208-ra növekedett (3. táblázat). A tanulólétszám és a pedagógus ellátottság növekedése arányaiban fellelhető közel másfélszeres különbség azt is jelzi, hogy a minőségi mutatók javítására is futotta az erőből. Pl. egy osztályteremre jutó tanulólétszám az 1970-es 41-ről 1987-re 31,5 főre, az egy pedagógusra jutó tanulólétszám 16,0-ről 13,5 főre mérséklődött.

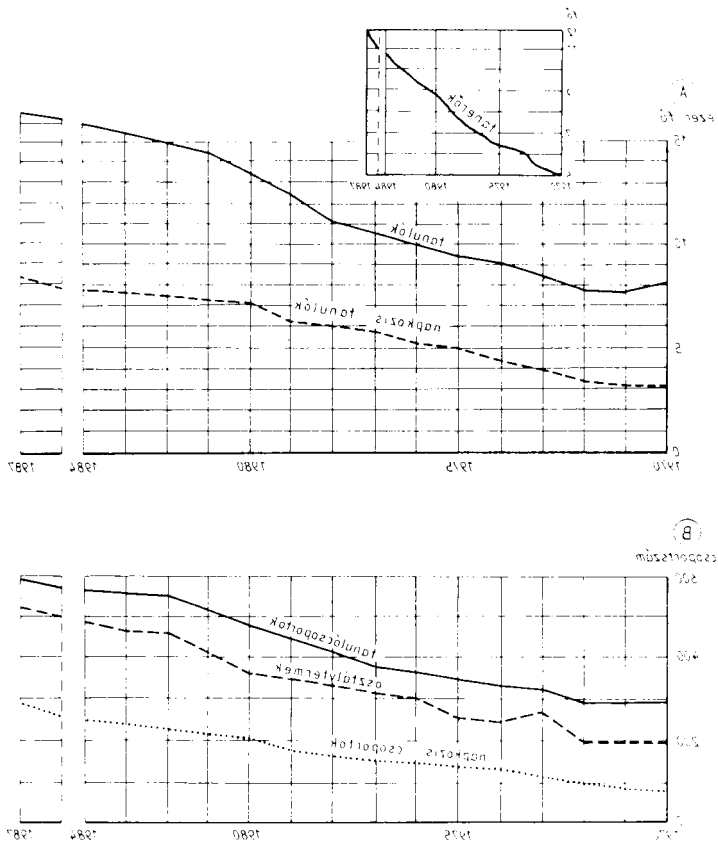
Az egy osztályteremre eső tancsoportszám (1,5-ről 1,15-re) csökkenése a változott tanítás visszaszorulását jelzi, de az egy tanulócsoporthoz jutó tanulólétszám (28,0-ről 27,1-re) viszont azt mutatja, hogy az iskolákban továbbra is az igen nagy zsúfoltság, az esetenként 200 %-os kihasználtság állandósult. A gondokat még az is tetézte, hogy ezalatt az időszak alatt a napközis ellátás is 37 %-ról 52,6 %-ra emelkedett, és a tanulóiifjúság közel kétharmada szervezett iskola étkeztetésben részesült. Ennek következtében a város iskoláiban uralkodó viszonyok a kedvezőbb mutatószámok ellenére sem nevezhetők megnyugtatónak. A tanulólétszám várható csökkenése ellenére - a népesség belső területi átrendeződése következtében - az iskolák többségének terheltsége számottevően nem csökken, sőt helyenként tovább növekszik. Így - megfelelő fejlesztések nélkül - az iskolák a már elért oktatási - nevelési pozíciók megtartását sem vállalhatják.

Bár az iskolák száma az elmúlt 15 évben nem változott, de belső strukturális viszonyai jelentősen átrendeződtek. A 70-es években ugyanis az ismert iskolaépítésekkel (5, 9, 15, 17, 16, I. sz. gyakorló iskolák belépésével) 7 kis vagy részben osztott iskola felszámolásával számottevően módosult a város alsófokú oktatásának szervezetségi foka. A kislétszámú, alacsony szervezetségű iskolák döntő

2. táblázat. Nyíregyháza város általános iskoláinak fontosabb adatai 1964-1965. tanévben

Iskola jellege:	Iskolák	Tanulók	Tanulócso.	Tanerők	Osztályter- mek	Váltakozás- sal használt termek
	száma					
Osztott	13	7987	218	340	117	101
Részben osztott	6	924	33	44	23	10
Kislétszámú:						
3 tanuló-	3	255	9	9	6	3
2 csoport-	6	311	12	12	11	1
1 tos	4	99	4	4	4	–
Összesen:	32	9576	276	409	161	115

1. ábra. Néhány főbb általános iskolai mutató alakulása Nyíregyházán (1970–1987)

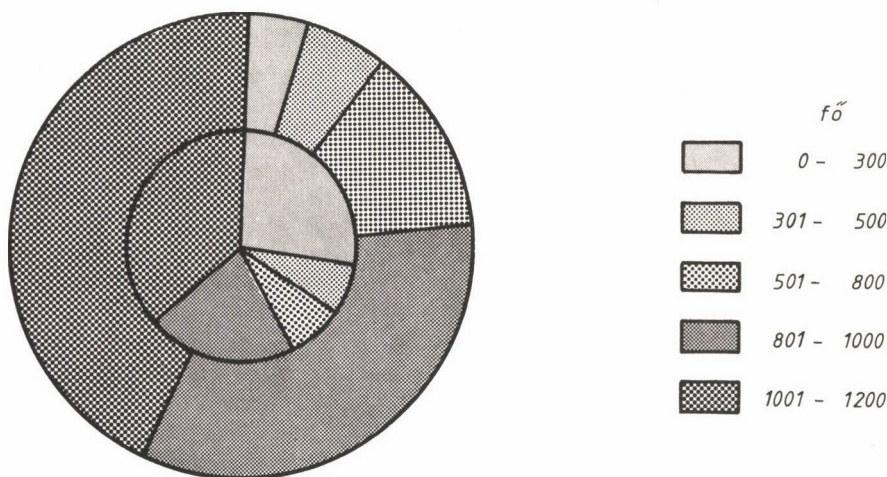

3.táblázat. Nyíregyháza óvodáinak főbb adatai (1970–1987)

Év :	Óvodák száma	Férőhelyek száma	Gyermekcsoportok száma	Gyermeklétszám	Óvónők száma		Férőhely kihasználtság	Egy csop.-ra jutó gyermeklétszám
					Össz:	Kép.nélk. %		
1970	18	1.362	54	1.841	93	–	135,2	34,0
1975	24	2.969	114	3.500	219	3,6	117,9	30,7
1980	33	4.469	174	5.883	376	4,0	131,6	33,8
1984	38	5.144	201	5.475	430	0,4	106,4	27,2
1987	37	5.144	201	4.667	432	–	90,9	23,2

többségét valóban korszerűnek minősíthető, az oktatás-nevelés valamennyi funkcióját ellátni képes, de túlméretezett "iskolakomplexumok" váltják fel. A mai iskolaszerkezetre jellemző, hogy két iskolának 1000 felett, 6-nak 800-1000, 11-nek 500-800, és 2-nek 300-500 közötti tanulólétszáma van (2. ábra).

2. ábra. Nyíregyháza iskolaszervezete az iskolák és a tanulók száma alapján (1987)

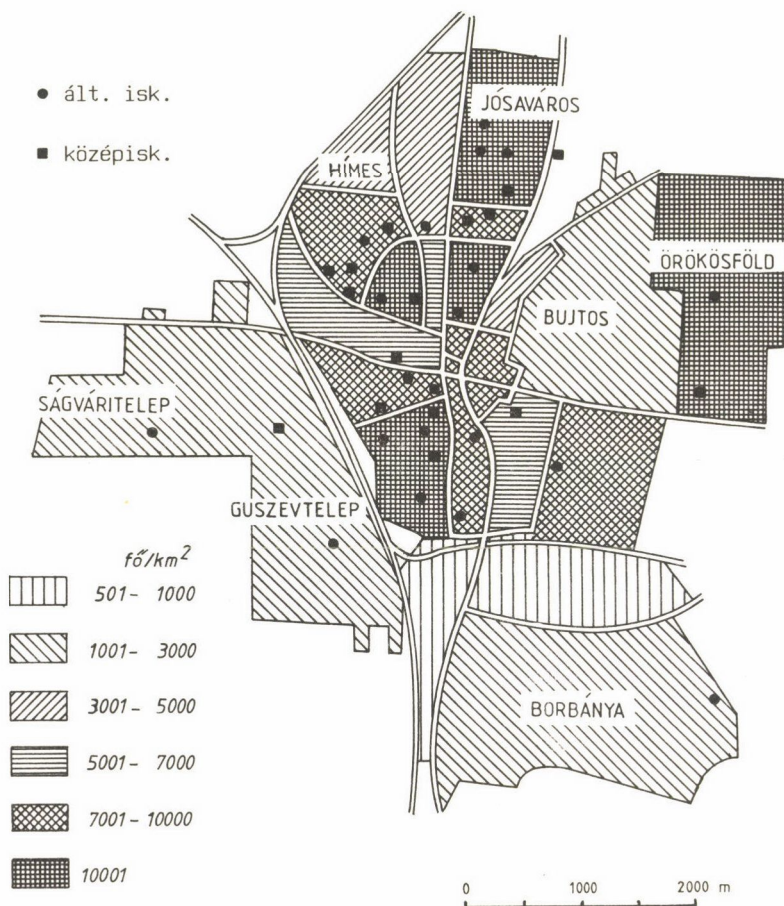
Belső kör: az iskolák számaránya tanulólétszám-kategóriák szerint.
Külső kör: a tanulók számaránya tanulólétszám-kategóriák szerint.

Még figyelemreméltóbb az iskoláknak városon belüli területi átrendeződése. A város szerkezetében bekövetkezett változásokat lényegében az általános iskolák is követték. A városközpont, amely korábban az intézményrendszer döntő többségét tömörítette, e szerepkörének jelentős részét napjainkra elvesztette. Az iskola-telepítések színterévé - alapellátó jellegükből adódóan - a lakótelepek, illetve gyor-

san népesülő térségek váltak. A tanyavilág - újabb tanyasi kollégiumok belépésével - sajnálatos módon iskoláinak jelentős részét ugyancsak felszámolják.

Természetesen a városrészek eltérő intenzitású fejlődése és az oktatási ágazat beruházási lehetőségei következtében az átrendeződés nem zavartalan. Időszakosan jelentős lélekszámú városrészek tanulóinak iskolázása csak körzeti átrendezésekkel, a diákok távolabbi utaztatásával oldható meg. A város iskolaszervezetének térbeli elrendeződése ma sem nevezhető kedvezőnek, még továbbra is jelentős a városmag és az azt körülvevő - döntően még ma is földszintes lakóövezet - iskolaelátottsága. A város legjelentősebb lakótelepén pedig indokolatlanul centrálisan helyezkednek el az intézetek. A dinamikus növekvő Örökösföldi lakótelep tanulójúságának kb. 25 %-át a város központi iskolájába kell utaztatni. Tovább növeli a tömegközlekedés leterhelését, hogy a központi iskolák tanulóinak egy része csak ezek igénybevételével juthat el az iskolába (3. ábra).

3. ábra. Nyíregyháza népsűrűsége és iskoláinak elhelyezkedése

A város mai általános iskolarendszere a gondok ellenére is relatíve korszerűnek ítélnélhető. Az iskolák személyi ellátottsága kielégítő, a statisztikai hiány mindössze 18 fő. 14 iskolában a szakos tanítás aránya 100 %-os, 6-ban 90 %-os. A tantárgyak közül 100 %-os a szakosan leadott órák száma történelemből, matematikából, fizikából, élővilágból. Egyéb tárgyaknál az idegennyelv tanítását kivéve - ez az arány egyetlen esetben sem rosszabb a 98 %-nál. A szakos tanítás a leadott órák arányában 99,2 %-os.

Az oktatás differenciálódását, a sokoldalú képességfejlesztést és tehetséggondozást az intézményrendszer megkísérli felvállalni. A 113 szakosított osztályban (ének-zene, testnevelés, orosz, angol, német) 2586 tanulót, a 314 iskolai szakkörben 5546 tanulót foglalkoztatnak. A pedagógusok munkáját 24 iskolai könyvtár több mint 160000 kötete segíti. Az iskolai szertárakban az alapvető taneszközök mellett nagyszámú audiovizuális eszköz, korszerű infomációhordozók és a modern technika legújabb vívmányai a nyelvi laborok és a számítógépek is megtalálhatók. Számtalán javultak az iskolai sportolás lehetőségei: 1970-től 10-ről 21-re emelkedett a tornatermek száma, az iskolák többsége korszerű szabadtéri létesítményekkel is rendelkezik.

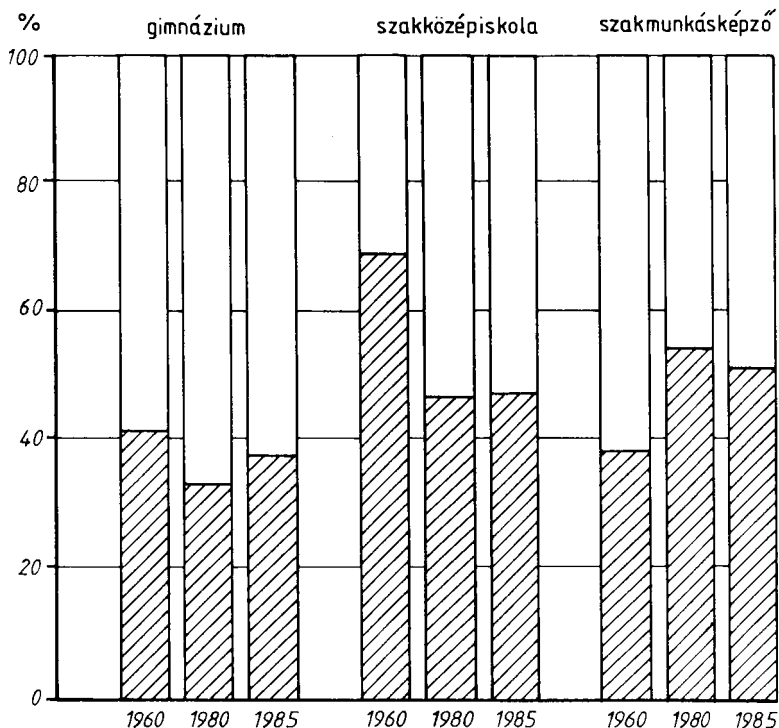
Az iskolarendszer teljesítőképességét tükröző legfőbb mutatókban a megyei és az országos helyzetről is előnyösebb képet mutat. Pl. a tankötelezettség teljesítése 14 éves korig 94,6 %-os, a bukás és lemorzsolódás 2 % alatti, a 8. osztályt végzők 95 %-a továbbtanul. A középiskolákban a tanulók döntő többségénél az általános iskolai teljesítmény lényegesen nem romlik. Bár a nevelés gondjai itt is szaporodnak a feltárt súlyos nevelési konfliktusok száma kevés. A tanulók neveltsége - az iskolák megítélése szerint - többségükénél kielégítő.

5. AZ ISKOLAFEJLESZTÉS CENTRUMÁBA A KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS KERÜL

A város középfokú intézményrendszerének fejlődése az általános iskolákhoz hasonló, de azoknál még közvetlenebb kapcsolatot mutat a város társadalmi-gazdasági átalakulásával, a megye megkésett gazdasági és urbanizációs folyamataival. A művelődéspolitikai gyakori koncepcióváltásai és a helyi (megyei) szakemberszükséglet megjelenésének meglehetősen amorf arculata, ennek az intézményrendszernek a többszöri átrendezéséhez vezettek. A megye közismert ipar-szegénysége a szakképzés területi megjelenését és elterjedését kevésbé ösztönzi, így a szakképzés kiterjesztése döntő színtereivé a 60-as években a megyeszékhely és néhány iparosodottabb nagyközség (Mátészalka, Kiszvárd) vált.

Eközben a vidéki ifjúság nagy tömegének képzését az ekkor szervezett, s területileg erősen szétszórt, szűk vonzáskörű és esetenként kevésbé potens települések kisközműveiben próbálták megoldani. Döntően ezen okok miatt a város iskoláinak megyei részesedése az elmúlt 25 évben összességében alig módosul pl.: 1960-ban a megye középiskolásainak 44,2 %-a tanul a városban. 1985-re arányuk 46,7 %-ra emelkedik, a növekedés alig figyelemreméltó (2 %-os). Iskolatípusonként vizsgálva a képzés megyei arányai módosulását 1980-ig a gimnáziumi részesedés erőteljes csökkenése (8,5 %) és a szakközépiskolák 14,4 %-os dinamikus növekedése a szembeűnő. A szakmunkásképzés aránymódosulása helyett figyelemreméltóbb a számok abszolút nagyságrendjének növekedése (4. ábra).

4. ábra. A Nyíregyházán tanulók a megye összes középiskolásából (1960–1985)

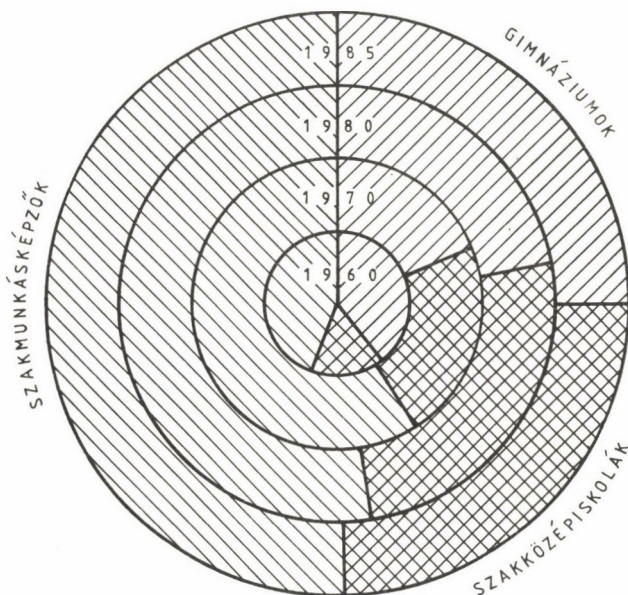

1980 után a városi középfokú képzés megyei részesedésében a gimnáziumi képzés arányának 4,2 %-os növekedése és a szakmunkásképzés enyhe, 2,8 %-os csökkenése tapasztalható. E figyelemreméltó elmozdulás jelzi a megye iskolaszervezetének fokozatos átalakulását, melynek kívánt iránya, hogy a megyén belül a város elsősorban a gimnáziumi és a szakközépiskolai képzésben töltsön be kulcsfontosságú szerepet. A számok azonban azt is jelzik, hogy a város a középfokú képzésen belüli korábbi pozíciót napjainkig megtartotta, sőt enyhén meg is erősítette. A város mai viszonyai között, valamint a megye településszerkezetében bekövetkezett változások (5 új város belépése) után azonban az erőteljes iskolacentralizáció már nem tűnik indokoltnak.

A képzés megyei részesedésének módosulásával a város középfokú iskolaszerkezete is jelentősen átalakul. Ez a folyamat a 60-as évek igen dinamikus létszámnövekedésével kezdődik. Ekkor a tanulólétszám rövid 10 év alatt megduplázódik. A kapacitásnövekedés elsősorban a szakképzésben következik be, s közben a gimnáziumi tanulólétszám, ha kisebb mértékben is, de 1976-ig csökken. 1960-ban pl.: a városban a gimnazisták aránya még 40 %-os, 1970-re arányuk alig 20 %-ra zsugorodik, miközben a szakképzésben a tanulói létszám kétszeresére,

ezen belül a szakmunkásképzésben részesülők aránya pedig több, mint két és félszeresére emelkedett. A 70-es évektől napjainkig a képzés szerkezetében végbe ment változások pozitív irányúak, de a lassú dinamizmusra elsősorban a gimnáziumi képzés arányának növekedése (pl. 1985-ben 25 %) és a szakképzésbe bevontak részesedésének csökkenése a jellemző. A szakképzésen belüli belső arányátrendeződés ugyan elindult - a szakközépiskolai képzés aránya fokozatosan emelkedik (25 %-os) -, de a város mai középfokú intézményeinek képzési struktúrája - elsősorban a szakmunkásképzés magas részesedése (50,3 %) miatt - korántsem nevezhető kedvezőnek. (5. ábra, 4. táblázat)

5. ábra. Nyíregyháza középfokú iskoláinak profil szerinti szerkezete a tanulólétszám alapján (1970–1985)

4. táblázat. A nyíregyházi általános iskolák fontosabb adatai (1930–1987)

Év	Iskolák száma	Osztályteremek száma	Tanerők száma	Tanulók száma	Tan. csop. száma	1 tan. cs-ra jutók sz.
1930	41 *	102	103	6.006	–	–
1958	31	146	347	7.775	252	31
1961	31	152	344	8.673	255	34,0
1970	29	199	506	8.152	294	27,7
1981	31	415	959	14.454	519	27,8
1987	29	516	1208	16.261	593	27,1

* = 41-ből 13 belterületi, 28 külterületi iskola

6. A GIMNÁZIUMI ÉS A SZAKKÖZÉPISKOLAI KÉPZÉST TOVÁBBRA IS A ZSÚFOLTSÁG JELLEMZI

A város jelenlegi középfokú intézményrendszere 5 gimnáziumból, 5 szakközéiskolából, két közös igazgatású szakmai és szakközéiskolából, 1 szakiskolából és egy dolgozók gimnáziuma- és szakközéiskolájából áll. Az iskolák két kivétellel közepes nagyságrendűek, 300-600-as tanulólétszámmal. A városban a legnagyobb iskolában sem éri el a tanulólétszám az 1600 főt. A középiskolák közül - a Krúdy kivételével - a gimnáziumok elsősorban a tágabb értelemben vett városközpontban, a szakközéiskolák pedig a Vásárhelyi kivételével a lakótelepeken, illetve a város külső övezetében helyezkednek el. Területi elhelyezkedésük már jelzi, hogy az iskolaépítések és a szervezések történelmi útját sok bizonytalanság is kísérte. *A város középfokú intézményeinek gazdagodása negyvenöt után, a 60-as évek elején vesz nagyobb lendületet.* Az ekkor megindult jelentős iskolaépítés 1962-ben a Zrínyi Gimnázium 12 tantermes épületének átadásával veszi kezdetét, és folytatódik a Krúdy Gimnázium 1969-es (12 tanterem), a Széchenyi Közgazdasági Szakközéiskola 1972-es (16 tanterem), a Kereskedelmi Szakközé- és Szakmunkásképző 1975-ös (20 tanterem) és a Bánki Donát Ipari Szakközéiskola 1979-es (24 tanterem) átadásával. E gazdag sort a Vasvári Gimnázium rekonstrukciós bővítése (1980-ban 16 és 1983-ban 5 tantermes), az egészségügyi szakközé- és szakmunkásképző iskola 16 tantermének átadása, és az új művészeti szakközéiskola belépése zárja. Az iskolaépítésekénél lényegesen szerényebb a kollégiumok létesítése: 1970-től a napjainkig átadott 930 új férőhely azonban figyelemre méltó.

A városban a 60-as évek óta épített gimnáziumok kivétel nélkül mind működtek hosszabb, rövidebb ideig szakközéiskolai osztályokat is. Sőt gimnáziumok szűntek meg, és helyüket szakközéiskolák foglalták el. Pl.: az egykori KIRKAT helyét a Vásárhelyi Építőipari és Vízügyi Szakközéiskola 1969-ben, és ugyancsak ennek a koncepciónak esett áldozatul a város és a megye legrégebb középfokú intézménye a nagyhírű - 1806-ban alapított - Kossuth Lajos Gimnázium is, amelynek falai között 1962-től 1978-ig szakközéiskolai képzés folyt. A Bánki Donát Ipari Szakközéiskola belépése után a szakközéiskola elköltözésével a felszabadult történelmi épületben - jelentős rekonstrukció után - 1981-re ismét megindul a gimnáziumi képzés. A gimnáziumok tiszta profilra alakítása 1975-ben megkezdődött, de csak 1987-ben az új egészségügyi szakközé- és szakmunkásképző belépésével fejeződött be.

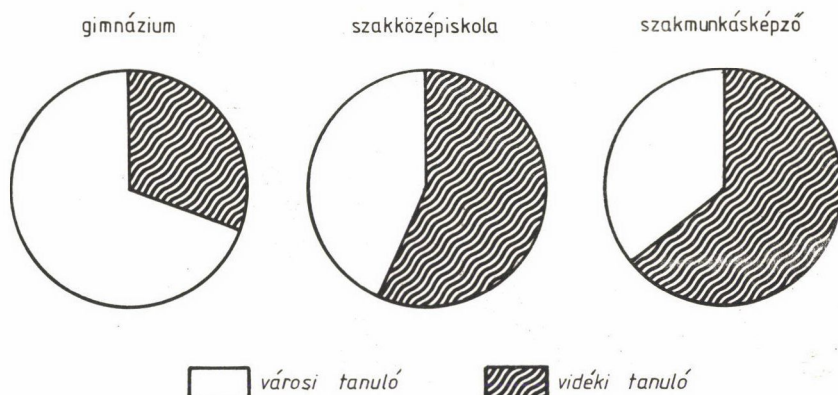
A fokozatos fejlesztések, a nagy anyagi áldozatok és átgondolt szervező munka eredményeként a város középiskolái döntő többségükben korszerűek, a magas színvonalú oktató-nevelő munka, diákszociális és szabadidős ellátás feltételeit is tudják biztosítani. A fejlődéssel a pedagógus ellátás is lépést tartott, számuk az 1960-as 150-ről napjainkra 318 főre emelkedett. A tantestületek képzettsége és szakmai felkészültsége a megyei átlagnál kedvezőbb. Az iskolák eredményességét jelző olyan fontos mutatók, mint a bukás és lemorzsolódás az országos átlagnál is kedvezőbben alakul. *Ez az intézményrendszer ma a városi igények és szükségletek mellett 4 szakterületen regionális, 24 szakterületen megyei igényt is képes felvállalni.* A művészeti szakközéiskola részben regionális, részben országos beiskolázású.

Ma a városban a képzés több szakirányban folyik. A Bánki Donát Ipari Szakközéiskolában 1983-tól bevezetésre került az érettségít és szakmunkásbizonyít-

ványt adó képzési forma. Az 1985/86-os tanévben pedig a Bánki Donát és a Vársárhelyi Pál Építőipari és Vízügyi Szakközépiskolában áttértek az öt éves technikusképzésre. (mechanikai, építési, vízügyi szakmákban).

Mindezek ellenére a város középfokú képzési kapacitása a növekvő belső igényekkel napjainkig sem került összhangba. A városi iskolák nagy terhet vállalnak a megyei iskolázási gondokból, s ez elsősorban az iskolák zsúfoltságában jelenik meg. Pl.: a vidéki gimnáziumok egy osztályában átlagban 10 tanulóval oktatnak kevesebbet. A zsúfoltság és az intézmények magas kihasználtsága esetenként már a korszerűbb oktatási törekvéseket is gátolja, rontja a város iskolái eredményességét. Mindezen elsősorban a vidéki iskolák vonzóbbá tételével és továbbfejlesztésével, a városi intézményrendszer korszerűsítésével lehet és kell segíteni (6. ábra).

6. ábra. A vidéki tanulók részesedése Nyíregyháza középfokú iskoláiban (1987)

7. A VÁROS SZAKMUNKÁSKÉPZÉSE MA IS MEGHATÁROZÓ A MEGYE IPARFEJLESZTÉSÉBEN

A középfokú képzés fejlesztésén belül leglátványosabb utat a szakmunkásképzés tette meg. A dualizmus korában kialakult tanoncképző intézményekből a háború utáni években 1950-re mindössze egy maradt. Ma a város 4 szakmunkásképző intézete tanulóinak összlétszáma: 5177 fő, ez a megye összes szakmunkás tanulóinak 52,2 %-át jelenti. A városi intézményekben oktatott szakmák száma 63, melyből 52 ipari, 12 kereskedelmi és 4 mezőgazdasági ágazati. Az intézmények megyei súlyára jellemző, hogy a szakmák 1/3-ában (20) megyei beiskolázás folyik, 3 szakma (kozmetikus, órás és fogtechnikus) területi beiskolázású. A városban az országban oktatott szakmák 50 %-a megtalálható.

A városi szakmunkásképzés ilyen nagysúlyú részesedése összefügg a megye korábbi iparszegénységével, a város relatív iparfejlettségével. Az intézményrendszer fejlesztése a magas gyermeklétszám ellenére is a 60-as évek elejéig lényegében az ipari háttér szűk fogadóképessége miatt lassú. A kereskedelmi tanuló-

képzés ismételt belépésével 1953-tól ugyan már két intézményt tartanak nyilván, de a lényeges változás - a képzési kapacitás bővülése csak a 60-as évek végén beindult ipartelepítések nyomán következik be. 1966-ban a mezőgazdasági (ma élelmiszeripari), 1969-ben a 107-es szakmunkásképző kezdi meg önálló működését.

Az intézmények létesítése rendszerint a szükségmegoldásokkal kezdődött. Néhány nehéz év után azonban - jelentős beruházásokkal - mind a négy intézmény teljesen új vagy lényegesen jobb feltételek közé került. Pl. 1968-79 között ez az intézményrendszer 59 tanteremmel, 708 kollégiumi férőhellyel, és 300 munkahelyes tanműhely kapacitással gazdagszik. E fejlesztések eredményeként a városi szakmunkásképző intézményrendszer ma az összes iskolák között legjobban ellátott. A tanulóknak 40 %-a kényelmes kollégiumban lakik, a tanműhelyek, tantermek felszereltsége azonban mára korszerűtlenné vált. A tanulókkal 154 elméleti és 155 fő gyakorlati szakember foglalkozik. A tanárok 17 %-a egyetemet, 35 %-a főiskolát végzett. A szakoktatóknak 73 %-a pedig már pedagógiai végzettséggel is rendelkezik.

A város szakmunkásképzésének a város és megye fejlődésére gyakorolt hatása a mutatók egész sorával bizonyítható. Az új iparágak letelepedésének, honosodásának szakemberszükségletét az ipartelepítések időszakában döntően ez az intézményrendszer biztosította. Ma pedig a szakmunkás-utánpótlás feladatai ellátásán túl egyre nagyobb szerepet vállal az átképzés, továbbképzés feladataiból is. A 110-es és 107-es szakmunkásképző iskolákban már évek óta működik a szakmunkások szakközépiskolája, az 1985/86-os tanévtől pedig a 110-es szakmunkásképzőben szakközépiskolai osztály indult. A városi szakmunkásképzésnek a megyei iskolarendszerre gyakorolt hatása azzal a történeti ténnyel is bizonyítható, hogy 1956-tól 1973-ig a megye legnagyobb iskolája - a 110-es - mint megyei igazgatóság funkcionált. Az igazgatóság hivatalánál fogva is létesítette, irányította és fejlesztette azokat a vidéki tagiskolákat (13), melyekből hatékony támogatásával a 70-es évek elejére létrejöttek az önálló megyei szakmunkásképző intézetek.

8. AZ ISKOLAFEJLESZTÉS JAVASOLT ARÁNYAI ÉS IRÁNYAI

Az általános-, közép- és szakmunkásképző iskolák történeti kialakulásának mai viszonyai egyaránt jelzik, hogy Nyíregyháza kb. 50 éve az iskolaváros jelzővel illelhető. A város tanulóiifjúsága, kis és nagy diákjainak lélekszáma a főiskolákkal együtt ma 30000 fő, mely tömegénél, az összlakosságon belüli közel 25 %-os arányánál fogva olyan gazdasági-politikai, döntően kultúrpolitikai tényező, mely a város szellemi arculatának alakításában mindig is domináns elemként volt számon tartott. Ez az intézményrendszer fogékony tanulóiifjúságával egyszerre teremtett és elégített ki kulturális igényt és keresletet, sürgetett és ösztönzött szellemi megújulást, és szorgalmazta a kulturális élet folyamatos fejlesztését.

A tények és az adatok a leírtak alapján is azt mutatják, hogy a művelődési ágazatban újabb feszültségek és kihívások megjelenésével kell számolni. *Napjainkban Nyíregyháza fejlődése új szakaszához érkezett.* A gyors népességnövekedést produkáló "városrobbanás" szakaszán túljutott. A közeljövőben a relatív dekoncentrációs folyamatok erősödnek fel, s várhatóan nő az ún. "suburbiák" (elővárosok) Sóstóhegy, Rozsrét, Ságvári-telep, Oros, Nyírszőlős, stb., és a városkörmeyéki községek népessége. Vagyis a városnövekedés lefékeződik, a városközpont népessége

stagnál vagy relatíve csökken, miközben a város körül "alvóváros jelleggel" jelentős lélekszámú zöldövezeti településgyűrű alakul ki. Mindezek mellett a tanyavilág népességének átrendeződése - továbbfejlesztésre kijelölt tanyaközpontok irányában - várhatóan nagyobb lendületet vesz. E mozgásokból megfogalmazható ágazati feladatok azt jelzik, hogy az alapellátás intézményeit még közelebb kell vinni a lakóhelyekhez, a középfokú képzést, a "magasabb" szintű közművelődési ellátást azonban továbbra is a város belsőbb területein (nem kizárólagosan a városmagban) kívánatos biztosítani.

E feladatot az ágazatot érintő számtalan gond közepette eredményesen úgy megoldani, hogy közben az ellátottsági és minőségi mutatók ne romoljanak, (sőt javuljanak) csak jól átgondolt, tudományosan is megalapozott - a város komplex fejlesztési tervére épülő - művelődéspolitikai koncepció kidolgozásával lehetséges. Az alábbiakban a felvázoltak alapján egy ilyen koncepció kidolgozásánál a következőkre hívom fel a figyelmet:

- Az intézményfejlesztésben a prioritások megszabásánál a közvetlen napi feladatok (nagy létszámok átvezetése) mellett távlati célokat szem előtt tartva, elsősorban a differenciált sokszínű, ugyanakkor egymásra épülő nyitott iskolarendszer struktúrájában érdemes gondolkodni. Nem lehet kizárni egy olyan alternatívát sem, melyben az általánosan képző szakasz 9 ill. 10 osztályos meghosszabbítását, vagy a középfokú képzés 6 ill. 8 osztályra történő átszervezését fogalmazza meg.

- Szem előtt kell tartani, hogy az alapellátás minél közelebb kerüljön a lakossághoz. Ebből a szempontból vizsgálni kell a tanyai iskolák rehabilitálásának, ill. újraélesztésének lehetőségét is.

- A város oktatásfejlesztésének tervezésében azonban azon is érdemes elgondolkodni, hogy az általános iskolai célra épített mamutiskolákat (az új 2. sz., 9. sz. és a 20. sz.), melyek tanulólétszáma az ezer főt is meghaladja, fokozatosan át lehetne adni (fejleszteni) középiskolák számára. Még esetleges épületcserék árán is ki kellene váltani ezeket a "nagyüzemeket" egy iskolaszervezési és a pedagógiai méretű iskolákra. Ezekben az oktatás, nevelés folyamatát humanizáltabban lehetne szervezni, a személyiség számára olyan életteret biztosítva, amely a gyermekori elidegenedés intézményesített folyamatát sikerrel mérsékelhetné.

- A jelenlegi és közeljövőbeni létszámviszonyok alapján azonban egyértelműen a fő erőket a középfok - ezen belül is az érettségit adó szakképzés, és a sokszínűen differenciált gimnáziumi képzés - fejlesztésére kívánatos fordítani. Elsősorban az új városrészben, az Örökösöldön kell egy közepes méretű gimnáziumot beindítani, amely részben a helyi lakosság, részben ennek közvetlen vonzáskörzetében lévő települések (Oros, Napkor, Nyírpazony, Nyírtura stb.) továbbtanulóit fogadná be.

- A középfokú képzés feltételeit közvetett úton is lehetne javítani, döntően azzal, hogy elsősorban a szakmunkásképzés kevésbé elméletigényes, rövidebb képzési időt igénylő szakmái egy részét vidéki képzési kapacitásokra lehetne telepíteni. Az így felszabadított erőket elsősorban a szakközépiskolai képzés szolgálatába volna kívánatos állítani. Nem kizárva annak a lehetőségét sem, hogy bizonyos - kevésbé elméletigényes - szakmák képzését fokozatosan az iskolarendszeren kívül szervezzék meg.

- A középfokú szakképzés fejlesztésében a hatékonyságot és a gazdaságosságot figyelembevéve szükséges a város és a megye relációjában átgondolni a képzési irányokat. Egyfelől a túlzottan elaprózott és szétszórta szakképzési kapacitásokat oly módon kívánatos átszervezni, hogy csökkenjen a megyén belül a párhuzamos képzések ma még meglehetősen elterjedt tarkasága. Másrészt a szakma elméleti és gyakorlati követelményeitől függően feltétlenül 1-2-3- és 4 éves szakmunkás képzési struktúrákban is érdemes gondolkodni. Csak egy ilyen rendszer lehet egyszerre differenciáltan igényes és rugalmas, csak egy ilyen rendszerben történő iskolai kínálat lehet a vállalkozói gazdaság megfelelő fogadókész partnere. Csak így lehet a szakképzésben a vállalati érdekeltséggel motivált részvételt iskolafejlesztő erővé akkumulálni.

- Természetesen az iskolafejlesztő gondolkodás nem állhat meg a középfokú szakemberképzés problémakörénél, mert a megye ismert az országosnál számottevően rosszabb felsőfokú szakemberellátottsága sürgetővé teszi a képzés helyi bázisainak bővítését, új képzési ágazatok megteremtését. Ezek között elsődleges feladat a mezőgazdasági főiskola helyzetének megszilárdítása, egy új - döntően a kertészeti ágazathoz kapcsolódó - életképes karral történő bővítésével. De ma már a megyében olyan középiskolák működnek, amelyek viszonylag kis ráfordítással a főiskolai képzés feltételét is tudnák garantálni. Így lehetne pl. a Bánki Donát ipari szakközépiskolából műszaki főiskolát, a Széchenyi István közgazdasági szakközépiskolából számviteli közgazdasági főiskolát szervezni. Az egészségügyi szak-közép- és szakmunkásképző iskola pedig egy egészségügyi főiskola befogadására nyújtana kitűnő terepet. Természetesen mindezek csak a jövő évtized közepétől - a nagy létszámok átfutását követően - válhatnak végleges realitásokká. Egy-egy felsőoktatási intézmény megszervezésének az előkészítését azonban már most is el lehetne (kellene) kezdeni.

Nyíregyháza közel 120000-es megyei jogú város, s az ezzel járó kötelezettséget is vállalnia kell. Az elmúlt évtizedek oktatásfejlesztési munkálatai ennek a státuszának intézményi garanciáit lerakták. Mindezekkel társult az a tudatos közművelődési intézményfejlesztési magatartás, minek eredményeként a város modern művelődési központtal, könyvtárral, színházzal, múzeummal, galériával és sportcsarnokkal, sporttelepekkel rendelkezik. Ezek szolgáltatásai mind mennyiségben, mind minőségében képesek bekapcsolni a várost az ország, sőt a szűkebb Európa szellemi vérkeringésébe. Megfelelő teret, szellemi környezetet biztosítva a különböző fokú iskolarendszerek tanulóifjúságának. Vonzóvá téve a fiatalság számára a várost úgy is mint a tanulás, úgy is mint az intellektuális lét egyre igényesebb terepét. A város holnapja fejlesztésében ezek - társulva a már meglévő értékekkel - olyan energiákká akkumulálódhatnak, melyek a ma közoktatásának - e dolgozatomban is vázolt - fejlesztését sikerrel megalapozhatják.

IRODALOM

- BENK A. 1922: Szabolcs Vármegye népoktatásáról általában. - Szabolcsi Tanító 1. 7-8. p.
- CSERVENYÁK L. 1969: Nyíregyháza örökvétsége. - Nyíregyháza.
- FRISNYÁK S. 1985: Nyíregyháza földrajzi képe. - Földrajzi Közlemények, Budapest.
- HORVÁTH S. 1957: A nyíregyházi "Kossuth" Gimnázium története. - Emlékkönyv. (szerk.: Horváth S. - Margócsy J.), Nyíregyháza. 35.
- KUKNYÓ J. 1985: Feltételek és eredmények. - DAB Pedagógiai Füzetek, Debrecen. 15-22. p.
- KUKNYÓ J. 1987: Gazdasági társadalmi kibontakozási program és az oktatás. - Köznevelés, XLIII. 39. sz.
- KUKNYÓ J. 1975: Gondok és eredmények a szakmunkásképzésben. - Pedagógiai Műhely 2. 10-20. p.
- KUKNYÓ J. 1975: Megyénk közoktatásának és közművelődésének távlati tervezéséről. - Szabolcs-Szatmári Szemle 4. 1-14. p.
- KUKNYÓ J. 1974: A szakmunkásképzés megyénkben. - Szabolcs-Szatmári Szemle 2. 27-39. p.
- LUKÁCS Ö. 1886: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. - Nyíregyháza.
- Magyarország vármegyéi és városai: Szabolcs Vármegye. (szerk.: Borovszky S.), - Budapest. kb. 1900.
- Magyar Városok Monográfiája: Nyíregyháza és Szabolcs Vármegye községei. (szerk.: Hunek E.), - Budapest. 1931.
- MARGÓCSY J. 1984, 1986: Utcák, terek, emléktáblák I-II. kötet. - Nyíregyháza Városi Tanács VB.
- A népmozgalom, az egészségügy és a művelődésügy fontosabb adatai 1952-1973. KSH. Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatósága. - Nyíregyháza, 1974.
- SALLAI J. 1987: Az iskolai oktatás intézményrendszerének korszerűsítése Nyíregyházán a felszabadulástól az iskolák államosításáig. - A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, (szerk.: Frisnyák S.), - Nyíregyháza.

REGIONAL ASPECTS OF PUBLIC EDUCATION DEVELOPMENT IN A MAJOR ALFÖLD TOWN (NYÍREGYHÁZA)

János Kuknyó

The regional organisational issues of the development of public education in Nyíregyháza are treated in the paper. In the introduction a brief overview of the history of public education in the town is provided. It is claimed that the intention to combine urban development with improving public education has ever been manifest. Since early this century the town has not only undertaken to satisfy its own demands but also striven to serve its attraction zone. This responsibility began to grow particularly after 1950, when the towns became the centre and only town in the newly organized county, Szabolcs-Szatmár. Since then the towns has lived under double pressure: it has to meet local requirements as well as function regionally as a county seat. All these tasks occur in a period when the population growth in the town is rapid (doubled since 1960) and the socio-economic spatial structure is under transformation.

As a result of wide-spread school building after the turn of the century, the town has become a school town even before World War II. This function has been expanding further in postwar times, more kindergartens and primary schools are established and secondary education is also under intensive development. As a consequence, the town concentrates almost 50 per cent of all secondary education capacities, including diversified training in the trades and more modest grammar school capacities. In the town 14 secondary schools, 29 primary schools and 37 kindergartens operate.

The changes in the spatial pattern of the institutional system could not keep pace with the alteration of urban pattern. Therefore, the concentration of schools (particularly grammar and primary schools) in the centre is not justified. As a result, schoolchildren have to travel far and this adds to the overburdening of the already congested public transport. The spatial pattern of professional training, established in the seventies, is more healthy as most of its institutions are located in the new housing estates, but in relatively long distances from industrial districts.

Important tasks at present - in addition to improving the quantitative and qualitative conditions of education - to correct the spatial pattern of education: to strike a balance in the proportion of grammar school and vocational school education and to reform the spatial pattern with regard to increasing capacities in higher education and to establishing new institutions of higher education.

The town, now with county rights, is increasingly suitable to undertake these tasks. With the conscious development of cultural institutions during the last years, a proper intellectual, cultural environment has been created in the town.

TARTALOM

<i>Kocsis Károly - Kovács Zoltán: A cigányság helye az Alföld társadalmában</i>	5
<i>Tóth István: Az egység és megosztottság néhány jele a dél-alföldi szlovák mozgalomban (1920-1944)</i>	20
<i>Kugler József: Adatok és tények a magyar-csehszlovák lakosságcsereéről</i>	31
<i>Takács Péter: Adalékok a Szabolcs megyei zsidóság társadalmi helyzetéhez 1848-ban</i>	67
<i>Balla Ferenc - Wirth István: Egyletek, egyesületek a Jászságban (1867-1900)</i>	97
<i>Bellon Tibor: Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII-XX. században</i>	109
<i>Szabó László: A paraszti állattartás üzemformáinak kialakulása a Tiszazugban</i>	125
<i>Mózes Mihály: Az urbanizáció főbb jellemzői a dualizmus kori Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon</i>	136
<i>Barta Imre: Adalékok a területfejlesztési politika rendező elveinek újrafogalmazásához</i>	157
<i>Lengyel Imre: A lakossági megtakarítások néhány alföldi jellegzetessége</i>	167
<i>Kuknyó János: A közoktatás területi fejlesztésének kérdései egy alföldi nagyvárosban</i>	189

CONTENTS

<i>Károly Kocsis - Zoltán Kovács: The Gypsies in the Alföld society</i>	5
<i>István Tóth: Signs of unity and splits in the Slovak movement of Békéscsaba (1920-1944)</i>	20
<i>József Kugler: Data and facts about the Hungarian-Czechoslovak population exchange (with special regard to the SE-Alföld)</i>	31
<i>Péter Takács: Contributions to the social position of Jews in Szabolcs county, 1848</i>	67
<i>Ferenc Balla - István Wirth: Associations in Jászság, 1867-1900</i>	97
<i>Tibor Bellon: Flood-plain economy along the Tisza in 18-20th centuries</i>	109
<i>László Szabó: Development of animal husbandry ranches in the Tiszazug</i>	125
<i>Mihály Mózes: Main features of urbanization in dualistic Transylvania, the Bánát and the Trans-Tisza region</i>	136
<i>Imre Barta: Contributions to the reformulation of principles of regional policy</i>	157
<i>Imre Lengyel: Some characteristics of public savings in the Alföld</i>	167
<i>János Kuknyó: Regional aspects of public education development in a major Alföld town</i>	189

